

AKADEMIA TECHNICZNO-ROLNICZA
IM. JANA I JĘDRZEJA ŚNIADECKICH
W BYDGOSZCZY

Rozprawy
nr 87

STEFAN IWICKI

TURYSTYKA W ZRÓWNOWAŻONYM ROZWOJU
OBSZARÓW POJEZIERNYCH

3.48

ki, Stefan.
ystyka w zrównoważonym

3.

BYDGOSZCZ - 1998

338.3/4

AKADEMIA TECHNICZNO-ROLNICZA
IM. JANA I JĘDRZEJA ŚNIADECKICH
W BYDGOSZCZY

Rozprawy
nr 87

STEFAN IWICKI

TURYSTYKA W ZRÓWNOWAŻONYM ROZWOJU
OBSZARÓW POJEZIERNYCH

Biblioteka Główna ATR w Bydgoszczy

000000052832

BYDGOSZCZ - 1998

Spis treści

Wprowadzenie.....	5
1. Założenia badawcze	12
1.1. Cel pracy i podstawowe problemy badawcze.....	12
1.2. Zakres rzeczowy, przestrzenny i czasowy badań.....	13
1.3. Metodyka pracy.....	15
2. Przestrzenne uwarunkowania i zasady zrównoważonego rozwoju.....	17
2.1. Systemy przestrzenne w ekologii krajobrazu i turystyce.....	17
2.2. Ogólne zasady zrównoważonego rozwoju (ekorozwoju).....	23
2.3. Turystyka a rozwój zrównoważony.....	27
2.4. Zrównoważony rozwój obszarów wiejskich.....	31
3. Charakterystyka strefy pojeziernej.....	36
3.1. Położenie i granice obszaru badań.....	36
3.2. Charakterystyka przyrodnicza.....	41
3.3. Charakterystyka gospodarcza.....	49
3.4. Powiązania komunikacyjne.....	52
4. Stan, ocena i struktura przestrzenna zasobów i walorów turystycznych.....	55
4.1. Walory wypoczynkowe i metoda ich oceny.....	56
4.2. Walory krajoznawcze.....	59
4.3. Zagospodarowanie turystyczne.....	61
4.3.1. Baza noclegowa.....	61
4.3.2. Struktura przestrzenna zagospodarowania turystycznego w wybranych rejonach pojeziernych.....	66
4.3.3. Struktura przestrzenno-funkcjonalna osadnictwa turystycznego w województwie bydgoskim.....	70
4.4. Próba podziału strefy pojeziernej na turystyczne jednostki przestrzenne w oparciu o kryteria fizycznogeograficzne.....	72
4.5. Wycena ekonomiczna zasobów turystycznych.....	75
5. Typologia turystyczna gmin i próba delimitacji obszarów turystycznych.....	80
5.1. Dobór cech do klasyfikacji turystycznej obszarów wiejskich.....	81
5.1.1. Potencjał walorów wypoczynkowych.....	81
5.1.2. Stan zagospodarowania turystycznego.....	82
5.1.3. Stopień przekształceń antropogenicznych.....	82
5.1.4. Jakość rolniczej przestrzeni produkcyjnej.....	85
5.1.5. Wyniki oceny cech diagnostycznych w gminach.....	85
5.2. Korelacje ocenianych cech diagnostycznych.....	86
5.3. Typy gmin i kryteria ich wyróżnienia.....	93
5.4. Delimitacja obszarów turystycznych.....	99
5.5. Uwarunkowania zewnętrzne zróżnicowania funkcji turystycznej w strefie pojeziernej.....	107
6. Zasady i metody wdrażania zrównoważonego rozwoju na obszarach turystycznych strefy pojeziernej.....	111
6.1. Związki turystyki z innymi funkcjami i sytuacje konfliktowe w realizacji zrównoważonego rozwoju.....	111
6.2. Zasady zrównoważonego rozwoju turystyki.....	115

6.2.1.	Formy turystyki na obszarach pojeziernych.....	115
6.2.2.	Użytkowanie turystycznych zasobów przyrodniczych, ich ochrona i kształtowanie.....	121
6.2.3.	Zagospodarowanie turystyczne.....	122
6.2.4.	Aktywizacja społeczności lokalnej i rozwój ekonomiczny gmin poprzez turystykę.....	124
6.3	Zasady zrównoważonego rozwoju innych funkcji występujących na obszarach użytkowanych turystycznie.....	125
	Podsumowanie i wnioski.....	129
	Załącznik tabelaryczny: Typologia turystyczna obszarów wiejskich w gminach strefy pojeziernej.....	133
	Literatura.....	144
	Streszczenia.....	153

Wprowadzenie

Wybór tematu dotyczącego roli turystyki w zrównoważonym rozwoju obszarów pojeziernych wiąże się w dużej mierze z pojawieniem się w Polsce kilku zbieżnych czasowo zjawisk, które przyczyniły się do zmiany kształtu życia gospodarczego, w tym również gospodarki turystycznej. Niektóre z nich są wyrazem zarysowujących się tendencji ogólnoświatowych lub europejskich, inne związane są z warunkami endogenicznymi - polskimi a nawet szerzej - środkowoeuropejskimi. Wśród nich wyróżnić można:

- 1) transformację ustrojową i gospodarczą Polski oraz krajów sąsiadujących z nią;
- 2) wielokrotne zwiększenie zagranicznego ruchu turystycznego i zmianę jego struktury;
- 3) zmianę podejścia do zasobów środowiska przyrodniczego, czego wyrazem jest idea zrównoważonego rozwoju (ekorozwoju);
- 4) coraz większą popularność proekologicznych form turystyki, nawiązujących do zasad zrównoważonego rozwoju.

Zachodzące przemiany, w tym szczególnie przechodzenie do gospodarki rynkowej, nie mają dostatecznej podbudowy teoretycznej i diagnostycznej dotyczącej uwarunkowań polskich, w tym także w zakresie stanu i możliwości rozwoju turystyki. W badaniach nad turystyką, a szczególnie w pracach planistycznych dotyczących rozwoju turystyki, wykonywanych na szczeblu centralnym przy znacznym udziale specjalistów zagranicznych, nastąpiły w ostatnich latach zasadnicze zmiany, które wyrażają się m.in. w propagowaniu dwóch mało spójnych ze sobą tendencji:

- nadmiernej ekonomizacji całej problematyki turystycznej i położeniu nacisku na maksymalizację zysku;
- eksponowaniu proekologicznych form turystyki, które ze względu na brak odpowiedniego przygotowania terenów turystycznych i bazy materialnej turystyki oraz brak wyrobienia odpowiednich zachowań - zarówno ze strony podmiotów świadczących usługi, jak i uczestników tych form turystyki, jeszcze przez długi czas mogą pozostać tylko niewielkim segmentem ruchu turystycznego.

Propagowanie pierwszej z tych tendencji znajduje swoje potwierdzenie w „Strategii Rozwoju Krajowego Produktu Turystycznego” [1996], w której zakłada się skuteczne skierowanie mocy rozwojowych na te działy turystyki, które mają szansę odnieść najwyższy sukces rynkowy oraz ich koordynację z innymi programami rozwoju gospodarczego dla osiągnięcia maksymalnej korzyści z gospodarki turystycznej. W strategii tej wyróżniono pięć podstawowych działów (obszarów) rozwoju specyficznych form turystyki w Polsce:

- I → Turystyka businessowa.
- II → Turystyka w miastach i turystyka kulturalna.
- II → Turystyka na terenach wiejskich.
- IV → Turystyka aktywna, rekreacyjna i specjalistyczna.
- V → Turystyka tranzytowa.

W proponowanej strategii tylko w sposób pośredni można doszukać się najpopularniejszej do tej pory formy turystyki, jaką są pobyty w ośrodkach wypoczynkowych. Mimo wielu nieprzychylnych ocen dotyczących wypoczynku w tego typu obiektach,

a także negatywnych skutków, jakie niewłaściwe lokalizacje i nieprawidłowe użytkowanie terenów powodują w środowisku przyrodniczym [R. Dysarz, 1993; Struktura ..., 1990; J. Jędrzejczyk, 1995; S. Iwicki, 1996a], pobyty w ośrodkach wypoczynkowych w Polsce obejmują i obejmować będą w dalszym ciągu dużą część ruchu turystycznego. Zdeterminowane jest to przede wszystkim dużą liczbą i znaczną wielkością tych obiektów. Dotyczy to również obszarów pojeziernych.

Warto też zauważyć, że wymienione w omawianej Strategii [1996] działy rozwoju turystyki wskazują na rozszerzenie zakresu pojęcia „turystyka”. W klasycznych definicjach turystyki stwierdzano, że obejmuje ona wszelkie formy podróżowania, jeśli formy te nie są związane z wykonywaniem pracy zarobkowej [W. Hunziker, 1951; K. Libera, 1972]. Biorąc pod uwagę dominujący motyw wyjazdu, ruch turystyczny dzielono najczęściej na trzy rodzaje [J. Warszńska, A. Jackowski, 1978; T. Lijewski, B. Mikułowski, J. Wyrzykowski, 1985]:

- turystykę wypoczynkową,
- turystykę krajoznawczą,
- turystykę specjalistyczną (kwalifikowaną).

Według podziałów stosowanych obecnie przez Światową Organizację Turystyki (WTO) wyróżnia się cztery podstawowe kategorie podróżnych, na podstawie kryteriów motywacji podróży, którymi są:

- interesy (sprawy zawodowe),
- odwiedziny u przyjaciół i krewnych,
- sprawy osobiste (zakupy, usługi medyczne),
- podróżowanie dla przyjemności (wypoczynek, zwiedzanie itp.).

Podróżnych dzieli się też na turystów, czyli osoby przebywające poza miejscem swojego zamieszkania co najmniej jedną dobę i nie dłużej niż rok oraz „odwiedzających jednodniowych”, czyli osoby których pobyt poza miejscem ich zamieszkania trwa mniej niż jedną dobę i nie obejmuje noclegu.

Wśród motywacji, jakimi kierują się w wyjazdach turyści, WTO nie wymienia celów zarobkowych [T. Burzyński, 1996]. Nie jest to stanowisko konsekwentne wobec wyszczególnionych wyżej motywacji podróży, wśród których wymienia się także interesy i zakupy. Motywacje te uwzględniane są również w analizach ruchu turystycznego dotyczących przyjazdów do Polski [Turystyka ..., 1996] i wyjazdów zagranicznych mieszkańców Polski [H. Gogolewska, 1994]. Wyjaśnienia wymaga też coraz częściej stosowane pojęcie „produkt turystyczny”. W literaturze zagranicznej [m.in. Travel ..., 1989] oraz w opracowaniach wykonywanych w Polsce przez specjalistów z innych krajów [Strategia rozwoju ..., 1996] przez produkt turystyczny rozumie się „zintegrowane przeżycie”, jakiego doznaje turysta od momentu wyjazdu do powrotu do domu. Na „produkt” ten składają się m.in. walory i atrakcje turystyczne, zakwaterowanie i inne usługi oraz dostępność transportowa.

W przedstawionych charakterystykach podróży turystycznych aspekt rekreacyjny ich podejmowania wymieniany jest jako jeden z wielu motywów i nie zawsze pierwszoplanowy. Znaczenie funkcji rekreacyjnej w całości ruchu turystycznego zależy przede wszystkim od charakteru zasobów turystycznych, w tym przede wszystkim od wartości rekreacyjnej zasobów środowiska przyrodniczego. W podjętej pracy, dotyczącej obszarów pojeziernych, zasoby te odgrywają szczególnie ważną rolę, sprzyjając rozwojowi różnorodnych form wypoczynku w bliskim kontakcie z przyrodą. Motywa-

cje przyjazdów w celach nie związanych z wypoczynkiem mają na tych obszarach na ogół znaczenie drugoplanowe. Rodzi się więc pytanie, czy mówiąc o przyjazdach na pojezierza oraz o obszarach gdzie te przyjazdy się koncentrują, należy używać pojęć „turystyka” i „obszary turystyczne”, czy też „rekreacja” i „obszary rekreacyjne”.

T. Bartkowski [1977] uważa rekreację, pojmowaną jako odnowę sił (przez brak czynności lub przez ruch), jako pojęcie nadrzędne w stosunku do turystyki. Termin rekreacja w odniesieniu do regeneracji sił przebiegającej w środowisku przyrodniczym zastosowany został także przez innych autorów [m.in. A.S. Kostrowicki, 1975; S. Iwicki, 1979; A. Krzymowska-Kostrowicka, 1980; M. Drzewiecki, 1992].

Za stosowaniem w niniejszej pracy pojęcia „turystyka” przemawia kilka względów, wśród których można wymienić:

- powszechność stosowania tego terminu zarówno w Polsce, jak i na świecie, w tym szczególnie w odniesieniu do zagospodarowania, ruchu i zagadnień ekonomiczno-organizacyjnych;
- rozumienie turystyki (pojmowanej całościowo jako zjawisko społeczne, gospodarcze i przestrzenne) jako współzależnej funkcji gospodarczej w procesie wdrażania idei zrównoważonego rozwoju;
- rozumienie turystyki (również rozumianej kompleksowo) jako czynnika aktywizującego gospodarkę lokalną;
- stosowanie pojęcia „turystyka” we wszystkich opracowaniach zawierających materiały źródłowe, w tym również w materiałach Głównego Urzędu Statystycznego.

Uwzględniając te przesłanki przyjęto zarówno w tytule pracy, jak i w treści poszczególnych rozdziałów określenie „turystyka” jako termin podstawowy odnoszący się do ogółu zjawisk związanych z obsługą osób przybywających na pojezierza, w tym głównie w celach wypoczynkowych lub poznawczych, nie związanych bezpośrednio z pracą zarobkową. Spotykane w pracy określenia „wypoczynek”, „wczasy”, „rekreacja” odnoszą się przede wszystkim do tych sposobów odnowy sił, które odbywają się na terenach otwartych, w bliskim kontakcie ze środowiskiem przyrodniczym i mają charakter stacjonarny, związany z miejscem czasowego pobytu urlopowego.

Obecna sytuacja gospodarcza kraju, wynikająca przede wszystkim z wymienionych na wstępie zachodzących w Polsce zjawisk, a także przedstawione wyżej tendencje w gospodarce turystycznej zmierzające do pełnego jej urynkowania oraz wyselekcjonowanie wiodących działów turystyki przewidzianych do szczególnego rozwoju, zmuszają do zastanowienia się nad przydatnością dotychczasowych opracowań dotyczących waloryzacji turystycznej oraz zagospodarowania turystycznego całego kraju i poszczególnych jego regionów.

Problem ten dotyczy także strefy pojeziernej, która była na ogół traktowaną jako obszar o największych rezerwach w zakresie rozwoju turystyki.

W dotychczasowych pracach w zbyt wąskim zakresie były uwzględniane powiązania turystyki z innymi działami gospodarki narodowej, a o ile je dostrzegano, to najczęściej w aspekcie zagrożeń, jakie inne działania gospodarcze mogą stworzyć dla jej funkcjonowania lub też zagrożeń, jakie turystyka stwarza dla środowiska przyrodniczego [M. Drzewiecki, S. Iwicki, 1986; R. Dysarz, 1993]. Uwzględniając holistyczne podejście do problemów związanych ze zrównoważonym rozwojem należy zwrócić większą uwagę na wielorakie związki zachodzące pomiędzy poszczególnymi dziedzi-

nami życia na wybranych fragmentach przestrzeni geograficznej. Dotyczy to również powiązania turystyki z innymi funkcjami gospodarczymi i pozaprodukcyjnymi. D. Pearce [1992] zwraca uwagę na problemy i wzrastające koszty występujące wówczas, gdy rozmaite sektory powiązane z turystyką nie rozwijają się harmonijnie.

Problemy związane z zachodzącymi przemianami gospodarczymi i zarysowującymi się coraz wyraźniej nowymi tendencjami w turystyce, polegającymi z jednej strony na nadmiernej jej ekonomizacji, a z drugiej na eksponowaniu form proekologicznych, występują szczególnie wyraźnie na pojezierzach, które są obszarami wielofunkcyjnymi zróżnicowanymi przyrodniczo i gospodarczo. Na tych obszarach, na których zasoby środowiska przyrodniczego, mimo lokalnych zniszczeń, zostały zachowane na ogół w dużo lepszym stanie niż w strefie nadmorskiej i w południowej części kraju, idea zrównoważonego rozwoju (lub też ekorozwoju) znajduje szczególnie dogodne warunki do wdrażania. Zakłada się również, że turystyka może stać się jednym z głównych elementów tego rozwoju [Polski Region ..., 1993; Strategia ..., 1992].

Znaczenie turystyki w zrównoważonym rozwoju podkreśla się również w dokumentach Unii Europejskiej [Prawo ochrony ..., 1997]. Znajduje się w nich stwierdzenie, że turystyka, rozwój regionalny i ochrona środowiska mogą zgodnie się rozwijać, jeśli będą dobrze zaplanowane i zarządzane.

Zasady zrównoważonego rozwoju pokrywają się w dużym zakresie z zasadami wielofunkcyjnego rozwoju systemów przestrzennych [S. Łojewski, 1995, 1997; Ekonomiczno-ekologiczna ocena ..., 1996]. Dotyczy to również obszarów, na których występują najbardziej wartościowe zasoby turystyczne. Wprawdzie w Polsce można już wyróżnić wielofunkcyjne obszary wiejskie [W. Stola, 1987; R. Cymerman, J. Falkowski, A. Hopfer, 1992; J. Falkowski, A. Jezierska, 1996], ale w dalszym ciągu funkcją dominującą, w tym również na pojezierzach, jest rolnictwo. Przyspieszenie wielofunkcyjnego rozwoju wsi stało się w ostatnich latach koniecznością wynikającą z transformacji gospodarczej i zmniejszenia zatrudnienia w rolnictwie [M. Kłodziński, 1997; A. Rosner, 1997]. Koncepcja wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich, która została już sprawdzona w krajach Europy Zachodniej, obok innych różnorodnych działań organizacyjnych aktywizujących społeczność lokalną oraz działań inwestycyjnych, przewiduje też rozwój turystyki. W strefie pojezierniej rola turystyki w wielofunkcyjnym rozwoju wsi powinna być szczególnie duża.

Powyzsze argumenty, z których wynika konieczność dostosowania prac badawczych do zachodzących przemian w ogólnym rozwoju społeczno-gospodarczym kraju, a w gospodarce turystycznej na pojezierzach w szczególności, przyczyniły się do podjęcia tematyki dotyczącej uwarunkowań zrównoważonego rozwoju obszarów turystycznych w strefie pojezierniej. Wybór obszaru badawczego uzasadniony był również tym, że strefa pojezierna była od lat przedmiotem badań autora, co znalazło odbicie w licznych pracach dotyczących oceny środowiska geograficznego dla potrzeb turystyki [S. Iwicki, 1979, 1993a, 1996b], ochrony i rekultywacji zasobów turystycznych [S. Iwicki, 1985, 1990b, 1992], wdrażania zasad zrównoważonego rozwoju [S. Iwicki, 1996a, 1996c] oraz rozwiązań przestrzennych [S. Iwicki, 1976, 1987, 1990a; S. Iwicki i inni, 1976].

Zasadniczy schemat niniejszej pracy opiera się na omówieniu pięciu podstawowych grup zagadnień, które obejmują:

- 1) zagadnienia teoretyczne dotyczące problematyki przestrzennej oraz zasad zrównoważonego rozwoju, ze szczególnym uwzględnieniem obszarów wiejskich i turystyki (rozdział 2);
- 2) ogólną charakterystykę strefy pojeziernej (rozdział 3);
- 3) ocenę stanu zasobów turystycznych i struktury przestrzenno-funkcjonalnej turystyki w strefie pojeziernej (rozdział 4);
- 4) typologię turystyczną gmin i delimitację obszarów turystycznych (rozdział 5);
- 5) zasady działania turystyki w warunkach wdrażania zrównoważonego rozwoju (rozdział 6).

Przy omawianiu zagadnień przestrzennych podkreślono te cechy przestrzeni, które związane są z jej zagospodarowaniem i użytkowaniem, w tym szczególnie jej ograniczoność, co sprawia, że traktowana musi być ona jako dobro rzadkie. Scharakteryzowano też pojęcia krajobrazu i systemu krajobrazowego, zwracając uwagę na jego złożoność i zarazem otwartość, co powoduje, że jest on podatny na oddziaływania zewnętrzne, w tym szczególnie antropogeniczne. Omawiając systemy przestrzenne o funkcjach turystycznych, zwrócono uwagę na fakt, że oprócz często stosowanej definicji Terytorialnego Systemu Rekreacyjnego istnieje szereg innych określeń odnoszących się do turystycznych jednostek przestrzennych. Wiąże się z tym problem doboru kryteriów wyznaczania granic tych jednostek, które mogą być jednostkami fizyczno-geograficznymi lub też administracyjnymi.

Omawiając zasady zrównoważonego rozwoju (ekorozwoju), uwzględniono podstawowe ustalenia zawarte w dokumentach organizacji międzynarodowych, w tym m. in. konferencji „Środowisko i rozwój” w Rio de Janeiro w 1992 roku oraz w innych publikacjach autorów zagranicznych (podrozdz. 2.4).

Analizując prace autorów polskich próbowano wychwycić ewentualne różnice zawarte w treści pojęć „ekorozwój” i „zrównoważony rozwój”, używanych często zamiennie. Stwierdzono, że stosujący pojęcie „ekorozwój” kierują się bardziej kryteriami przyrodniczymi, natomiast zwolennicy określenia „zrównoważony rozwój” większy akcent kładą na zagadnienia ekonomiczne i społeczne. W tej sytuacji przy analizie jednostek wielofunkcyjnych, jakimi są turystyczne obszary pojezierne, i szerokim uwzględnieniu kryteriów ekonomicznych, przyrodniczych i społecznych, stosowanie pojęcia „zrównoważony rozwój” wydaje się być bardziej uzasadnione.

Wychodząc z założenia, że turystyka, korzystająca z zasobów środowiska przyrodniczego, związana jest ściśle z obszarami wiejskimi, przeanalizowano problematykę zrównoważonego rozwoju tych obszarów, zawartą głównie w opracowaniach krajowych, których autorzy zwracają uwagę na wielofunkcyjność obszarów wiejskich i ich znaczenie dla stanu środowiska przyrodniczego. W pracach tych omawia się także błędy popełniane w trakcie użytkowania obszarów wiejskich oraz podkreśla znaczenie funkcji turystycznej w aktywizacji gospodarczej wsi.

Zagadnienia dotyczące miejsca turystyki w zrównoważonym rozwoju (podrozdział 2.5) przedstawiono głównie na podstawie literatury zagranicznej - zachodniej, gdzie problemy z tym związane pojawiły się nieco wcześniej niż w Polsce. Najpełniej zasady i cele turystyki zrównoważonej sformułowane zostały w deklaracji uchwalonej na konferencji w Lanzarote w 1995 roku [Charter..., 1995]. W większości prac zwraca się uwagę na konieczność ochrony środowiska przyrodniczego i społecznego oraz na konieczność udziału społeczności lokalnych we wszystkich przedsięwzięciach związa-

nych z rozwojem turystyki. Literatura polska koncentruje się przede wszystkim na rozwoju proekologicznych form turystyki i to głównie na obszarach chronionych.

Istotnym problemem dla dalszego toku prac było wyznaczenie granic obszaru badań. Obszar ten wyznaczono opierając się o podział fizycznogeograficzny J. Kondrackiego [1978], ale granice strefy pojeziernej poprowadzono po granicach administracyjnych gmin, które uznano za podstawowe jednostki przestrzenne podlegające ocenie. Spowodowało to pewną deformację granic naturalnych. Omówiono też charakterystykę przyrodniczą i gospodarczą strefy pojeziernej oraz jej powiązania komunikacyjne, zwracając szczególną uwagę na zróżnicowanie przestrzenne omawianych zjawisk.

Celem oceny zasobów turystycznych było nie tylko zbadanie stanu ilościowego i jakościowego tych zasobów i ich rozkładu przestrzennego, ale również przeanalizowanie struktur przestrzenno-funkcjonalnych turystyki badanych na różnych poziomach. Wyjaśniono też pojęcia „zasoby” i „walory” turystyczne. W ocenie zasobów (walorów) wypoczynkowych i walorów krajoznawczych wykorzystano wcześniejsze opracowania Instytutu Turystyki, a w ocenie zagospodarowania turystycznego materiały statystyczne dotyczące gmin, zawarte w komputerowej bazie danych GUS według stanu na dzień 31.12.1993 roku.

Analizy struktury przestrzenno-funkcjonalnej turystyki oparto na wynikach zespołowych badań terenowych i prac kameralnych przeprowadzonych w latach 1986-1990 pod kierunkiem autora. Badania te dzięki reprezentatywności analizowanych rejonów umożliwiły sformułowanie szeregu uogólnień dotyczących m.in. lokalizacji obiektów turystycznych, sposobów zagospodarowania tych obiektów, wpływu lokalizacji i przyjmowanych rozwiązań technicznych na stan środowiska przyrodniczego oraz powiązań przestrzennych obiektów turystycznych z siecią osadniczą. Przedstawiono także próby typologii i regionalizacji turystycznych jednostek przestrzennych wyznaczonych w oparciu o kryteria przyrodnicze. Zaprezentowana metoda wyceny zasobów turystycznych, oparta również na badaniach terenowych, pozwoliła sformułować wniosek, że wartość zasobów przyrodniczych w rejonach pojeziernych wielokrotnie przekracza wartość istniejącego zainwestowania. Wyniki przeprowadzonych prac badawczych stanowiły jeden z ważniejszych elementów uwzględnionych przy konstruowaniu zasad funkcjonowania turystyki w rozwoju obszarów pojeziernych.

Omówiona w rozdziale piątym typologia turystyczna gmin miała na celu pogrupowanie gmin wykazujących podobne predyspozycje do pełnienia funkcji turystycznych w kilku wyróżnionych typach. Poprzedzona została klasyfikacją, w której wyróżniono wszystkie relacje zachodzące pomiędzy wyróżnionymi cechami diagnostycznymi. Oprócz oceny zasobów wypoczynkowych i zagospodarowania turystycznego w pracach typologicznych uwzględniono także stopień przekształceń antropogenicznych jako ważny element oceny stanu zachowania środowiska przyrodniczego. Typologia dotyczyła jedynie obszarów wiejskich, tzn. wyłączono z niej wszystkie miasta, również te, które są siedzibami gmin miejsko-wiejskich.

Uwzględniając wyniki typologii obszarów wiejskich w gminach oraz uwarunkowania zewnętrzne, wpływające na zróżnicowanie działalności turystycznej w poszczególnych częściach strefy pojeziernej, dokonano także próby delimitacji obszarów turystycznych.

Omówione w rozdziale szóstym zasady wdrażania zrównoważonego rozwoju na pojeziernych obszarach turystycznych oparto na przesłankach teoretycznych zawartych

w literaturze krajowej i zagranicznej, na analizie powiązań turystyki z innymi współzależnymi funkcjami oraz na podstawie badań i analiz dotyczących obecnego i przyszłego funkcjonowania gospodarki turystycznej, ze szczególnym uwzględnieniem obszarów wiejskich.

Przedstawione w pracy dwie metody delimitacji przestrzeni turystycznej, nie mają takiej samej rangi. Omówiona w rozdziale czwartym próba wydzielenia turystycznych jednostek przestrzennych z wykorzystaniem metody regionalizacji „od dołu”, polegającej na łączeniu mniejszych jednostek w większe, potraktowana została tylko jako przykład jednej z metod delimitacji rejonów turystycznych i została wykonana w oparciu o inne dane niż te, które zostały wykorzystane w pozostałej części w pracy. Podstawowe prace typologiczne i wynikająca z nich delimitacja obszarów turystycznych przedstawione zostały w rozdziale piątym. Zostały one oparte na analizach materiałów statystycznych dobranych przede wszystkim pod kątem oceny możliwości wdrażania zrównoważonego rozwoju, czyli zgodnie z głównym celem pracy.

1. Założenia badawcze

1.1. Cel pracy i podstawowe problemy badawcze

Uwzględniając przemiany zachodzące w gospodarce turystycznej i jej otoczeniu, sformułowano główny cel pracy, którym jest: **określenie zasad zrównoważonego rozwoju obszarów turystycznych oraz uzasadnienie konieczności wdrażania tych zasad w strefie pojeziernej.**

Do celów szczegółowych zaliczono:

- poznanie wpływu uwarunkowań przyrodniczych, ekonomicznych i przestrzennych, a w pewnym zakresie także uwarunkowań społecznych i technicznych, na dotychczasowy rozwój turystyki w strefie pojeziernej;
- zbadanie znaczenia tych uwarunkowań w trwającym obecnie procesie transformacji gospodarczej;
- przeprowadzenie typologii gmin pod kątem możliwości ich rozwoju turystycznego;
- przeprowadzenie delimitacji obszarów turystycznych;
- określenie możliwości funkcjonowania turystyki w poszczególnych typach gmin i na wydzielonych pojeziernych obszarach turystycznych;
- opracowanie zasad zrównoważonego rozwoju w odniesieniu do poszczególnych zjawisk turystycznych oraz innych funkcji występujących na wspólnie użytkowanych obszarach.

Podstawowym problemem badawczym jest opracowanie i zastosowanie różnych sposobów wielokryterialnej oceny zasobów środowiska przyrodniczego i kulturowego, przydatnych do planowania rozwoju turystyki w warunkach wdrażania zasad zrównoważonego rozwoju.

Ponieważ badaniami objęto obszar polskich pojezierzy, określane w pracy jako strefa pojezierna, szczegółowe problemy badawcze nawiązują do tego konkretnego obszaru. Aby je rozwiązać, konieczne było znalezienie odpowiedzi na następujące pytania:

1. Jaki jest zasięg pojezierzy i co może być kryterium wyznaczenia ich granic?
2. W jakiego rodzaju jednostkach przestrzennych (polach podstawowych oceny) należy analizować problemy badawcze?
3. Jakie funkcje gospodarcze i pozaprodukcyjne i na jakiego typu obszarach mogą bezkonfliktowo koegzystować z funkcją turystyczną?
4. Jakie skutki ekologiczne, ekonomiczne, społeczne i przestrzenne może przynieść dalszy rozwój turystyki na obszarach pojeziernych?

Z przedstawionych problemów badawczych wynika teza główna pracy, która sformułowana została następująco: **rozwój turystyki w strefie pojeziernej, charakteryzującej się dużą zmiennością krajobrazów oraz dużą różnorodnością form gospodarowania, uzależniony jest od wielu wzajemnie ze sobą powiązanych czynników przyrodniczych, ekonomicznych, przestrzennych, społecznych i technicznych. Ta wielofunkcyjność obszarów pojeziernych doprowadza do powstawania funkcjonalnych i przestrzennych sytuacji konfliktowych, co uzasadnia konieczność holi-**
stycznego ujmowania zjawisk oraz stosowania zasad zrównoważonego rozwoju.

Popularyzowane dotychczas zasady zrównoważonego rozwoju mają najczęściej charakter ogólnych zaleceń odnoszących się do całości zagadnień związanych z rozwojem społecznym i gospodarczym, uwzględniających ograniczenia środowiskowe oraz potrzeby przyszłych pokoleń lub też odnoszących się do wybranych dziedzin życia gospodarczego. Przeniesienie tych zasad na konkretne obszary i skoncentrowanie ich na zagadnieniach związanych z rozwojem turystyki wymaga takiego uszczegółowienia ogólnych zaleceń, aby mogły być one wdrażane w sposób nie powodujący konfliktów w środowisku przyrodniczym, społecznym i gospodarczym.

1.2. Zakres rzeczowy, przestrzenny i czasowy badań

Wieloaspektowość tematyki badawczej, wynikająca ze złożoności analizowanych problemów powoduje, że zakres rzeczowy badań jest dość szeroki. Przedmiotem badań są:

- przyrodnicze i kulturowe zasoby turystyczne,
- obszary turystyczne,
- jednostki administracyjne (gminy i województwa),
- gospodarka turystyczna oraz inna działalność gospodarcza na pojezierzach,
- związki turystyki z innymi funkcjami obszarów wiejskich,
- zasady ochrony środowiska przyrodniczego i kulturowego.

Zakres przestrzenny badań dotyczy obszarów położonych w strefie polskich pojezierzy. Strefa pojezierna według J. Kondrackiego [1978] obejmuje obszar, którego granicę południową wyznacza zasięg zlodowacenia bałtyckiego, granicę północną Po-brzeże Południowobałtyckie, a granicę wschodnią i zachodnią - granica państwowa. Granice tej strefy zostały częściowo zmodyfikowane na skutek przyjęcia obszarów gmin jako podstawowych jednostek przestrzennych podlegających ocenom (rys. 1).

Analizę problemu przeprowadzono na trzech poziomach:

- 1) województw w skali całej strefy pojezierniej,
- 2) obszarów wiejskich w gminach - w skali całej strefy pojezierniej,
- 3) obiektów (ośrodków) turystycznych - w wybranych rejonach.

Zakres czasowy pracy, obejmujący najważniejsze badania, dotyczy okresu od 1986 do 1996 roku. Podstawowe dane statystyczne odnoszą się do stanu na koniec grudnia 1993 roku.

Przyjęcie danych z 1993 roku jako podstawowego materiału statystycznego, spowodowane zostało przede wszystkim możliwością dostępu do komputerowej bazy danych GUS^{1/} dotyczących tego roku i przygotowanie na tej podstawie szeregu opracowań analitycznych i graficznych w układzie gminnym. Zakres tematyczny tych opracowań dotyczy głównie takich zjawisk, których zmiany następują dość wolno, w związku z czym pozostały one nadal w dużej mierze aktualne.

Wymienić tu można stan przyrodniczych zasobów turystycznych, które wprawdzie w dalszym ciągu ulegają degradacji, ale w wolniejszym tempie niż w latach poprzed-

^{1/} Dane z komputerowej bazy GUS uzyskane z Instytutu Nauk Humanistycznych i Ekonomicznych Akademii Techniczno-Rolniczej w Bydgoszczy.

nich dzięki zmniejszeniu negatywnych oddziaływań ze strony przemysłu (ograniczenie i zmiany produkcji oraz większa redukcja zanieczyszczeń) oraz rolnictwa (likwidacja państwowych gospodarstw rolnych i zmniejszenie dawek nawozów sztucznych). Również stan ilościowy miejsc noclegowych w bazie turystycznej zmienia się bardzo powoli. Powolne zmiany dotyczą także tych elementów, które zostały uwzględnione w ocenie stopnia przekształceń antropogenicznych, takich jak gęstość zaludnienia, udział powierzchni zalesionych i użytków zielonych oraz udział gospodarstw indywidualnych w ogólnej powierzchni użytków rolnych. Dla zachowania porównywalności danych również inne materiały statystyczne odnoszą się do 1993 roku. Rok 1993 można poza tym uważać za przełomowy, stanowiący granice pomiędzy okresem gwałtownych przemian w początkowej fazie transformacji gospodarczej, a okresem pewnej stabilizacji, co miało i ma decydujący wpływ na rozwój gospodarki turystycznej.

Rys. 1. Położenie obszaru badań:

1 - granica strefy pojeziernej, 2 - granica państwa, 3 - granice województw.

Źródło: opracowanie własne

1.3. Metodyka pracy

Wieloaspektowość problematyki dotyczącej zrównoważonego rozwoju turystyki na obszarach wiejskich strefy pojeziernej wymagała uwzględnienia szeregu założeń teoretycznych dotyczących:

- zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich,
- zrównoważonego rozwoju turystyki,
- konfliktów człowiek - środowisko,
- ekologii krajobrazu,
- delimitacji turystycznych jednostek przestrzennych.

Do rozwiązywania problemów zawartych w pracy zastosowano różnorodne metody i techniki badawcze, wśród których podstawowe znaczenie miały analizy opisowo-jakościowe. Zostały one oparte głównie na badaniach statystycznych, przy wykorzystaniu komputerowej bazy danych Głównego Urzędu Statystycznego i innych opublikowanych materiałów statystycznych. Przydatne były też analizy porównawcze odnoszące się głównie do relacji przestrzennych i, w mniejszym zakresie, do relacji czasowych.

W związku z tym, że w strefie pojeziernej objęto badaniami 534 gminy niezbędne było zastosowanie metod i technik komputerowych. Wykorzystano je do przeprowadzenia klasyfikacji, a następnie typologii turystycznej obszarów wiejskich w gminach strefy pojeziernej. Konieczność zastosowania technik komputerowych wynikała także z faktu, że na niektóre z analizowanych cech diagnostycznych składało się kilka mierników, wymagających wstępnych przeliczeń i sklasyfikowania. Dotyczyło to przede wszystkim stopnia przekształceń antropogenicznych, w określeniu którego uwzględniono udział lasów i użytków zielonych w powierzchni gminy, gęstość zaludnienia oraz udział gospodarstw indywidualnych w powierzchni użytków rolnych. Wybór takich mierników jest uzasadniony tym, że wskazują one w sposób pośredni na szereg innych zjawisk występujących na obszarach wiejskich.

Uwzględnioną w typologii intensywność zagospodarowania turystycznego (odpowiadającą wskaźnikowi rozwoju funkcji turystycznej) określono na podstawie liczby miejsc noclegowych przypadających na 1000 mieszkańców, natomiast wielkość potencjału walorów wypoczynkowych w gminach przyjęto z opracowania wykonanego w oddziale Instytutu Turystyki we Wrocławiu [Z. Werner, 1990]. Wyliczony potencjał dla gmin oparty został na ocenie walorów wypoczynkowych Polski, wykonanej przez wieloosobowe interdyscyplinarne zespoły w ciągu kilku lat. Wykonanie takiej pracy przez jedną osobę byłoby praktycznie niemożliwe.

Przeprowadzając klasyfikację wielowymiarową obszarów wiejskich w gminach wykorzystano metody stosowane w naukach społecznych [S. Nowak, 1985] oraz geograficznych [J. Parysek, 1982; W. Stola, 1987]. Na podstawie klasyfikacji (obejmującej 27 klas) przeprowadzono typologię turystyczną gmin, grupując je w sześciu typach, charakteryzujących się podobną jakością ocenianych cech. Zaznaczyć trzeba, że przeprowadzona typologia opiera się jedynie na ocenie cech dotyczących zjawisk turystycznych bądź też wywierających duży wpływ na rozwój turystyki. Nie jest więc typologią wynikającą z syntezy zespołu cech, jakie, zdaniem W. Stoli, charakteryzować powinny całość problemów dotyczących obszarów wiejskich.

Zastosowane w pracy metody statystyczne, m.in. wskaźnik korelacji rangowej Sparmana wykorzystany dla określenia stopnia korelacji pomiędzy poszczególnymi cechami uwzględnionymi w typologii, poszerzono o analizy opisowe oparte na zestawieniach tabelarycznych i kartogramach dotyczących badanych zjawisk.

Opracowania kartograficzne, w tym liczne kartogramy powiązane z danymi tabelarycznymi, wykonano wykorzystując komputerowy system informacji geograficznej (Geographic Information Systems - GIS).

Formułowanie zasad i metod zrównoważonego rozwoju na obszarach turystycznych strefy pojezierniej oparto na literaturze krajowej i zagranicznej dotyczącej idei zrównoważonego rozwoju i ekorozwoju, w tym odnoszącej się do turystyki i obszarów wiejskich, a także na podstawie doświadczeń autora, popartych długoletnimi badaniami obszarów pojeziernych. Mimo zbieżności pojęć „ekorozwój” i „zrównoważony rozwój”, starano się w formułowaniu zasad zrównoważonego rozwoju uwypuklić takie podejście, które w sposób równoważny traktuje czynniki ekologiczne, ekonomiczne i społeczne bez szczególnego eksponowania jednego z nich.

2. Przestrzenne uwarunkowania i zasady zrównoważonego rozwoju

2.1. Systemy przestrzenne w ekologii krajobrazu i turystyce

Prawidłowy rozwój turystyki wymaga istnienia różnorodnych powiązań przestrzennych, ekonomicznych i organizacyjnych z funkcjami produkcyjnymi i pozaprodukcyjnymi występującymi na wspólnie użytkowanych fragmentach przestrzeni geograficznej.

Przestrzeń geograficzna oprócz relacji wynikających z rozciągłości, takich jak długość i szerokość geograficzna oraz prostopady do niej wymiar pionowy, charakteryzuje się również innymi relacjami dotyczącymi m.in. przemiany ciał, ruchu czy natężenia energii [T. Bartkowski, 1974].

Wycinkiem przestrzeni geograficznej jest środowisko geograficzne, czyli tzw. środowisko człowieka. Środowisko to możemy rozważać jako zbiór rzeczy materialnych i energii znajdujących się na pewnym obszarze i otaczających punkt centralny środowiska, czyli człowieka, który jest z niego wyłączony, bądź też jako przestrzeń konkretną, w której człowiek jako podmiot należy do środowiska. Relacje, obejmujące przebiegające w tym środowisku sprzężenia zwrotne pomiędzy przedmiotem i podmiotem, określić możemy jako system interakcyjny człowiek - przyroda.

Na środowisko geograficzne składają się: środowisko fizyczne (nieożywione, abiotyczne), środowisko biotyczne (ożywione, organiczne) i środowisko antropogeniczne - tworzone i przekształcane przez człowieka. Według J. Goryńskiego [1982] suma tych składników stanowi zasób elementów przestrzenno-materialnych nadających środowisku jego kształt przestrzenny (wizualny). Na istotne właściwości (cechy) przestrzeni geograficznej zwraca uwagę B. Malisz [1984]:

- pierwszą cechą przestrzeni geograficznej jest jej ograniczoność przy jednoczesnym wzroście liczby ludności i wzroście gęstości zaludnienia, w związku z czym przestrzeń w coraz większym stopniu postrzegana jest jako dobro rzadkie, którym należy przezornie gospodarować;
- drugą właściwością przestrzeni jest opór, jaki stawia ona działalności ludzkiej, gdyż im jakieś miejsce jest dalej położone, tym więcej czasu bądź energii potrzeba, aby do niego dotrzeć;
- trzecią cechą przestrzeni geograficznej jest jej zróżnicowanie zarówno pod względem cech naturalnych, jak i tworzonych przez człowieka. Zróżnicowanie cech naturalnych przestrzeni ma podstawowe znaczenie dla gospodarki przestrzennej. Na zróżnicowanie tych cech nakłada się różnorodność form zagospodarowania przestrzennego tworzonych przez człowieka. Na ogół działania te podporządkowane są zasadzie najmniejszego wysiłku. Spośród zasobów naturalnych wykorzystujemy najpierw najlepsze, a po ich wyczerpaniu - te, które są mniej wartościowe.

O przestrzeni traktowanej jako dobro rzadkie pisze też R. Domański [1993] stwierdzając, że jej ilość nie może być powiększona przez produkcję. Ewentualne rozszerzenie przestrzeni antropogenicznej przez tworzenie sztucznych pięter uprawy, zamiesz-

kania czy innej działalności może wystąpić tylko w niewielkim zakresie. Niedobór przestrzeni można też w pewien sposób rekompensować wykorzystując dostępną przestrzeń w sposób bardziej intensywny. Gospodarowanie przestrzenią jako dobrem rzadkim opiera się na ogólnej zasadzie gospodarności tj. maksymalizacji efektów przy danych zasobach przestrzeni i minimalizacji nakładów w przestrzeni dla osiągnięcia danych efektów.

Z użytkowaniem przestrzeni wiążą się też pojęcia lokalizacji oraz funkcji. J. Regulski [1985] wskazuje, że każde ludzkie działanie odbywa się w jakimś miejscu fizycznej przestrzeni. Działanie będzie łatwiejsze, gdy miejsce dla danej działalności, nazywane lokalizacją, jest dobrze wybrane i przystosowane do potrzeb.

Działalności ludzkie o podobnych cechach technicznych, społecznych i ekonomicznych związane z zaspokajaniem poszczególnych rodzajów potrzeb, czyli funkcje, podzielić można na trzy podstawowe rodzaje: funkcje związane z pracą, mieszkaniem i wypoczynkiem oraz uzupełniające je funkcje łącznikowe (transport, przekazywanie energii i informacji). Duże znaczenie posiada fakt, że ten sam teren może służyć różnym funkcjom (obszar wielofunkcyjny). J. Regulski zwraca uwagę na konieczność rozróżnienia pojęcia użytkowania terenu od jego zagospodarowania. Użytkowanie określamy przez scharakteryzowanie funkcji realizowanej na danym terenie (teren przemysłowy, mieszkaniowy, wypoczynkowy), natomiast zagospodarowanie opisujemy charakteryzując stan powierzchni terenu, np. przez podanie kubatury czy wysokości budynków lub charakterystykę urządzeń infrastruktury.

Rozróżnienie tych pojęć może być przydatne w rozwiązywaniu zagadnień przestrzennych w turystyce, gdyż określenie „teren użytkowany turystycznie (rekreacyjnie)” nie zawsze musi oznaczać jego pełne zagospodarowanie w postaci urządzeń technicznych oraz obiektów kubaturowych, lecz może ono oznaczać także tereny o dużych wartościach przyrodniczych nie zagospodarowane lub tylko przystosowane do potrzeb wypoczynkowych. Nieuwzględnienie w praktyce planistycznej i realizacyjnej różnic pomiędzy pojęciami „użytkowanie turystyczne” i „zagospodarowanie turystyczne” doprowadzić może do degradacji terenów z najcenniejszymi zasobami przyrodniczymi na skutek przejmowania ich pod zainwestowanie turystyczne [S. Iwicki, 1979].

Całość środowiska geograficznego, w którym żyje i działa człowiek, nazywana jest krajobrazem. Jest on zewnętrzną formą tych treści, które określane są mianem środowiska naturalnego i kulturowego [W. Czarnecki, 1968].

Krajobraz we współczesnym rozumieniu odnosi się do przestrzennego i materialnego wymiaru rzeczywistości ziemskiej i oznacza kompleksowy system składający się z form rzeźby i wód, roślinności i gleb, skał i atmosfery [J.I.S. Zonneveld, 1990].

W rozwijających się w ostatnich latach badaniach ekologii krajobrazu zwraca się szczególną uwagę na wewnętrzną strukturę krajobrazów i zachodzące w nich procesy. R.T.T. Forman i M. Gordon [1986] wyróżniają trzy najważniejsze charakterystyki krajobrazu:

- strukturę, czyli przestrzenne relacje pomiędzy jednostkami krajobrazowymi (rozemieszczeniem gatunków roślin i zwierząt oraz dystrybucją materii i energii w odniesieniu do rozmiarów, kształtu, liczby, rodzaju i układu wzajemnego ekosystemów);

- funkcjonowanie, czyli interakcje pomiędzy przestrzennymi jednostkami krajobrazu (przepływem energii i materii oraz migracjami organizmów żywych pomiędzy ekosystemami);
- zmienność, czyli przekształcenia struktury i funkcji mozaiki jednostek ekologicznych w czasie.

A. Richling i J. Solon [1994] stwierdzają, że specyfika ekologii krajobrazu wyraża się w całościowym podejściu do przedmiotu badań, którym jest krajobraz obejmujący również człowieka i efekty jego działalności, traktowany w aspekcie strukturalnym, funkcjonalnym i wizualnym. Ekologia krajobrazu obejmuje analizę składowych krajobrazu i zachodzących między nimi relacji, identyfikację przyrodniczych jednostek przestrzennych, ich hierarchiczną klasyfikację oraz waloryzację układów środowiska przyrodniczego dla różnych form działalności człowieka, a także diagnozę organizacji przestrzeni przyrodniczej. Takie podejście do ekologii krajobrazu wskazuje na jej dużą przydatność w zakresie badania złożonych systemów krajobrazowych.

Pojęcie „system” zdefiniowane przez L. Bertalanffy'ego [1984] jako zbiór elementów znajdujących się w określonych relacjach między sobą i otoczeniem znajduje coraz szersze zastosowanie w odniesieniu do jednostek przestrzennych: systemów krajobrazowych [A. Richling, J. Solon, 1994], systemów ekologiczno-ekonomicznych [R. Domański, 1992], wielofunkcyjnych systemów przestrzennych [S. Łojewski, 1995, 1997], terytorialnych systemów rekreacyjnych [A.S. Kostrowicki, 1975].

Jedną z najważniejszych właściwości systemu krajobrazowego jest jego duża złożoność. Jest on systemem otwartym, funkcjonującym w wyniku stałej wymiany energii, materii i informacji z otoczeniem, a zarazem systemem koherentnym, którego elementy są tak ściśle ze sobą powiązane, że zmiana jednego z nich powoduje zmiany we wszystkich pozostałych. A.S. Kostrowicki [1992] stwierdza, że w warunkach naturalnych i bliskich równowagi wszelkie zjawiska naruszające strukturę przestrzeni są automatycznie eliminowane. Mogą się one utrwać jedynie przez pokonanie progów obronnych, co wymaga uzyskania z zewnątrz dodatkowej energii. Takie działania, polegające na utrzymywaniu siłą form zagospodarowania sprzecznych z recepcyjnymi możliwościami przestrzennych systemów krajobrazowych, prowadzą często do degradacji przestrzeni.

Środowisko przyrodnicze rozpatruje się na ogół jako całość zbudowaną z mniejszych całości, czyli przestrzennych jednostek przyrodniczych, będących elementami krajobrazu, które występują we wzajemnym powiązaniu i wzajemnie na siebie wpływają. Wyróżnia się związki „pionowe” pomiędzy komponentami środowiska przyrodniczego i zależności „poziome” pomiędzy przestrzennymi jednostkami przyrodniczymi (geokompleksami, ekosystemami). Istotną cechą systemu środowiska przyrodniczego jest hierarchiczny układ przestrzennych jednostek przyrodniczych (facja, uroczysko, teren, krajobraz).

W analizach dotyczących możliwości użytkowania turystycznego obszarów pojeziernych istotne znaczenie ma pojęcie stabilności krajobrazu. W ujęciu ogólnym stabilność systemu oznacza jego trwałość (niezmiennność charakterystyk wewnętrznych) w warunkach niezmiennego otoczenia oraz zdolność do powrotu do stanu oryginalnego po zakończeniu oddziaływania zakłócających czynników zewnętrznych. Powrót taki nie jest możliwy, gdy zakłócenia zewnętrzne są zbyt silne i przekraczają odporność dotychczasowego systemu doprowadzając do powstania nowego, bardziej dostosowa-

nego do warunków otoczenia. Stabilność systemów krajobrazowych jest szczególnie zagrożona w wyniku oddziaływań antropogenicznych, czyli pochodzących ze społeczeństwa ludzkiego. „Istota antropogenizacji (synantropizacji) krajobrazu (jako całości i poszczególnych jego składników) polega na tym, że poszczególne obiekty naturalne ulegają zmianie, ograniczeniu lub zastępowaniu przez techniczne obiekty, substancje i struktury przestrzenne” [A. Richling, J. Solon, 1994]. Oddziaływania antropogeniczne na systemy krajobrazowe mogą mieć charakter wzbogacający, kompensujący lub destrukcyjny. Trzeba jednak pamiętać, że oddziaływania wzbogacające (z antropogenicznego punktu widzenia) różnorodność lub walory jednostki przestrzennej nie zawsze wzbogacają krajobraz w sensie ekologicznym. W wyniku oddziaływań kompensujących, kiedy to poborowi substancji i energii ze środowiska towarzyszy zbilansowane wprowadzenie materii i energii z zewnątrz, jednostka krajobrazowa pozostaje we względnej równowadze. Działania destrukcyjne doprowadzają często do degradacji systemu w wyniku obniżenia wydajności większości procesów, dysfunkcji (np. w wyniku maksymalizacji produkcji rolniczej) lub dekompozycji, czyli zmiany struktury, składu i relacji ilościowych między elementami składowymi systemu [A.S. Kostrowicki, 1979].

Zmiany antropogeniczne w krajobrazie zależą w decydującym stopniu od form użytkowania przestrzeni, które można zgrupować w trzy podstawowe zespoły: użytkowanie biogeniczne (rolnicze, leśne), które w pierwszej kolejności przekształca szatę roślinną i świat zwierzęcy, użytkowanie geogeniczne (kopalnictwo podziemne i odkrywkowe), które przede wszystkim przekształca powierzchnię ziemi i stosunki wodne oraz użytkowanie technogeniczne (osadnictwo, przemysł, komunikacja), które oddziałuje najsilniej na wszystkie składniki krajobrazu. Rezultatem końcowym jednokierunkowego oddziaływania antropogenicznego jest uproszczenie struktury i funkcjonowania krajobrazów. Dotyczy to zarówno całego systemu, jak i poszczególnych podsystemów i elementów systemu.

Uwzględniając przeobrażenia spowodowane działalnością człowieka T. Szczęśny, [1966] wyróżnił następujące typy krajobrazów: pierwotny, naturalny, kulturowy i zdewastowany. Według J. Bogdanowskiego [1976] krajobraz kulturowy może być harmonijny lub dysharmonijny. W krajobrazie harmonijnym dzieła rąk ludzkich są wkomponowane w naturalne elementy przyrodnicze.

Według R. Domańskiego [1992] istniejący stan środowiska przyrodniczego Polski i trudności z jego ochroną powodowane są m.in. nie dość ścisłymi sprzężeniami między środowiskiem przyrodniczym i gospodarką. Sprzężenia takie tworzą system ekologiczno-ekonomiczny, który jest jednak słabo poznany naukowo i wymaga rozwoju badań wielodyscyplinowych. Między poszczególnymi dyscyplinami przyrodniczymi i dyscyplinami społecznymi zachodzą wielorakie powiązania. Konieczne są badania ekologiczno-ekonomiczne od skali lokalnej do skali globalnej. Nie można wyróżnić kryzysów leśnych, rolnych lub przemysłowych, gdyż w konkretnych sytuacjach kryzysowych pojawiają się elementy wielu lub wszystkich kryzysów cząstkowych. Poza relacjami gospodarka - środowisko przyrodnicze, do systemu ekologiczno-ekonomicznego wprowadzana jest inteligencja, rozumiana jako zdolność jednostek, grup i społeczeństw, umożliwiająca wykorzystanie nabytej wiedzy oraz skuteczne zachowanie się wobec nowych zadań i warunków życia, a także zdolność do modyfikowania zewnętrznego otoczenia. Do tych procesów włączane są też zasoby informacji. Naruszenie gra-

nic tolerancji ekosystemów i systemów społeczno-gospodarczych prowadzi do klęski ekologicznej i ruiny społeczno-gospodarczej.

W nieco inny sposób systemy przestrzenne analizuje S. Łojewski [1995, 1997]. Wy różnia on cztery poziomy analizy i na każdym z nich wyodrębnia następujące systemy: system techniczny, system przyrodniczo-techniczny, system przyrodniczo-techniczno-ekonomiczny (system gospodarczy) i system przyrodniczo-techniczno-ekonomiczno-społeczny (system społeczno-gospodarczy). Systemy techniczne składają się z elementów o cechach, które w założonych granicach są jednoznacznie określone, dotyczy to również warunków, w jakich działają te systemy. Zrozumienie specyfiki przestrzennych systemów przyrodniczo-technicznych wymaga natomiast sięgnięcia do interdyscyplinarnej wiedzy grupowanej w naukach ekologicznych i geograficzno-przestrzennych. Podstawową rolę na trzecim poziomie analizy - w systemie gospodarczym odgrywają ludzie, stąd też systemy gospodarcze są bliższe systemom przyrodniczym niż technicznym. Są to złożone systemy dynamiczne, podlegające ciągłym modyfikacjom. Czwartą poziom analizy - system społeczno-gospodarczy obejmuje przede wszystkim działalność produkcyjno-usługową i produkcyjno-konsumpcyjną ukierunkowaną na zaspokojenie potrzeb ludzkich.

S. Łojewski [1995, 1997] biorąc pod uwagę całą zagospodarowaną przestrzeń, wy różnia systemy przestrzenne o różnych funkcjach: ekologicznych, rekreacyjnych, rolniczych, osiedleńczych i przemysłowych. Systemy przestrzenne mogą być jedno-funkcyjne i wielofunkcyjne (w których występuje określona struktura funkcji). Dla obsługi tych systemów niezbędne jest tworzenie zintegrowanego systemu infrastruktury technicznej, gospodarczej i społecznej.

Przestrzeń turystyczna (rekreacyjna) jest trudna do zdefiniowania, gdyż składa się na nią szereg elementów, których znaczenie, zarówno przez jej użytkowników, jak i przez osoby próbujące ją określić, jest niejednoznacznie oceniane. Wynika to z mnogości form turystyki, zróżnicowanych i zmieniających się w czasie zainteresowań turystów, a także ze zmieniającego się stanu środowiska przyrodniczego oraz stanu zasobów środowiska kulturowego.

J. Wyrzykowski [1975], przyjmując za punkt wyjścia wskazania fizjologii wypoczynku, do cech niezbędnych obszarów wypoczynkowych zalicza: czyste powietrze, brak źródeł hałasu, brak obszarów zurbanizowanych i uprzemysłowionych, walory estetyczne krajobrazu, brak zasadniczych przeciwwskazań klimatycznych oraz występowanie minimum powierzchni, której wielkość daje możliwość wykształcenia się obszaru wypoczynkowego ze strefami i osadnictwa turystycznego, penetracji turystycznej i ochronno-izolacyjną.

M. Drzewiecki [1992] twierdzi, że istnieje pewna część przestrzeni geograficznej, zwana „przestrzenią rekreacyjną”, o szczególnie korzystnych cechach dla wypoczynku człowieka, w której obok zjawisk charakterystycznych dla całej przestrzeni geograficznej występują zjawiska i procesy rekreacyjne. Szczególne cechy przestrzeni rekreacyjnej polegają na istnieniu pewnych zalet elementów środowiska naturalnego i antropogenicznego (w literaturze przedmiotu zwanych „walorami”), sprzyjających realizacji wypoczynku, co różni ją pozytywnie od środowiska pracy i zamieszkania osób wypoczywających.

W ujęciach systemowych [W.S. Priobrazenski, 1975; A.S. Kostrowicki, 1975; J.A. Wiedienin, 1977; A. Krzymowska-Kostrowicka, 1980] przestrzeń turystyczna

(rekreacyjna) traktowana jest na ogół jako immanentna cecha charakterystyczna danego systemu. Przestrzeń turystyczna nie jest tu bezpośrednio zdefiniowana, natomiast jest utożsamiana ze środowiskiem (terytorium) zawierającym wzajemnie powiązane podsystemy i charakteryzującym się całościowością funkcjonalną i terytorialną [A. Matczak, 1992]. Według W.S. Priebrażenskigo [za A.S. Kostrowickim, 1975] Terytorialne Systemy Rekreacyjne (TSR) stanowią syntetyczne, przestrzenne odwzorowanie wszelkich elementów i zjawisk wiążących się z turystyką i rekreacją poza miejscem zamieszkania. Terytorialny System Rekreacyjny składa się z trzech podsystemów:

- zasobów rekreacyjnych,
- osób wypoczywających,
- socjalno-ekonomicznych, technicznych i organizacyjno-prawnych warunków rekreacji.

Zasoby rekreacyjne można podzielić na zasoby środowiska przyrodniczego, zasoby historyczno-kulturowe oraz zasoby wynikające ze struktury wypełnienia przestrzeni, czyli tzw. zasoby krajobrazowe. Pod pojęciem „zasoby krajobrazowe” należy rozumieć wycinki przestrzeni geograficznej odznaczające się dużą atrakcyjnością wizualną wynikającą z harmonijnego połączenia komponentów przyrodniczych lub kulturowych, albo też elementów przyrodniczych z kulturowymi, które dzięki temu stają się przedmiotem zainteresowania ze strony turystów. Przy analizie zasobów rekreacyjnych należy m.in. określić położenie oraz znaczenie punktów konfliktowych zarówno wewnątrz subsystemu, jak i między nim a innymi elementami TSR oraz między zasobami a warunkami zewnętrznymi, a także określić sposoby zapobiegania kolizjom między rekreacyjnymi a nierekreacyjnymi formami użytkowania ziemi.

Rozwój rekreacji zależy nie tylko od zasobów przyrodniczych, ale także od sposobów użytkowania regionu przez inne formy zagospodarowania, a system rekreacyjny, jako system otwarty, uzależniony jest od systemów sąsiednich, gdyż jest częścią systemu ekonomicznego traktowanego jako supersystem [D. Sołowiej, 1992b].

P. Mariot [1983] badając przyczyny warunkujące rozwój ruchu turystycznego oraz stosunek miejsc rekreacji do terenów sąsiednich i ich funkcji wyróżnił trzy grupy czynników kształtujących systemy rekreacyjne: czynniki lokalizacyjne (przyrodnicze i handlowe) decydujące o miejscu rekreacji, czynniki selektywne, czyli urbanizacyjne, demograficzne i socjologiczne, od których zależy nasilenie ruchu turystycznego oraz czynniki realizacyjne, tj. zainwestowanie terenu i układ komunikacyjny.

Najczęściej stosowanymi określeniami w stosunku do turystycznych jednostek przestrzennych są rejon, region, obszar, strefa, teren i miasto.

W „Planie kierunkowym zagospodarowania turystycznego Polski” [1971] za podstawową jednostkę uznano rejon, a zabezpieczeniem przed degradacją zasobów przyrodniczych miało być wydzielenie w jego granicach stref o różnych funkcjach: strefy osadnictwa turystycznego, strefy penetracji turystycznej i strefy otuliny (ochronnej). Takie same strefy wyróżnia J. Wyrzykowski [1975] w odniesieniu do obszaru wypoczynkowego, którego minimalną wielkość określa na 50-100 km².

W „Planie przestrzennego zagospodarowania turystycznego Polski do 1990 roku” [1973] wyznaczono obszary o różnej intensywności zagospodarowania turystycznego: zagospodarowanie skoncentrowane na obszarach o dużym nasileniu ruchu turystycznego, zagospodarowanie umiarkowane na obszarach o mniejszym nasileniu ruchu i zago-

spodarowanie ekstensywne na obszarach o wysokich wartościach środowiska przyrodniczego, przewidzianych do ochrony lub jako rezerwa dla przyszłych pokoleń.

W pracach nad waloryzacją przestrzeni turystycznej najczęściej stosuje się określenie „obszar” (obszar z walorami wypoczynkowymi, obszar krajoznawczy). W zakładzie wrocławskim Instytutu Turystyki, specjalizującym się w ocenie walorów wypoczynkowych w skali całego kraju, wyznaczono obszary z walorami wypoczynkowymi poddając ocenie rzeźbę terenu, wody powierzchniowe i szatę roślinną [Z. Werner, 1990].

Określenie „region” jest rzadziej stosowane i odnosi się głównie do opracowań dotyczących całego kraju [M.I. Mileska, 1963; A. Bajcar, 1969; Z. Kruczek, S. Sacha, 1990] lub planów (studiów) zagospodarowania turystycznego poszczególnych województw i zbliżonych do nich powierzchniowo dużych jednostek przestrzennych.

Pojęcie strefa odnosi się bądź do stref krajobrazowych Polski (strefa nadmorska, strefa pojezierna, strefa górską), bądź też do stref funkcjonalnych w rejonach turystycznych [Plan Kierunkowy..., 1971; J. Wyrzykowski, 1975] i na innych obszarach użytkowanych turystycznie. Wymienić tu można strefy rekreacyjne rozpatrywane na tle wartości przyrodniczej lasu [E. Bartman, 1974] oraz strefy osadnictwa i strefy intensywnego użytkowania rekreacyjnego składające się na jednostki przestrzenne określone jako podstawowe kompleksy rekreacyjne [S. Iwicki, 1979].

Określenie „teren” stosowane jest w pracach dotyczących zjawisk przestrzennych w turystyce najczęściej jako pojęcie ogólne, odnoszące się do wycinka przestrzeni geograficznej nie określonej bliżej granicami. Niekiedy jednak „teren” lub „typ terenu” występują jako turystyczne (rekreacyjne) jednostki typologiczne [S. Iwicki, 1979, D. Sołowiej, 1992a].

Miasto poza pełnieniem funkcji rynku turystycznego dla bliższych i dalszych obszarów pozamijskich traktowane jest też jako miejski system rekreacyjny, głównie dla własnych mieszkańców [W. Deja, 1983; D. Sołowiej, 1992b] lub jako miejscowość krajoznawcza, ściągająca turystów spoza miasta, regionu i kraju [R. Przybyszewska-Gudelis, S. Iwicki, 1973].

Wyznaczanie granic turystycznych jednostek przestrzennych może wynikać z uwarunkowań przyrodniczych, zgodnie z zasadami delimitacji jednostek fizycznogeograficznych [J. Kondracki, 1966; T. Bartkowski, 1974], może uwzględnić także ocenę tzw. walorów turystycznych [Plan Kierunkowy ..., 1971; J. Wyrzykowski, 1975] lub istniejące granice podziału administracyjnego. Zdaniem A.S. Kostrowickiego [1992], w przypadku uwzględniania kryteriów przyrodniczych tło przyrodnicze jest względnie jednorodne, a podsystem społeczno-gospodarczy całkowicie zaburzony, natomiast w przypadku uwzględniania podziału administracyjnego środowisko przyrodnicze jest sztucznie „pocięte”. Wybór metody wyznaczania granic powinien wynikać przede wszystkim z celu oceny.

2.2. Ogólne zasady zrównoważonego rozwoju (ekorozwoju)

Pojęcie „zrównoważony rozwój” (*sustainable development*) jest w Polsce często stosowane zamiennie z pojęciem „ekorozwój” (*ecodevelopment*). Na świecie termin ekorozwój pojawił się w pierwszej połowie lat siedemdziesiątych. Na II sesji Rady Zarządzającej Programu Ochrony Środowiska Narodów Zjednoczonych (UNEP) w 1975

roku ekorozwój określono jako „taki przebieg nieuchronnego i pożądanego rozwoju gospodarczego, który nie naruszyłby w sposób istotny i nieodwracalny środowiska życia człowieka, nie doprowadziłby do degradacji biosfery, który godziłby prawa przyrody, ekonomii i kultury” [S. Kozłowski, 1995]. Współtwórca pojęcia ekorozwoju, J. Sachs [1993] zdefiniował go jako: „proces, dzięki któremu możliwe jest zharmonizowanie eksploatacji wszelkich zasobów przyrody, ukierunkowanie inwestycji oraz zmian technicznych i instytucjonalnych, a także zaspokojenie obecnych i przyszłych potrzeb ludzi stosownie do możliwości produkcyjnych i asymilacyjnych ekosystemów”.

Rozpowszechniona w Polsce w latach osiemdziesiątych idea ekorozwoju znalazła swe potwierdzenie w programie działań Polskiego Klubu Ekologicznego, a następnie w ustaleniach „podstolika ekologicznego” w porozumieniu okrągłego stołu w 1989 roku [Protokół ..., 1989].

Zapisane tam zasady ekorozwoju uwzględniały:

- kształtowanie bezpiecznego dla zdrowia środowiska przyrodniczego;
- równowagę ekologiczną w podstawowych ekosystemach;
- tworzenie niezbędnych warunków dla odnowy sił człowieka;
- dalszy rozwój społeczno-gospodarczy.

Również w wielu innych opracowaniach i deklaracjach z licznych konferencji dotyczących ekorozwoju, problem ochrony i zachowania zasobów przyrodniczych był szczególnie eksponowany.

Wprowadzone w latach osiemdziesiątych pojęcie, „*sustainable development*” tłumaczone jest w Polsce jako rozwój trwały i zrównoważony, rozwój stabilny lub też rozwój samopodtrzymujący się. Koncepcja zrównoważonego rozwoju zaakceptowana została w 1990 roku przez Światową Organizację Wyżywienia (FAO) i uznana za wiodącą na konferencji Narodów Zjednoczonych „Środowisko i Rozwój” w Rio de Janeiro w 1992 roku. Za trwały i zrównoważony uznano taki rozwój społeczny i gospodarczy, który zapewni zaspokojenie potrzeb współczesnego społeczeństwa bez naruszania możliwości zaspokojenia potrzeb przyszłych pokoleń [Szczyt Ziemi, 1993].

D. Pearce, E. Barbier i A. Markandya [1990] uważają, że realizacja rozwoju zrównoważonego uwzględniać powinna: wzrost realnego dochodu na głowę mieszkańca (szczególnie w odniesieniu do Krajów Trzeciego Świata), poprawę stanu zdrowotnego i poziomu żywienia, dostęp do zasobów naturalnych oraz poprawę poziomu wykształcenia. Trwałość rozwoju (samopodtrzymywanie się) oznacza, że żaden z jego elementów nie powinien zmniejszać się w procesie rozwoju.

W odniesieniu do użytkowania środowiska i zasobów naturalnych trwały rozwój powinien opierać się na trzech zasadach [H.E. Daly, 1990]:

- 1) świadomym ograniczeniu ogólnej skali użytkowania każdego zasobu oraz maksymalnej efektywności jego wykorzystania;
- 2) eksploatacji zasobów odnawialnych na poziomie gwarantującym maksymalny trwały przychód i przeciwdziałanie ich wyczerpywaniu się;
- 3) eksploatacji zasobów nieodnawialnych z szybkością odpowiadającą tempu dostarczania gospodarce ich odnawialnych substytutów.

W koncepcji zrównoważonego rozwoju wyeksponowany został problem zaspokojenia podstawowych potrzeb ludzi, zaś nadrzędnym celem jest zasada sprawiedliwości zarówno międzygeneracyjnej, jak i wewnątrzgeneracyjnej [Z. Czaja, B. Fiedor, A. Gra-

czyk, Z. Jakubczyk, 1994]. Na niższym szczeblu hierarchicznej struktury celów stoją rozwój gospodarczy i utrzymanie funkcji ekologicznych. W tym układzie cele niższego rzędu są środkami realizacji celu nadrzędnego.

W wielu publikacjach autorów polskich, a także zagranicznych [J.P. Ceron, S. Pasaris, K. Vinaver, 1996], określenia: „ekorozwój”, „trwały rozwój”, „zrównoważony rozwój” traktowane są jako synonimy. Zamienne stosowanie pojęć ekorozwój i zrównoważony rozwój znalazło m.in. odbicie w uchwale Sejmu z 1991 roku, w której przyjęto politykę ekologiczną państwa i w której używa się sformułowania: „zgodnie z założeniami ekorozwoju, czyli zrównoważonego rozwoju” [Polityka ..., 1992].

J. Kołodziejcki [Polski Region ..., 1993] stwierdza, że chociaż pojęcie „*sustainable development*” tłumaczone jest często w Polsce jako ekorozwój, to jednak w tej nowej koncepcji ekorozwoju został wyraźnie przesunięty akcent z ochrony zasobów na zaspokojenie podstawowych potrzeb ludzi. J. Kołodziejcki, nie widząc realnych możliwości powszechnej realizacji do końca XX wieku strategii ekorozwoju, rozumianego jako rozwój stabilny, zrównoważony i samopodtrzymujący się, wprowadza pojęcie równoważenia rozwoju, którego integralnym nurtem byłaby polityka ekorozwoju. Równoważenie rozwoju następowałoby w pierwszej kolejności poprzez strategię rozwoju ekologicznie uwarunkowanego, w której cele i kryteria ekologiczne są współzależne z realiami społeczno-gospodarczymi. Równolegle na wybranych cennych przyrodniczo obszarach (np. na Pojezierzu Mazurskim i Pojezierzu Pomorskim) możliwa byłaby realizacja pełnej strategii ekorozwoju, polegająca na promowaniu w nim form i kierunków ekologicznych.

Na różnice w interpretacji pojęć ekorozwój i zrównoważony rozwój zwraca uwagę S. Łojewski [1995, 1997], który uważa, że wiąże się to z poziomami analiz, jakimi zajmują się nauki przyrodnicze i ekonomiczne. Uzasadnione jest w związku z tym stosowanie pojęcia ekorozwój w węższym, głównie ekologicznym, rozumieniu; natomiast w odniesieniu do złożonych przestrzennych systemów społeczno-gospodarczych należałoby stosować pojęcie rozwój zrównoważony, przy równorzędnym traktowaniu aspektów (ograniczeń) ekonomicznych, społecznych, ekologicznych i technologicznych. Według S. Łojewskiego w koncepcji zrównoważonego rozwoju trzeba nie tylko formułować warunki i ograniczenia rozwoju, ale przede wszystkim cele strategiczne określonego układu. W obecnych warunkach Polski podstawowym celem strategicznym w ujęciu makroekonomicznym jest rozwój gospodarczy kraju, który musi być jednak realizowany przy uwzględnieniu ograniczeń ekonomicznych, społecznych, ekologicznych i technologicznych. Szeroko rozumiana koncepcja zrównoważonego rozwoju nie może być tylko podstawą polityki jednego resortu, ale musi być integralną częścią polityki społeczno-gospodarczej i przestrzennej poszczególnych gmin, regionów i kraju.

R. Domański [1992] uważa, że stabilny rozwój zawiera dwa kluczowe pojęcia: pojęcie potrzeb oraz pojęcie ograniczeń środowiskowych. Rozwój jest zrównoważony, jeśli relacje ekologiczno-ekonomiczne nie uszczuplają kapitału środowiska i trwałe, jeśli relacje te utrzymują się przez długi okres, czyli respektowane są interesy przyszłych pokoleń. Na konieczność holistycznego ujmowania zjawisk we wdrażaniu zasad zrównoważonego rozwoju zwracają też uwagę R. Cymerman i G. Czech [1995], twierdząc, że rozwój zrównoważony może mieć szansę powodzenia, jeśli będzie odnosił się do całej gospodarki regionu (jako całości) i do poszczególnych jej elementów

(płaszczyzn). Każdy element gospodarki musi korzystać z wyników innych elementów i sam być przyjaznym dla innych.

J. Parysek i M. Dutkowski [1994] podkreślają, że założenia polityki ekorozwoju i modele tego rozwoju zależą w dużym stopniu od rozumienia systemu środowiska człowieka, który jest złożonym, interakcyjnym systemem ekologiczno-społeczno-ekonomicznym. System ten tworzą trzy zasadnicze podsystemy: biofizyczny - pojmowany jako warunki życia człowieka - organizmu biologicznego, psychospołeczny - określany przez warunki życia człowieka jako istoty myślącej i działającej oraz techniczno-produkcyjny - określany jako warunki życia człowieka działającego na rzecz zaspokojenia własnych i cudzych potrzeb materialnych. Ekorozwój to nie tylko uzyskanie określonego stanu przyrody i jej relacji, ale także życia społecznego i gospodarki, które niemal wyłącznie decydują o stanie tej przyrody. Sprawczą rolę w ekorozwoju odgrywa podsystem psychospołeczny. Autorzy nie używają zwrotu „zrównoważony rozwój”, ale z przeglądu omawianej literatury można wywnioskować, że mieści się ono w zakresie używanego przez nich pojęcia „ekorozwój”.

Z przedstawionych prac wynika, że cele ekorozwoju i zrównoważonego rozwoju często są zbieżne lub identyczne, z większym jednak zaakcentowaniem kryteriów przyrodniczych przy stosowaniu pojęcia ekorozwój oraz szerszym uwzględnieniem kryteriów ekonomicznych i społecznych przy stosowaniu pojęcia zrównoważony (stabilny) rozwój. Na tożsamość celów ekorozwoju i rozwoju stabilnego w kwestiach odnoszących się do środowiska zwraca m.in. uwagę A. Starzewska-Sikorska [1994].

Dla gospodarki przestrzennej w Polsce istotne znaczenie ma umieszczenie w art. 1.1 Ustawy o zagospodarowaniu przestrzennym z 7 lipca 1994 r. [Ustawa ..., 1994] stwierdzenia, że ekorozwój stanowi podstawę działań dotyczących zakresu oraz sposobów postępowania w sprawach przeznaczenia terenów na określone cele i ustalania zasad ich zagospodarowania.

W niniejszej pracy, w której problemy wykorzystywania środowiska przyrodniczego dla potrzeb turystyki łączą się z problemami ekonomicznymi i społecznymi występującymi na obszarach wiejskich, stosowanie pojęcia „zrównoważony rozwój” wydaje się być bardziej uzasadnione niż używanie pojęcia „ekorozwój”. Jest to uzasadnione również tym, że zasady zrównoważonego rozwoju w dużym zakresie pokrywają się z aktualną obecnie ideą wielofunkcyjnego rozwoju wsi. Podkreślenie znaczenia pojęcia „zrównoważony rozwój” nie oznacza jednak pomniejszenia roli środowiska przyrodniczego, które w strefie pojeziernej jest elementem decydującym o rozwoju turystyki.

W obecnym okresie transformacji gospodarczej Polski, w którym szereg negatywnych zjawisk (w tym przede wszystkim bezrobocie) szczególnie dotkliwie dotknęło obszary wiejskie z dużym udziałem byłych państwowych gospodarstw rolnych, czyli głównie obszary położone w pojeziernych województwach północnych, wybór koncepcji zrównoważonego rozwoju musi te fakty uwzględniać. Konieczne jest takie wdrażanie zrównoważonego rozwoju, w którym proporcje pomiędzy celami społeczno-ekonomicznymi i celami ekologicznymi byłyby na tyle wyważone, aby rozwój ekonomiczny nie powodował degradacji zasobów przyrodniczych, zaś realizacja celów ekologicznych nie stawała się przyczyną zahamowania postępu gospodarczego. W realizacji takiej koncepcji szczególnie ważne jest odpowiednie, zgodne z predyspozycjami naturalnymi, wykorzystanie zasobów środowiska przyrodniczego. Dotyczyć to powinno m.in. prawidłowego użytkowania zasobów turystycznych.

2.3. Turystyka a rozwój zrównoważony

Idea zrównoważonego rozwoju znajduje także swoje odbicie w coraz popularniejszych nowych formach uprawiania turystyki, bardziej aktywnych, ściślej związanych ze środowiskiem przyrodniczym i społecznym, ale równocześnie nie powodujących zmian w tych środowiskach (turystyka przyjazna środowisku). Takie formy turystyki można określić wspólnym mianem ekoturystyki, która według M. Baranowskiej-Janoty [1994] wyrosła na bazie dwóch kierunków myślenia:

- z uformowania pojęcia ochrony przyrody dla trwałego zrównoważonego rozwoju (ekorozwoju) i przyjęcia zasad sformułowanych w czasie obrad „Szczytu Ziemi” w Rio de Janeiro [Szczyt..., 1993];
- z kierunku myślenia, który pojawił się jako rezultat zmęczenia społeczności miejskich tempem życia i jego dyskomfortem wynikającym z zanieczyszczenia środowiska, tłoku, hałasu, pośpiechu, co skłania do odchodzenia od podobnego stylu wypoczyniania (biernego uczestnictwa w turystyce masowej).

Ekoturystyka jest to ruch turystyczny, którego celem jest zachowanie dla trwałego, zrównoważonego rozwoju zasobów turystycznych poprzez integrację działalności turystycznej z celami ochrony przyrody oraz życiem społeczno-gospodarczym, a także poprzez kształtowanie nowych postaw i zachowań turystów oraz organizatorów ruchu turystycznego. Duży nacisk kładzie się na kontakty turysty z przyrodą i społecznością lokalną, dostosowanie wielkości ruchu turystycznego do chłonności terenów i preferowanie „małej skali rozwoju” zarówno w odniesieniu do liczby uczestników, jak i wielkości bazy turystycznej, a także na aktywizację życia społeczno-gospodarczego w obrębie użytkowanych obszarów.

Jako przeciwwagę dla turystyki komercyjnej propaguje się tzw. „turystykę alternatywną”, polegającą m.in. na świadczeniu prywatnych usług noclegowych dla podróżnych i uczestników rekreacji, z możliwością udziału turystów w życiu gospodarza i społeczności lokalnej [L.A. Derno, 1984; J. Krippendorf, 1986].

Dla form turystyki zbliżonych zakresem działalności oraz sposobem traktowania środowiska przyrodniczego i społecznego używa się również takich pojęć, jak: turystyka zielona [A. Jones, 1987; D. Gilbert, L. Tung, 1990], łagodna [R. Jungk, 1980; J.M. Dewailly, 1989] i prosta [A. Meinung, 1983]. Uczestnicy tych form turystyki podróżują na ogół indywidualnie lub w małych grupach, mają mniejsze wymagania odnośnie standardu usług i bardziej przystosowują się do warunków miejscowych, a także spędzają czas aktywnie, zapoznając się z miejscową kulturą i środowiskiem przyrodniczym.

W Polsce szeroko stosowane są też pojęcia: turystyka wiejska i agroturystyka, mające również swe początki w krajach zachodnich [L.A. Derno, 1983; D. Gilbert, 1989; M. Jansen-Verbeke, 1990].

Turystyka wiejska (*rural tourism*) jest pojęciem dość szerokim, gdyż obejmuje wszelkie przejawy obsługi ruchu turystycznego na obszarach wiejskich. Oprócz pobytów w gospodarstwach rolnych zalicza się do niej wypoczynek w ośrodkach i domach wczasowych, ośrodkach kolonijnych, schroniskach młodzieżowych, na campingach i polach biwakowych oraz w innych obiektach położonych poza obszarami miejskimi, a także wszystkie formy wędrówek (samochodowych, rowerowych, pieszych, wodnych) odbywanych na terenach wiejskich.

Pojęciem węższym jest agroturystyka, która jest ściślej związana z rolnictwem i nazywana jest też turystyka agrarna. Obejmuje te formy turystyki, które związane są z działalnością rolniczą i budynkami rolniczymi. Dotyczy więc noclegów i wyżywienia w gospodarstwie rolnym, a także niekiedy pracy niezarobkowej w rolnictwie. Wypoczywający w gospodarstwach rolnych uczestniczą także w innych przejawach życia wsi, takich jak lokalne święta, obrzędy i festyny. E. Zbieć [1994] uważa, że w naszych warunkach agroturystyka to jeden z czynników wielofunkcyjnego rozwoju i gospodarczej aktywizacji wsi; alternatywa dla kosztownego, nie wszędzie i nie we wszystkich gospodarstwach możliwego do realizacji rolnictwa farmerskiego. Mając tradycyjne, ale żywe, nieskansenowe rolnictwo, można z faktu zacofania naszej wsi uczynić swoistą kartę przetargową w zakresie produkcji zdrowej żywności i bezpośredniej sprzedaży gościom zagranicznym wielkich ilości artykułów rolno-spożywczych.

Idea zrównoważonego rozwoju (ekorozwoju) w odniesieniu do turystyki traktowanej kompleksowo jako zjawisko przestrzenne, gospodarcze i społeczne nie ma jeszcze bogatej literatury.

Do zagadnień dotyczących powiązania idei „*sustainable development*” z gospodarką turystyczną, w tym w szczególności traktowania turystyki jako czynnika proekologicznych zmian struktury gospodarczej, ustosunkowała się I. Jędrzejczyk [1995], zwracając uwagę na fakt, że problematyka ta pojawiła się w literaturze światowej dopiero na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych, a w Europie na początku lat dziewięćdziesiątych [Pillmann W., Redl S., 1992; Aronsson L., 1993]. I. Jędrzejczyk [1995] uważa, że turystyka, aby spełniać rolę czynnika utrzymania proekologicznej struktury gospodarczej w regionie turystycznym lub też czynnika przekształceń istniejącej struktury w kierunku proekologicznym, opierać się musi o zasadę szeroko rozumianego ładu gospodarczego, która nakazuje przestrzeganie określonych proporcji między kształtowaniem się tempa wzrostu zasobochłonności gospodarki turystycznej w odniesieniu do środowiska a tempem wzrostu reprodukcji jego zasobów. Powinny też być zachowane właściwe relacje pomiędzy substytucyjnością i komplementarnością antropogenicznych form środowiska wobec zasobów naturalnych, a także zapewnione wzajemne korzyści współdziałających ze sobą układów, w tym także społecznych.

Zasady i cele zrównoważonej turystyki sformułowane zostały w „Światowej Deklaracji Turystyki Zrównoważonej” uchwalonej na Międzynarodowej Konferencji w Lanzarote na Wyspach Kanaryjskich w dniach 27-28 kwietnia 1995 roku [Charter ..., 1995]. Uczestnicy konferencji zwracają uwagę na fakt, że turystyka jest zjawiskiem ambiwalentnym, gdyż może wносить wkład do osiągnięć społeczno-gospodarczych i kulturalnych, ale może też przyczyniać się do degradacji środowiska i utraty tożsamości lokalnej tym bardziej, że zasoby, na których bazuje turystyka, są delikatne (kruche, mało odporne). Konieczne jest poszanowanie nie tylko struktur społecznych i przestrzennych terenów turystycznych, ale także miejscowej ludności. W deklaracji mówi się m.in., że rozwój turystyki będzie bazował na kryteriach ekorozwoju, co oznacza, że musi on być ekologicznie pozytywny w długim okresie, a ponadto możliwy do ekonomicznych wdrożeń oraz korzystny etycznie i społecznie dla lokalnej ludności. Turystyka powinna uczestniczyć aktywnie w strategii zrównoważonego rozwoju i gwarantować „podtrzymanie” zasobów, od których zależy jej rozwój. Aby uczestniczyć w zrównoważonym rozwoju turystyka musi bazować na zróżnicowaniu korzyści oferowanych jej

przez gospodarkę lokalną, przy czym powinno to nastąpić w pełnym zintegrowaniu z miejscowym rozwojem ekonomicznym i wносить do niego pozytywny wkład. Powinny być też stosowane specjalne priorytety dla terenów szczególnie wartościowych oraz dla terenów degradowanych.

H. Eidsvik [1996] uważa, że korzystne efekty z turystyki dla szeroko rozumianego środowiska naturalnego, kulturowego, społecznego i ekonomicznego można osiągnąć stosując zasady: etyczne (w tym szczególnie odnoszące się do poszanowania woli, tradycji, stylu życia i przyzwyczajzeń społeczności lokalnej), ekologiczne i ekonomiczne. Generalna zasada ekonomiczna mówi, że w podziale zysków z turystyki jak największa część powinna pozostać na miejscu, w gminie, a nie w obcych przedstawicielstwach i instytucjach centralnych.

Kilka przykładowych definicji turystyki zrównoważonej przedstawił G. Richards [1996]. Znalazły się wśród nich takie stwierdzenia:

- zrównoważona turystyka jest taką turystyką, która rozwija się tak szybko, na ile pozwalają na to możliwości społeczności lokalnej i zasoby środowiska przyrodniczego;
- rozwój turystyki i zainwestowanie turystyczne musi łatwo integrować się ze środowiskiem;
- zrównoważona turystyka to turystyka odpowiedzialna;
- zrównoważona turystyka to turystyka, która respektuje środowisko przyrodnicze i nie dopuszcza do jego degradacji - jest to szczególnie ważne w użytkowaniu terenów nadmiernie obciążonych ruchem turystycznym.

Z ideą wdrażania zrównoważonego rozwoju (ekorozwoju) wiąże się koncepcja ekostategii rozwoju turystyki, z powodzeniem zastosowana w Szwajcarii przy rozwiązywaniu problemów ekologicznych w regionach alpejskich [J. Krippendorf, P. Messerli, H.D. Hanni, 1982], a następnie sformułowana przez Międzynarodową Komisję Ochrony Alp [CIPRA, 1985] w formie zasad, spośród których na szczególną uwagę zasługują:

- w planowaniu rozwoju turystyki niezbędna jest partycypacja ludności miejscowej we wszystkich przedsięwzięciach związanych z tym rozwojem na danym obszarze;
- oferta turystyczna powinna opierać się na miejscowym potencjale rozwojowym, czyli na miejscowych zasobach naturalnych, ludzkich i materialnych;
- nie należy rozbudowywać lokalnej i ponadlokalnej infrastruktury turystycznej tylko dla turystyki;
- nie zagospodarowane przestrzenie powinny być chronione przed udostępnieniem turystom i przed zainwestowaniem turystycznym;
- należy preferować realizację projektów małych, o niewielkim zasięgu przestrzennym i rezygnować z projektów budowy wielkich centrów wypoczynkowo-turystycznych.

Ekostategię rozwoju turystyki cechuje poza tym myślenie całościowe, kompleksowe, dążenie do oszczędności ziemi - w tym szczególnie terenów cennych przyrodniczo, efektywne wykorzystywanie istniejącej substancji budowlanej służącej turystyce, sprzyjanie rozwojowi komunikacji publicznej oraz popieranie lokalnej architektury i miejscowych materiałów użytych do budowy.

Próbie umiejscowienia turystyki w procesie wdrażania polityki ekorozwoju w Polsce przedstawił S. Iwicki [1996a], zwracając uwagę na konieczność powiązania przemian w turystyce z przemianami strukturalnymi i własnościowymi zachodzącymi w całej gospodarce, w tym szczególnie na obszarach wiejskich.

W „Strategii przestrzennego zagospodarowania obszaru funkcjonalnego Zielone Płuca Polski według zasad ekorozwoju” [1992] mówi się o ekologizacji w turystyce, dotyczącej bardziej równomiernego wykorzystania walorów i zasobów oraz umiarkowanej koncentracji bazy rekreacyjnej. Zaleca się też wspieranie ekoturystyki jako formy rekreacji najbardziej racjonalnej z punktu widzenia reżimów gospodarowania środowiskiem, a jednocześnie efektywnej ekonomicznie oraz przyjaznej człowiekowi.

Więcej publikacji, niekiedy pośrednio nawiązujących do zasad ekorozwoju, dotyczy funkcjonowania turystyki na obszarach chronionych [m.in. K. Pawłowska, 1984; E. Gacka-Grzeskiewicz, 1989; M. Baranowska-Janota, 1994; D. Ptaszycka-Jackowska, M. Baranowska-Janota, 1996]. Na ogół postuluje się w nich, aby obszary chronione, w tym przede wszystkim parki narodowe i parki krajobrazowe, przeznaczyć tylko dla takich form turystyki, które nie są sprzeczne z celami ochrony przyrody. Zaliczane są do niej przede wszystkim niektóre formy turystyki kwalifikowanej, takie jak wędrówki piesze, rowerowe, narciarskie, konne itp. Pozostałe rodzaje turystyki, w tym głównie tzw. wypoczynek pobytowy, powinno się rozwijać na innych obszarach.

Uważa się jednak, że wybór dopuszczalnych form turystyki i liczba turystów muszą być uzależnione od rodzaju parku i jego chłonności przyrodniczej. Poglądy na temat sposobów użytkowania turystycznego parków krajobrazowych, a w tym szczególnie utrzymywania i rozwijania w ich granicach wypoczynku o charakterze pobytowym są bardzo zróżnicowane. Wydaje się, że najlepszym rozwiązaniem jest podział parków na grupy wyróżnione ze względu na stopień rozwoju funkcji turystycznej [S. Iwicki, 1985; K. Kamieniecki, S. Kozłowski, 1985] oraz podział poszczególnych parków na strefy o różnym sposobie użytkowania turystycznego [D. Ptaszycka-Jackowska, M. Baranowska-Janota, 1996; D. Sołowiej, 1996].

W omówionych koncepcjach rozwoju turystyki nawiązujących bezpośrednio lub pośrednio do idei zrównoważonego rozwoju na pierwszy plan wybijają się następujące zasady:

- rozwój turystyki powinien być dostosowany do rodzaju i jakości zasobów środowiska przyrodniczego i nie może przyczyniać się do ich degradacji,
- miejscowa ludność powinna partycypować we wszystkich przedsięwzięciach związanych z turystyką, które podejmowane są na zamieszkałych przez nią terenach,
- oferta turystyczna powinna opierać się na miejscowych zasobach naturalnych, ludzkich i materialnych, powinno się realizować obiekty niewielkie dostosowane skalą do otoczenia,
- rozwój turystyki powinien być zintegrowany z miejscowym rozwojem gospodarczym oraz być korzystny etycznie, społecznie i ekonomicznie dla miejscowej ludności.

W przedstawionych zasadach są szczególnie eksponowane zagadnienia dotyczące powiązania rozwoju turystyki z koniecznością zachowania zasobów przyrodniczych, na których się ona opiera oraz znaczenie udziału miejscowej ludności w rozwoju turystyki

i osiągnięciu korzyści ekonomicznych z tego rozwoju. Taka koncepcja rozwoju turystyki może być w pełni realizowana na obszarach pojeziernych, na których ochrona środowiska przyrodniczego oraz aktywizacja gospodarcza gmin i znalezienia zatrudnienia dla miejscowej ludności należą do najważniejszych problemów związanych z ich pełnym, wielofunkcyjnym i zarazem zrównoważonym rozwojem.

Duże znaczenie dla turystyki mają obszary leśne. Ich atrakcyjność turystyczna nie jest jednak równoznaczna z wartością produkcyjną, gdyż wymagania turystyki odnośnie zróżnicowania gatunkowego lasów, ich struktury wiekowej, naświetlenia i innych cech nie zawsze są zbieżne z wymaganiami stawianymi lasom jako obszarom produkcji drewna. Zwraca na to uwagę K. Rykowski [1994], który popierając koncepcję leśnictwa wielofunkcyjnego i rozwój na terenach leśnych turystyki i wypoczynku, widzi konieczność wprowadzenia nowych regulacji prawnych, organizacyjnych i finansowych, umożliwiających zdobycie przez gospodarstwo leśne środków na realizację wymienionych kierunków rozwoju. Niezbędna jest taka koncepcja rozwoju, która chroniłaby materialne i środowiskowe walory odnawialnych zasobów przyrody przez ich racjonalne i trwałe użytkowanie. Nie sprzyja temu utrzymujący się rozdział sfery produkcji, czyli użytkowania zasobów przyrody, od sfery ich ochrony.

2.4. Zrównoważony rozwój obszarów wiejskich

Turystyka, bazująca na zasobach środowiska przyrodniczego obszarów pojeziernych, ściśle związana jest z obszarami wiejskimi. Pewien zakres jej działalności, dotyczący głównie zagadnień bytowych (noclegi, wyżywienie, inne usługi) odbywa się również na terenach zurbanizowanych, ale podstawowe korzyści rekreacyjne osiągnane są przede wszystkim dzięki przebywaniu w krajobrazie otwartym, na terenach leśnych, rolniczych i nadwodnych, które można ogólnie określić jako przestrzeń wiejską.

Tylko w nielicznych rejonach pojeziernych funkcja turystyczna jest funkcją dominującą. Na większości obszarów przeważa gospodarka rolna i leśna oraz związane z nimi osadnictwo i komunikacja. Duże znaczenie mają też funkcje ochronne, które pełnione są przede wszystkim przez obszary leśne i w mniejszym stopniu rolnicze, w tym również takie, na których zaznacza się działalność turystyczna.

Idee zrównoważonego rozwoju (ekorozwoju) znajdują na obszarach wiejskich wyjątkowo podatny grunt, gdyż wszelkie oddziaływania na środowisko przyrodnicze, związane z działalnością człowieka, są tu szczególnie ostro widoczne, podobnie jak wzajemne powiązania elementów przyrodniczych i antropogenicznych.

Wśród zaleceń dotyczących działań w zakresie rolnictwa i wsi dla zapewnienia trwałego i zrównoważonego rozwoju, zawartych w tekście Agendy 21 [Szczyt ..., 1993], wymienia się m.in.:

- dążenie do osiągnięcia bezpieczeństwa żywnościowego przy jednoczesnym uwzględnieniu kosztów środowiskowych i zachowaniu trwałej żyzności gleb;
- promowanie uczestnictwa ludności w trwałym i zrównoważonym rozwoju rolnictwa i społeczeństwa wiejskiego;
- intensyfikację rolnictwa przez zróżnicowanie produkcji (opartej o procesy biologiczne i ekologiczne) oraz zatrudnianie ludności rolniczej w przetwórstwie, turystyce i innych usługach;

- ochronę gleb poprzez uwzględnienie jej jakości w planowaniu przestrzennym i przy wydawaniu decyzji lokalizacyjnych;
- rekultywację gruntów zdegradowanych i ochroną terenów zagrożonych;
- racjonalne i oszczędne wykorzystywanie wody, traktowanie jej jako wyczerpywalnego bogactwa naturalnego;
- ochronę genetyczną roślin uprawnych m.in. poprzez tworzenie sieci naturalnych obszarów chronionych i przez promowanie zróżnicowania upraw;
- zintegrowane nawożenie roślin, bez negatywnego oddziaływania na jakość gleb i środowiska.

L. Ryszkowski [1991] stwierdza, że podejmowane decyzje gospodarcze powinny opierać się na systemowym rozpoznaniu współzależności przyrodniczych, gospodarczych i społecznych procesów określających sprawność funkcjonalną kraju. Pogarszający się stan środowiska wymaga reorientacji zasad planowania gospodarczego i przestrzennego oraz programów ochrony środowiska. W dotychczas rozwijanych programach zbyt małą uwagę przypisywano faktowi, że użytki rolne (grunty orne, łąki i sady) stanowiące przeszło 60% powierzchni całego kraju, są w Polsce jakby tkanką otaczającą i łączącą wszystkie typy środowisk i dlatego właściwa z punktu widzenia ekologii gospodarka na obszarach wiejskich ma duże znaczenie w systemie ochrony środowiska. Powinny być utrzymane i zwiększone zdolności środowiska obszarów wiejskich do samooczyszczania się i regeneracji składników potrzebnych do życia. Podkreślić też trzeba bardzo ściśle powiązania obszarów rolnych z gospodarką wodną nie tylko w kategoriach zapotrzebowania na wodę, ale również jej oczyszczania i retencji. Współczesne ekologiczne ujęcie ochrony środowiska wymaga kształtowania odpowiedniej struktury pól uprawnych, łąk, zadrzewień, zbiorników wodnych, osiedli i innych elementów systemu przyrodniczo-społecznego.

Przeciwieństwem obecnych tendencji, wynikających z przesłanek ekologicznych, było stosowanie w gospodarstwach wielkoobszarowych (byłych pgr) uproszczonej struktury zasiewów opartej głównie o pszenicę ozimą i rzepak [P. Ilnicki, 1996]. Efektem tych upraw monokulturowych było nie tylko obniżenie się wielkości plonów na skutek tzw. „zmęczenia gleby”, ale również szereg innych negatywnych zjawisk, takich jak zubożenie krajobrazu rolniczego, obniżenie zdolności samoregulujących pól uprawnych oraz wzmoczona presja chwastów, chorób i szkodników. Zjawiskom tym można przeciwdziałać stosując odpowiedni płodozmian [J. Nowicki, M. Marks, 1995; K. Zawiślak, 1995].

Działania takie, korzystne z punktu widzenia potrzeb produkcji roślinnej, są jednak niewystarczające dla odtworzenia, chociażby częściowo, zasobów krajobrazowych. Na obszarach, na których walory krajobrazowe odgrywają dużą rolę (np. na obszarach o funkcjach turystycznych), wskazane są zabiegi doprowadzające do przywrócenia naturalnych oraz zbliżonych do naturalnych elementów środowiska przyrodniczego. Taka renaturalizacja arealów rolnych powinna obejmować m.in. odtworzenie oczek wodnych, zadrzewień i zakrzewień, użytków zielonych, miedzi (w przypadku podziału gruntów) oraz innych składników krajobrazu zlikwidowanych w gospodarstwach wielkoobszarowych.

Na wielofunkcyjność obszarów rolniczych zwraca uwagę M. Urban [1990] stwierdzając, że oprócz produkcji żywności i paszy dla zwierząt spełniają wiele innych funkcji, takich jak: dostarczanie ludziom wypoczynku, pozyskiwanie i tworzenie rezerw

wody pitnej, utrzymywanie gatunków i typów biotopów. Stosowane w produkcji rolnej metody wywierają jednak przeważnie niepożądane wpływy polegające m.in. na eutrofizacji wód, pozostawianiu substancji chemicznych w biotopach, przekształcaniu bogatych w gatunki trwałych użytków zielonych na ubogie w gatunki grunty orne oraz usuwaniu ekologicznie powiązanych ekotopów (zarośla, miedze) oraz małych biotopów (zadrzewienia, remizy, zastoiska wodne itp.) celem powiększenia pól. M. Urban [1990] uważa, że rolnicy, którzy otrzymują zmniejszone dochody w wyniku przestrzegania ekologicznych wymogów, powinni otrzymać częściowe odszkodowanie z funduszy publicznych, gdyż korzysta z tego całe społeczeństwo (turystyka, rekreacja, względy estetyczne).

M. Czymmerman i G. Czech [1995] w ramach ekorozwoju (rozwoju zrównoważonego) przestrzeni wiejskiej dopuszczają różne jego kierunki, ale takie, które są przyjazne środowisku, czyli rolnictwo proekologiczne, ekoturystykę, gospodarkę leśną uwzględniającą pozaprodukcyjne funkcje lasu, przyrodolecznictwo oraz nowoczesny przemysł. Nie można też zapominać o infrastrukturze społecznej i technicznej. Konieczne jest doprowadzenie struktury użytkowania ziemi do struktury optymalnej - uzasadnionej uwarunkowaniami ekologicznymi, gdyż niewłaściwe użytkowanie gruntów niesie ze sobą ogromne szkody. Można wyróżnić trzy główne kategorie użytkowania gruntów: orne (polowe), zadarnione (łąkowe i pastwiskowe) oraz zadrzewione (leśne). Stanowią one mozaikę uwarunkowaną rzeźbą terenu, rodzajem gleb i ich uwilgotnieniem oraz potrzebami gospodarczymi. Z ekologicznego punktu widzenia ważnym jest też sąsiedztwo poszczególnych ekosystemów (lub użytków gruntowych).

Jednym z czynników sprzyjających zrównoważonemu rozwojowi obszarów wiejskich jest ekologizacja rolnictwa [M. Nowicki, 1993]. W kilku krajach zachodnich kontynuowane są eksperymenty z tzw. rolnictwem zintegrowanym, znanym też pod nazwą rolnictwa niskonakładowego lub trwałego (*sustainable farming*). Gospodarstwo rolnicze traktowane jest jako agrosystem, w którym zadaniem równorzędnym z produkcją żywności jest ochrona żyzności gleby i różnorodności biologicznej organizmów, zaś środki chemiczne zastępuje się nawozami organicznymi oraz biologicznymi środkami ochrony roślin. Dzięki mniejszemu nakładowi kosztów opłacalność jest wyższa, ale wymagana jest duża wiedza rolnicza. Bardziej radykalną odmianą rolnictwa ekologicznego jest rolnictwo biologiczne (biodynamiczne), w którym odrzuca się stosowanie nawozów sztucznych i pestycydów, co powoduje spadki plonów, ale dzięki czemu produkuje się tzw. zdrową żywność. M. Nowicki [1993] uważa, że w Polsce przejście do rolnictwa ekologicznego (a raczej ekologizacji dzisiejszego stanu rolnictwa) może być łatwiejsze, szybsze i tańsze aniżeli przejście do rolnictwa intensywnego. Szczególnie predysponowane do prowadzenia rolnictwa ekologicznego są obszary chronionej przyrody. Wiąże się to nie tylko z ochroną różnorodnych zasobów przyrody, ale także z rekreacyjną funkcją tych obszarów, na których powinna się rozwijać turystyka o orientacji ekologicznej (ekoturystyka).

H. Legienis [1985] stwierdza, że najważniejszym rozwiązaniem użytkowanej rolniczo i turystycznie przestrzeni wiejskiej są tzw. agrosystemy. Poprzez odpowiednią strukturę pól uprawnych, łąk, zadrzewień, zbiorników wodnych itp. podwyższają się zdolności regenerujące (samooczyszczające) regionu rolniczego, a zarazem tworzą się optymalne warunki do penetracji turystycznej. Spośród gruntów użytkowanych rolniczo

największą wartość turystyczną, ze względu na ich korzystne oddziaływanie na ludzkie zdrowie, mają trwałe użytki zielone, w tym szczególnie użytki niekośne.

Na funkcje pozaprodukcyjne trwałych użytków zielonych zwraca uwagę S. Łojewski [1991], wymieniając m.in. ich znaczenie turystyczno-rekreacyjne, ale podkreślając równocześnie, że pełnienie w sposób optymalny każdej z wyróżnionych funkcji prowadziłyby do istotnych sprzeczności i konfliktów z podstawową funkcją - produkcją pasz. Istnieje więc pilna potrzeba ekologiczno-ekonomicznej oceny różnych funkcji, trwałych użytków zielonych, szczególnie tam, gdzie funkcje pozaprodukcyjne mieć będą z punktu widzenia ogólnospołecznego większe znaczenie niż intensywne produkcja pasz. Prezentowany przez S. Łojewskiego pogląd można odnieść również do innych terenów wielofunkcyjnych.

Próbie waloryzacji ekologicznej na potrzeby ekorozwoju obszarów wiejskich przeprowadził J. Falkowski [1992]. Waloryzacja objęła pięć form zagospodarowania: osadnicze, rekreacyjne i uzdrowiskowe, leśne, rolnicze oraz przemysłowe. Cechy i walory środowiska przyrodniczego i antropogenicznego zostały ocenione pod kątem przydatności dla poszczególnych rodzajów zagospodarowania. Wyróżnione zostały trzy klasy walorów korzystnych (wybitnie, średnio i mało korzystne), warunki niekorzystne i warunki konfliktowe. Wśród walorów wybitnie korzystnych dla zagospodarowania rekreacyjnego i uzdrowiskowego znalazły się m.in.:

- położenie peryferyjne;
- znaczny udział czystych wód powierzchniowych; lekkie gleby (kl. V i VI);
- zwarta szata roślinna o właściwościach bioklimatycznych;
- rozproszona sieć osadnicza z obiektami rekreacyjno-uzdrowiskowymi;
- pełna symbioza zagospodarowania leśno-rekreacyjnego;
- występowanie rolnictwa biodynamicznego;
- brak zagospodarowania przemysłowego;
- pełna i sprawna infrastruktura komunalna.

Mówiąc o zrównoważonym rozwoju obszarów wiejskich nie można zapomnieć o istotnych problemach wynikających z sytuacji polityczno-gospodarczej poszczególnych krajów europejskich, w tym również i Polski, która z tymi krajami ma zamiar się ściślej zintegrować w ramach Unii Europejskiej. Za przykład mogą posłużyć przemiany rolnictwa francuskiego w ciągu ostatnich kilkudziesięciu lat [J.P. Ceron ...,1996]. Po modernizacji rolnictwa zwiększyła się średnia powierzchnia gospodarstw, powiększył park maszynowy oraz zwiększyło zużycie nawozów sztucznych, a Francja stała się jednym z głównych eksporterów produktów rolnych. Nadprodukcja w rolnictwie spowodowała jednak wyludnianie się dużych obszarów kraju. Zaczęto dostrzegać też negatywne zmiany w środowisku. Z początkiem lat dziewięćdziesiątych, wraz z obniżką subwencji na rolnictwo, zaczęto popierać te formy produkcji rolnej, które mają pozytywny wpływ na środowisko i na zagospodarowanie przestrzeni. Pojawiło się wiele nowych form działalności, zwłaszcza związanych z obsługą turystyki (zamiana ferm na schroniska lub pokoje gościnne, rozwój drobnej produkcji ogrodniczej do bezpośredniej sprzedaży itp.). Zaczęto też stosować biodynamiczne sposoby produkcji rolnej.

Rolnictwo biodynamiczne istnieje we wszystkich krajach wysokorozwiniętych, w których zajmuje od 1 do 2% ziemi użytkowanej rolniczo [I. Kociszewska, 1996]. Największym rynkiem dla żywności ekologicznej są Niemcy. W Polsce działa obecnie

około 300 gospodarstw ekologicznych, które zajmują nieco ponad 4 tys. ha powierzchni, co stanowi zaledwie 0,02% powierzchni użytków rolnych.

Mimo że wiele przesłanek wskazuje na relatywnie duże możliwości rozwoju rolnictwa ekologicznego w naszym kraju [M. Nowicki, 1993; E. Zbieć, 1994], nie można przeceniać jego roli, wobec ograniczonych rynków zbytu i niewielkiej skali zjawiska, tak w Polsce, jak i w innych krajach Europy.

Zrównoważony rozwój obszarów wiejskich odnosi się również do odpowiedniego kształtowania terenów leśnych oraz umiejętne gospodarowania nimi. Szczególną uwagę zwraca się na rozwój leśnictwa wielofunkcyjnego, w którym funkcje gospodarcze (pozysk drewna) byłyby tylko jedynymi z wielu funkcji pełnionych przez las [K. Rykowski, 1994; S. Trzaskowski, 1994; K. Michałowski, 1996]. Dolesienia i zadrzewienia traktowane są też jako ważny element wzbogacania krajobrazowego i produkcyjnego obszarów rolniczych [L. Ryszkowski, 1991].

3. Charakterystyka strefy pojeziernej

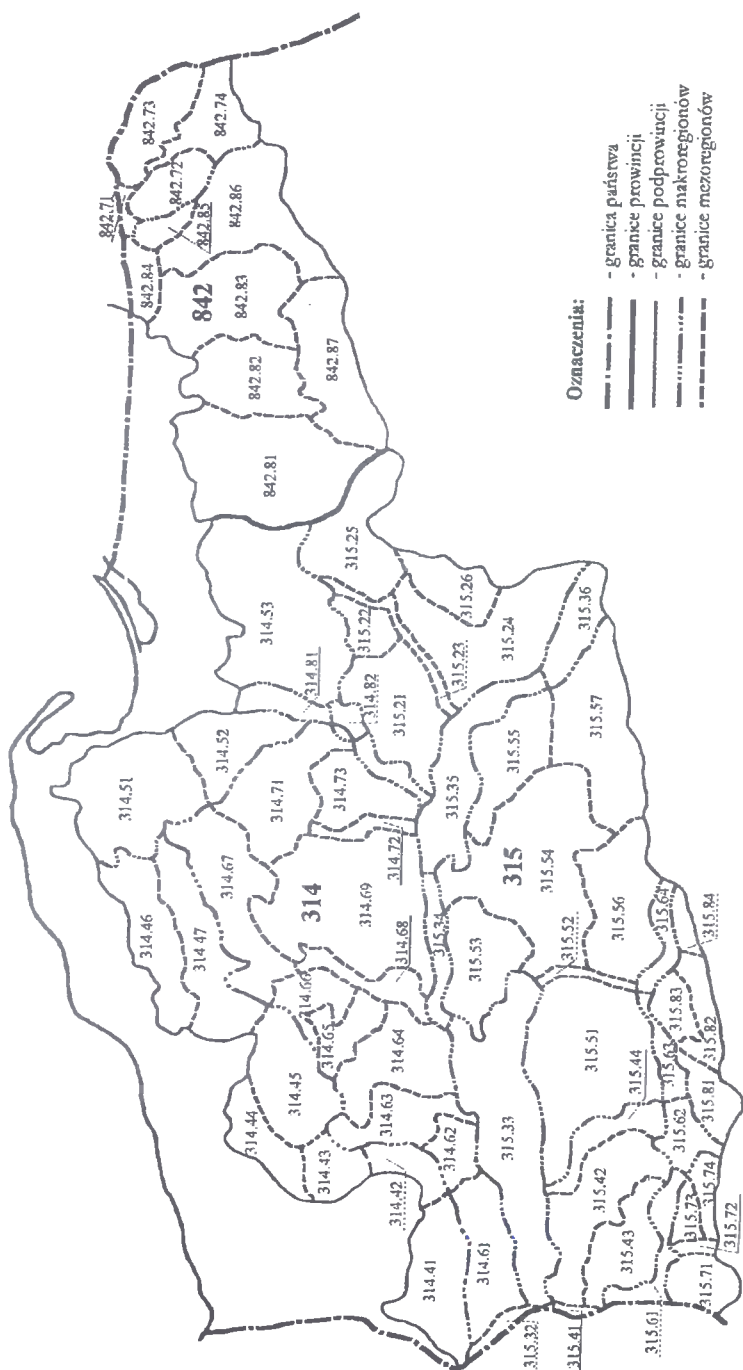
3.1. Położenie i granice obszaru badań

Według J. Kondrackiego [1978] strefa pojezierzy graniczy od północy z Pobrzeżem Południowobałtyckim, a jej granicę południową stanowi zasięg ostatniego zlodowacenia. Część zachodnia i środkowa strefy (aż po Ostródę i Nidzicę) zakwalifikowana została do Pojezierzy Południowobałtyckich, a część wschodnia do podprowincji Pojezierzy Wschodniobałtyckich (rys. 2). Dla potrzeb niniejszej pracy bardziej dogodny jest podział na Pojezierze Pomorskie obejmujące obszary pojezierne położone na północ od Pradoliny Toruńsko-Eberswaldzkiej i na zachód od Wisły, Pojezierze Wielkopolskie obejmujące obszary pojezierne położone na południu od Pojezierza Pomorskiego i na zachód od Wisły oraz Pojezierze Mazurskie obejmujące obszary pojezierne położone na wschód od Wisły. Zastosowanie takiego podziału, w którym główne jednostki przestrzenne składające się na strefę pojezierną oddzielone są od siebie dużymi formami dolinnymi ułatwia przeprowadzenie analiz dotyczących turystyki oraz innych zjawisk gospodarczych i przestrzennych. Podobny podział zastosowali A. Bajcar [1969] oraz Z. Kruczek i S. Sacha [1990] wyznaczając regiony turystyczne Polski, a także A. Choiński [1991a, 1991b, 1995] opracowując „Katalog jezior Polski”.

W regionalizacji fizycznogeograficznej przyjmuje się powszechnie, że najmniejszymi jednostkami przestrzennymi są mezoregiony (rys. 2), które zostały wydzielone na podstawie położenia geograficznego, charakteru i pochodzenia rzeźby oraz zróżnicowania litologicznego. Uwzględniany był też stan krajobrazu związany z zaludnieniem i zagospodarowaniem terenu. Mimo pewnej jednolitości charakteryzującej mezoregiony nie zostały one wykorzystane w przeprowadzonych w dalszej części pracy analizach jako podstawowe pola oceny. Uzasadnione było to tym, że mezoregiony mają granice naturalne wynikające z cech fizycznogeograficznych, w związku z czym granice te nie pokrywają się z granicami województw i gmin. Stwarzałyby to duże utrudnienia w przeprowadzaniu badań dotyczących różnych dziedzin życia gospodarczego i społecznego - istotnych dla wdrażania idei zrównoważonego rozwoju.

W związku z tym zdecydowano, że optymalne warunki pola podstawowego oceny (dla potrzeb pracy) spełnia nie naturalna jednostka fizycznogeograficzna, ale jednostka administracyjna - gmina, w granicach której możliwe jest przeanalizowanie podstawowych zjawisk (w ujęciu statystycznym) dotyczących środowiska przyrodniczego i gospodarki oraz niektórych elementów społecznych, w tym również zagadnień dotyczących turystyki. Wykorzystany też został podział na województwa, głównie w odniesieniu do analiz makroekonomicznych.

Przyjęcie gmin jako podstawowych jednostek przestrzennych podlegających ocenie wywarło pewien wpływ na przebieg granic strefy pojeziernej, czyli granic opracowywanego obszaru. Granice te wyznaczone na podstawie kryteriów fizycznogeograficznych zostały po uwzględnieniu przebiegu granic administracyjnych gmin zmodyfikowane. W granice opracowywanego obszaru włączono te gminy, których ponad połowa powierzchni znajduje się wewnątrz strefy pojeziernej lub takie, które posiadają znaczne zasoby turystyczne w granicach strefy, niezależnie od wielkości powierzchni zaliczonej do pojezierzy.

Rys. 2. Regionalizacja fizycznogeograficzna strefy pojeziernej według J. Kondrackiego [1978]

Legenda do rysunku 2:

314/315 Pojezierza Południowobałtyckie

314.4 - Pojezierze Zachodniopomorskie, 314.41 - Pojezierze Mysliborskie, 314.42 - Pojezierze Choszczeńskie, 314.43 - Pojezierze Ińskie, 314.44 - Wysoczyzna Łobeska, 314.45 - Pojezierze Drawskie, 314.46 - Wysoczyzna Polanowska, 314.47 - Pojezierze Bytowskie, **314.5** - Pojezierze Wschodniopomorskie, 314.51 - Pojezierze Kaszubskie, 314.52 - Pojezierze Starogardzkie, 314.53 - Pojezierze Iławskie, **314.6/7** - Pojezierze Południowopomorskie, 314.61 - Równina Gorzowska, 314.62 - Pojezierze Dobiegniewskie, 314.63 - Równina Drawska, 314.64 - Pojezierze Wałeckie, 314.65 - Równina Wałecka, 314.66 - Pojezierze Szczecineckie, 314.67 - Równina Charzykowska, 314.68 Dolina Gwdy, 314.69 - Pojezierze Krajeńskie, 314.71 - Bory Tucholskie, 314.72 - Dolina Brdy, 314.73 - Wysoczyzna Świecka, 314.8 - **Dolina Dolnej Wisły**, 314.81 - Dolina Kwidzyńska, 314.82 - Kotlina Grudziądzka, 314.83 - Dolina Fordońska, **315.2** - Pojezierze Chelmińsko-Dobrzyńskie, 315.21 - Pojezierze Chelmińskie, 315.22 - Pojezierze Brodnickie, 315.23 - Dolina Drwęcy, 315.24 - Pojezierze Dobrzyńskie, 315.25 - Garb Lubawski, 315.26 - Równina Urszulewska, **315.3** - Pradolina Toruńsko-Eberswaldzka, 315.32 - Kotlina Freienwalde, 315.33 - Kotlina Gorzowska, 315.34 - Dolina Środkowej Noteci, 315.35 - Kotlina Toruńska, 315.36 - Kotlina Płocka, **315.4** - Pojezierze Lubuskie, 315.41 - Lubuski Przełom Odry, 315.42 - Pojezierze Łagowskie, 315.43 - Równina Torzymska, 315.44 - Bruzda Zbąszyńska, **315.5** - Pojezierze Wielkopolskie, 315.51 - Pojezierze Poznańskie, 315.52 - Poznański Przełom Warty, 315.53 - Pojezierze Chodzieskie, 315.54 - Pojezierze Gnieźnieńskie, 315.55 - Równina Inowrocławska, 315.56 - Równina Wrzesińska, 315.57 - Pojezierze Kujawskie, **315.6** - Pradolina Warciańsko-Odrzańska, 315.61 - Dolina Środkowej Odry, 315.62 - Kotlina Kargowska, 315.63 - Dolina Środkowej Odry, 315.64 - Kotlina Śremska, **315.7** - Wzniesienia Zielonogórskie, 315.71 - Wzniesienia Gubińskie, 315.72 - Dolina Białego Bobru, 315.73 - Wysoczyzna Czerwieńska, 315.74 - Wał Zielonogórski, **315.8** - Pojezierze Leszczyńskie, 315.81 - Pojezierze Sławskie, 315.82 - Pojezierze Krzywińskie, 315.83 - Równina Kościańska, 315.84 - Wał Żerkowski.

842 Pojezierza Wschodniobałtyckie

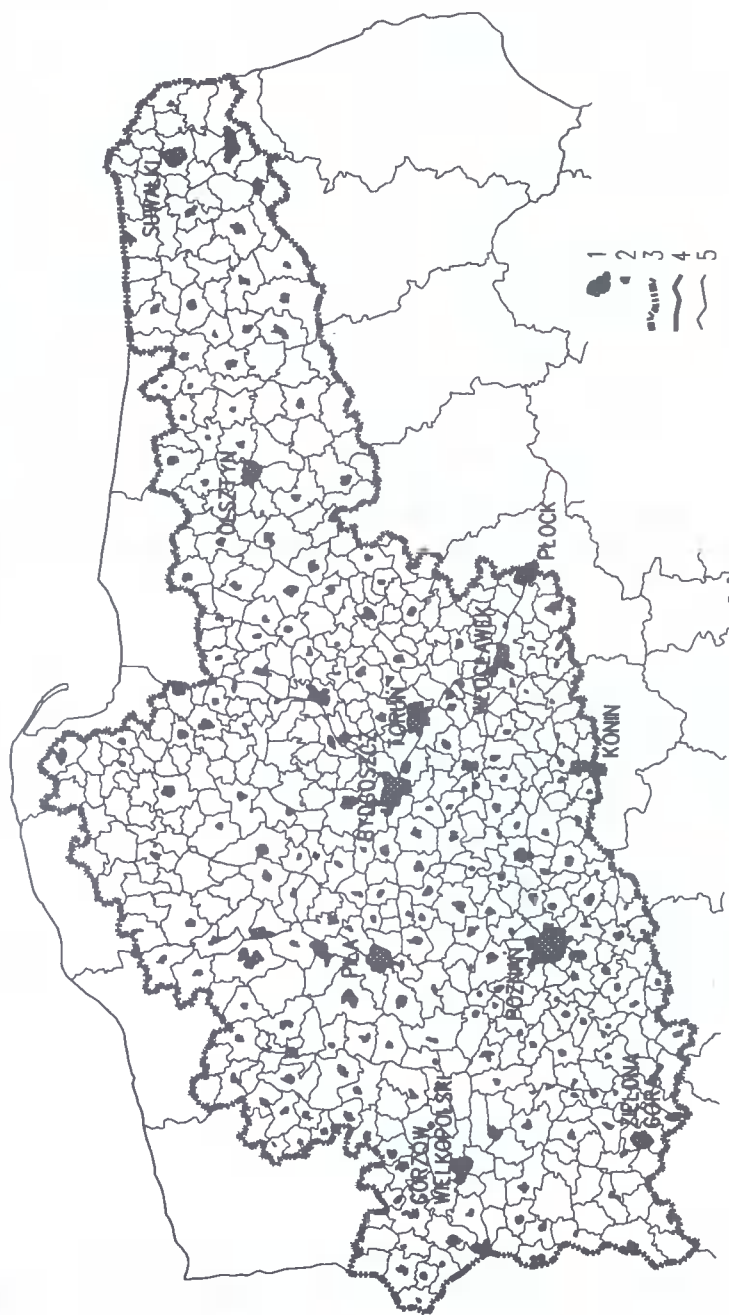
842.7 - Pojezierze Litewskie, 842.71 - Puszcza Romincka, 842.72 - Pojezierze Zachodniosuwalskie, 842.73 - Pojezierze Wschodniosuwalskie, 842.74 - Równina Augustowska, **842.8** - Pojezierze Mazurskie, 842.81 - Pojezierze Olsztyńskie, 842.82 - Pojezierze Mragowskie, 842.83 - Kraina Wielkich Jezior Mazurskich, 842.84 - Kraina Węgorapy, 842.85 - Garb Szeski, 842.86 - Pojezierze Elckie, 842.87 - Równina Mazurska.

W tak wyznaczonej strefie pojeziernej znalazły się (rys. 3):

- całe obszary województw: toruńskiego, wrocławskiego, bydgoskiego, pilskiego, poznańskiego i gorzowskiego;
- znaczne obszary województw: suwalskiego, olsztyńskiego, elbląskiego, gdańskiego, słupskiego, koszalińskiego, szczecińskiego, zielonogórskiego, leszczyńskiego, konińskiego i płockiego;
- niewielkie skrawki województw: łomżyńskiego, ostrołęckiego i ciechanowskiego.

Ze strefą pojezierną związanych jest łącznie 20 województw. Analizowany obszar obejmuje 534 gminy wiejskie i miejsko-wiejskie oraz 62 gminy-miasta.

Powierzchnia strefy pojeziernej (wyznaczonej po granicach gmin) wynosi 99 441 km², co stanowi 31,8% powierzchni Polski. W 1993 roku obszar ten zamieszkiwało 7 990 tysięcy osób, czyli 20,8% ludności kraju.

Rys. 3. Podział administracyjny obszaru badań:

1 - miasta powiatowe, 2 - granice województwa, 3 - granice powiatów, 4 - granice gmin, 5 - granice gmin. Źródło: opracowanie własne

Przy rozpatrywaniu położenia strefy pojeziernej na tle pozostałych obszarów Polski konieczne jest zwrócenie uwagi na układ tej strefy w stosunku do obszarów ekologicznego zagrożenia, wprowadzonych jako kategoria planistyczna w 1983 roku [Obszary ..., 1984]. Mimo że stan środowiska na tych obszarach ulega stopniowej poprawie, to jednak podstawowe zagrożenia pozostały i w dalszym ciągu wywierają negatywny wpływ na warunki życia mieszkańców i możliwości realizacji celów rekreacyjnych. W granicach strefy pojeziernej obszary ekologicznego zagrożenia występują tylko we wschodniej części Pojezierza Wielkopolskiego, obejmując obszary: poznański, bydgosko-toruński, inowrocławski, włocławski oraz części obszarów konińskiego i plockiego, a na północy obszaru gdańskiego. W pozostałej części strefy pojeziernej, czyli na Pojezierzu Mazurskim i prawie całym Pojezierzu Pomorskim oraz w zachodniej części Pojezierza Wielkopolskiego obszary ekologicznego zagrożenia nie występują.

W ostatnich latach, poczynając od 1993 roku, podjęto działania związane z weryfikacją obszarów ekologicznego zagrożenia [Ochrona Środowiska, 1996], przyjmując gminę jako podstawową jednostkę przestrzenną. Uwzględniając jakość środowiska wyróżniono cztery grupy gmin, a wśród gmin zaliczonych do grup o największych zanieczyszczeniach i uciążliwościach dla środowiska cztery kategorie klasyfikacyjne o dużej skali występowania zagrożeń środowiska. Gminy wyróżnione w tych czterech kategoriach zajmują łącznie powierzchnię zbliżoną do powierzchni obszarów ekologicznego zagrożenia, ale są bardziej rozproszone, obejmując m.in. większość dużych miast i przyległych do nich gmin wiejskich.

Rys. 4. Położenie strefy pojeziernej na tle stref zagrożenia środowiska w Polsce: strefa I - największego zagrożenia, strefa II - dużego zagrożenia pasma morsko-łądowego, strefa III - regionalnych zagrożeń, strefa IV - o względnie czystym środowisku (z występowaniem lokalnych zagrożeń). Źródło: Ekspertyza działań na rzecz ochrony środowiska [1990]

Na podstawie zróżnicowania przestrzennego zagospodarowania kraju oraz stanu środowiska przyrodniczego zostały też wyróżnione w Ekspertyzie Komitetu Naukowego przy Prezydium PAN „Człowiek i Środowisko” cztery strefy zagrożenia środowiska w Polsce [Ekspertyza ..., 1990]. Większość obszarów pojeziernych (z wyjątkiem części obejmującej obszary ekologicznego zagrożenia) znalazła się w strefie IV - najmniej narażonej na zagrożenia, o względnie czystym środowisku (rys. 4). Występujące tu zagrożenia mają jedynie charakter lokalny, a cała strefa wymaga przede wszystkim ochrony przed wpływem zanieczyszczeń zewnętrznych, które przenoszone są z terenów sąsiednich, oraz wprowadzania zasad ekorozwoju.

Usytuowanie strefy pojeziernej poza zasięgiem największych zagrożeń i relatywnie dobry (mimo zanieczyszczenia licznych jezior) stan środowiska stwarzają korzystne warunki dla turystyki oraz innych współzależnych funkcji, których rozwój związany jest z występowaniem bogatych i zróżnicowanych zasobów przyrody.

3.2. Charakterystyka przyrodnicza

Wspólną cechą całej strefy pojeziernej jest jej położenie w granicach zasięgu ostatniego zlodowacenia. Wynikające stąd konsekwencje geomorfologiczne, hydrograficzne i glebowe znalazły swoje odbicie w typach krajobrazu. Przeważają krajobrazy młodoglacjalne: pagórkowate pojezierne, równinno-morenowe i sandrowo-pojezierne [J. Kondracki, 1978]. Dość znaczny udział, szczególnie na obszarze Pojezierzy Południobałtyckich, mają też krajobrazy dolinne, spośród których wielkością form wyróżniają się Pradolina Toruńsko-Eberswaldzka i Dolina Dolnej Wisły (rys. 2).

Charakterystyczną cechą obszarów pojeziernych jest duża liczba występujących tu jezior polodowcowych, które decydują o znaczeniu turystycznym całej strefy. Na atrakcyjność tych obszarów składają się również inne komponenty środowiska przyrodniczego, takie jak rzeźba terenu, szata roślinna oraz zróżnicowane, ale na ogół dość korzystne warunki klimatyczne. Wzajemne i różnorodne powiązania tych komponentów oraz wynikająca stąd zmienność krajobrazowa podnoszą rangę turystyczną rejonów.

Do charakterystycznych elementów krajobrazów pojeziernych, wywierających wpływ na ich rozwój gospodarczy i przydatność dla turystyki należą:

- formy marginalne, głównie moreny czołowe (występujące często w postaci atrakcyjnych krajobrazowo ciągów wzgórz) oraz pagórkowata morena denną,
- piaszczyste doliny i równiny sandrowe,
- obszary płaskiej i falistej moreny dennej,
- rynny glacialne z jeziorami polodowcowymi,
- formy pradolinne, postglacialne doliny rzeczne.

Najatrakcyjniejsze krajobrazowo wzgórza czołowomorenowe występują w strefie marginalnej fazy pomorskiej zlodowacenia bałtyckiego, w tym szczególnie na Pojezierzu Drawskim, Pojezierzu Kaszubskim, w rejonie Wzgórz Szeskich i na Pojezierzu Suwalskim. Ich wysokości bezwzględne przekraczają 300 m n.p.m. (Wieżyca, Szeskie Wzgórze), a wysokości względne dochodzą do 100 m. Walory krajobrazowe tych terenów są często wzbogacone występowaniem jezior oraz lasów (często liściastych z udziałem dębu i grabu, a na Pomorzu Zachodnim również buka) porastających stromo

nachylone zbrocza wzgórz. Liczne są też atrakcyjne doliny rzeczne odprowadzające wody z tych wyniesionych obszarów wododziałowych.

Obszary sandrowe, o dużej powierzchni i dużej miąższości zakumulowanych piasków, występują najliczniej na Pojezierzu Pomorskim. Związane są najczęściej z rzekami płynącymi na południe - ku Pradolinie Toruńsko-Eberswaldzkiej. Wymienić tu można m.in. sandry Drawy, Gwdy i Brdy. Z tym ostatnim łączy się sandr Wdy - dopływu Wisły. Na Pojezierzu Mazurskim największe obszary sandrowe to sandry Pisy i innych dopływów Narwi oraz sandr Czarnej Hańczy. Pola sandrowe pokryte są najczęściej monokulturowymi borami sosnowymi, z większym udziałem świerka na Pojezierzu Mazurskim. Elementem urozmaicającym krajobraz są dość liczne jeziora, często o charakterze rynnowym. Występują też wyspy morenowe i zagłębienia wytopiskowe, niekiedy zatorfione.

Obszary płaskiej i falistej moreny dennej, z mniej zaznaczającymi się formami marginalnymi, zbudowane są z glin zwałowych i użytkowane przeważnie rolniczo, a występujące wśród nich jeziora są na ogół niewielkie (Pojezierza: Wałeckie, Krajeńskie, Chełmińskie, Dobrzyńskie).

Charakterystycznym elementem krajobrazu pojeziernego są rynny glacialne, z przełębieniami wypełnionymi jeziorami. Występują zarówno na obszarach sandrowych, jak i morenowych. Ze względu na swą malowniczość i występującą często możliwość uprawiania turystyki kajakowej na połączonych ze sobą jeziorach, są one na ogół bardzo atrakcyjne dla turystyki.

Wyraźnie zaznaczają się w krajobrazie formy pradolinne, w tym szczególnie Pradolina Toruńsko-Eberswaldzka, której zbocza dochodzą do wysokości 60-70 m (lokalnie deniwelacje przekraczają 100 m). Przeważającą formą użytkowania ziemi w dolinie są łąki i pastwiska. Strefę pojezierną przecina też mniej wyeksponowana Pradolina Warszawsko-Berlińska. Z pozostałych form dolinnych największą jest Dolina Dolnej Wisły, o szerokości 5-8 km i wysokich, silnie porozcinanych zboczach. Również inne doliny rzeczne o różnej genezie, ale wykształcone ostatecznie w holocenie, wpływają pozytywnie na atrakcyjność krajobrazów pojeziernych.

Gleby strefy pojezierniej rozwinęły się przede wszystkim na podłożu plejstocenijskich utworów lodowych. Jedyne dna dolin rzecznych wypełniają holocenijskie aluwia oraz torfy. Torfy wypełniają także dna wytopisk i rynien polodowcowych.

Na obszarach pokrytych utworami plejstocenijskimi zaznacza się duże zróżnicowanie przestrzenne gleb, gdyż obok gliniastych utworów zwałowych występują piaski bądź żwiry wodnolodowcowe, a często jedne pokrywają drugie. Również wśród gleb wytworzonych z glin występują znaczne różnice. Z glin zwięzłych (średnich i ciężkich) wykształciły się gleby brunatne, występujące głównie na wschód od Wisły oraz czarne ziemie. Duży kompleks urodzajnych czarnych ziem wytworzonych z glin znajduje się na Kujawach. Przeważają jednak gleby wytworzone z glin lekkich i piasków gliniastych naglinowych. Na tych utworach powstały gleby płowe i brunatne, które charakteryzują się dobrą i średnią urodzajnością. Największe ich powierzchnie występują w Wielkopolsce, na Równinie Świeckiej, Pojezierzu Dobrzyńskim i w północno-zachodniej części Pojezierza Pomorskiego.

W rejonach ciągów moren czołowych, na piaskach luźnych i słabo gliniastych oraz na żwirach zwałowych wytworzyły się słabe gleby brunatne lub rdzawe, najczęściej zalesiane. Na piaskach sandrowych i pradolinnych wykształciły się gleby rdzawe

i bielcowe o bardzo niskiej urodzajności. Obszary te porośnięte są lasami. Łącznie gleby wytworzone z piasków wodnolodowcowych, rzecznych oraz zwałowych zajmują około 50% powierzchni obszarów pojeziernych, co sprawia, że przydatność rolnicza tych terenów jest niewielka.

Szata roślinna strefy pojeziernej nie jest jednolita pod względem składu gatunkowego. Wynika to głównie z równoleżnikowej pasowości rzeźby Polski, co powoduje wyraźne zmiany roślinności w kierunku południkowym. Różnice, powodowane przede wszystkim względami klimatycznymi, występują też pomiędzy wschodnimi i zachodnimi częściami strefy. Zróżnicowanie roślinności, uwzględniające wielorakie czynniki, znajduje swe odbicie w podziale geobotanicznym Polski, opracowanym przez W. Szafra [1977]. Strefa pojezierna obejmuje pięć krain: Pojezierze Pomorskie, Pomorski Południowy Pas Przejściowy i Krainę Wielkopolsko-Kujawską należące do Działu Bałtyckiego oraz Krainę Mazursko-Kurpiowską i Krainę Suwalsko-Augustowską należące do Działu Północnego.

Pojezierze Pomorskie jest rozległą krainą zróżnicowaną pod względem morfologicznym, edaficznym i klimatycznym, rozciągającą się od granicy zachodniej kraju aż po Wielkie Jeziora Mazurskie. Charakterystycznymi zespołami leśnymi tej krainy, szczególnie jej części zachodniej, są buczyny (Puszcza Bukowa) i lasy mieszane z bukiem, a także lasy dębowo-grabowe. Obecnie jednak, na skutek działalności gospodarczej człowieka, dominują drzewostany sosnowe, chociaż udział lasów liściastych w niektórych kompleksach leśnych jest dość duży. Lesistość tej krainy jest wysoka.

Pomorski Południowy Pas Przejściowy rozciąga się od granicy zachodniej po Płock, obejmując tereny położone na północ od Pradoliny Toruńsko-Eberswaldzkiej i na północny wschód od Wisły. Warunki środowiskowe sprzyjają tu rozwojowi lasów liściastych typu gradowego oraz borów sosnowych. Wschodnia część krainy jest w znacznym stopniu wylesiona i ma charakter rolniczy.

Kraina Wielkopolsko-Kujawska obejmuje obszary od granicy zachodniej po Płock i Łęczycę na wschodzie. Jej część południowa wykracza poza granicę strefy pojeziernej. Charakterystyczne zespoły leśne tej krainy to bór sosnowy świeży, bór mieszany sosnowo-dębowy, a także lasy liściaste, w tym świetlista dąbrowa z dominacją dębów i naturalną domieszką sosny. Z wyjątkiem części zachodniej i północnej Kraina Wielkopolsko-Kujawska jest w dużym stopniu wylesiona.

Do strefy pojeziernej należy również północna część Krainy Mazursko-Kurpiowskiej, czyli Okręg Pojezierze Mazurskie. Lasy tego okręgu wyróżniają się licznym występowaniem świerka. Duże znaczenie mają też grab i lipa. Charakterystyczną cechą tego obszaru jest znaczna powierzchnia zarastających torfowisk. Najwięcej terenów zalesionych występuje w Puszczy Piskiej i w Puszczy Boreckiej.

Kraina Suwalsko-Augustowska jest niewielka i dzieli się na mało zalesiony Okręg Suwalski oraz obejmujący Puszcę Augustowską Okręg Augustowski. W krainie tej przeważają bory świerkowo-sosnowe.

Obszary pojezierne odwadniane są w różnych kierunkach. Części północne należą do zlewiska przymorskiego Bałtyku, fragment północno-wschodni do dorzecza Niemna, a pozostałe obszary do dorzecza Wisły i Odry. Przez tereny Pojezierza Pomorskiego płyną tylko górne odcinki rzek uchodzących bezpośrednio do Bałtyku. Wymienić tu można Regę, Parsętę, Wieprzę, Słupię, Łupawę i Lebę. Na Pojezierzu Mazurskim bezpośrednio do Bałtyku (Zalewu Wiślanego) wpływa Pasłęka, do Pregoly - Lyna

i Węgorapa, a do Niemna - Czarna Hańcza. Z pojezierza tego w kierunku południowym do Wisły, poprzez Narew, płyną m.in. rzeki: Elk, Pisa i Omulew (na terenach pojeziernych znajdują się tylko ich górne odcinki). Z rzek uchodzących bezpośrednio do Wisły wymienić należy dopływy prawe: Skrwę, Drwęcę i Ose, a z dopływów lewych (zachodnich): Brdę, Wdę, Wierzycę i Radunię.

Znaczna część obszarów pojeziernych odwadniana jest do Odry, głównie poprzez Wartę i Noteć. Z Pojezierza Pomorskiego do Noteci spływają m.in. Gwda i Drawa. W przeciwieństwie do rzek uchodzących bezpośrednio do Bałtyku, przez obszary pojezierne przepływają całe odcinki rzek płynących na południe, łącznie z ich dopływami. Stwarza to duże możliwości rozwoju turystyki wodnej. Z dopływów Warty, oprócz Noteci, wymienić można jej prawy dopływ - Welnę oraz dopływ lewy - Obrę. Bezpośrednio do Odry uchodzi Mień, a także Płonia i Ina, których górne odcinki znajdują się na obszarze pojeziernym.

Atrakcyjność turystyczna rzek jest znacznie obniżona na skutek dużego ich zanieczyszczenia. Czystość wód w największych rzekach przepływających przez strefę pojezierną; tzn. w Wiśle, Odrze, Warcie i Noteci nie odpowiada żadnym normom. Dotyczy to również niektórych odcinków pozostałych rzek. Najmniej zanieczyszczone są rzeki Pojezierza Mazurskiego i Pojezierza Pomorskiego, na których występują obszary wododziałowe, oddzielające wody płynące na północ od wód kierujących się na południe. Górne odcinki rzek, gdzie nie ma jeszcze kumulacji zanieczyszczeń, mają na ogół wody bardziej czyste, chociaż nie jest to regułą. Na pojezierzach Mazurskim i Pomorskim przeważają rzeki z wodami zaliczonymi do II i III klasy czystości.

W ostatnich latach w niektórych rzekach można zaobserwować zahamowanie wzrostu zanieczyszczeń, a nawet pewną poprawę stanu czystości wód. Jest to przede wszystkim wynikiem wzrostu liczby oczyszczalni ścieków, a także wynikiem ograniczenia dopływu zanieczyszczeń przemysłowych i zanieczyszczeń powierzchniowych z nieracjonalnie nawożonych pól.

Dla turystyki dużo większe znaczenie mają jeziora. Według „Katalogu jezior Polski” [1954], w całym kraju było łącznie 9296 jezior większych od 1 ha, o łącznej powierzchni 316614 ha, co stanowiło 1,02% powierzchni kraju. J. Kondracki [1978] ocenia, że około 8250 takich jezior i około 95% powierzchni wszystkich jezior w Polsce znajduje się w strefie pojeziernej. Jeziora polodowcowe powstały wskutek wypełnienia wodą zagłębien utworzonych w wyniku nierównomiernej akumulacji lodowcowej (jeziora moreny dennej i czołowej) oraz wskutek wyłobienia misy przez egzarację lodowcową i wody potoków podlodowcowych (jeziora rynnowe). Według S. Majdanowskiego [1954] jeziorność, czyli udział powierzchni jezior w powierzchni ogólnej, na Pojezierzu Mazurskim wynosi 4,46%, na Pojezierzu Pomorskim 2,38%, a na pojezierzach pozostałych około 1,5%. W krainie Wielkich Jezior Mazurskich wskaźnik ten przekracza nawet 20%. Trzeba jednak pamiętać o ciągłym procesie zanikania jezior, który wzmógł się w ostatnim okresie na skutek melioracji oraz nadmiernego użyźniania wód i spotęgowaną w związku z tym eutrofizacją jezior, co doprowadza do ich zarastania. Zmiany w powierzchni jezior, szczególnie tych najpłytszych, zauważalne są nawet w okresie kilkudziesięciu lat.

Powyższe tendencje, które dotyczą głównie jezior najmniejszych, zostały potwierdzone wynikami badań A. Choińskiego [1991a, 1991b, 1995] opartych na jednolitym materiale kartograficznym z 1975 roku. Porównując „Katalog jezior Polski” z 1954 r.,

oparty na materiałach kartograficznych z lat 1900-1930, z katalogiem A. Choińskiego stwierdzić można, że liczba jezior w strefie pojeziernej zmniejszyła się o 19,2%, a ich łączna powierzchnia o 11,1%. Według A. Choińskiego w całej strefie pojeziernej są 6793 jeziora o łącznej powierzchni około 277 tys. ha. Największa liczba jezior (3385) występuje na Pojezierzu Pomorskim, a największa powierzchnia na Pojezierzu Mazurskim (130481 ha).

Na Pojezierzu Pomorskim najwięcej jezior występuje w pasie ciągnącym się od jeziora Ińsko na zachodzie, poprzez Pojezierze Drawskie do Pojezierza Kaszubskiego na wschodzie. Są to obszary moren czołowych i związanych z nimi górnych (północnych) części pól sandrowych. W kierunku południowym liczba i wielkość jezior staje się coraz mniejsza. Na Pojezierzu Wielkopolskim największe skupienia jezior występują na obszarze Pojezierza Gnieźnieńskiego oraz na Pojezierzu Sławskim i w Bruździe Zbąszyńskiej. Pojezierze Mazurskie cechuje się największą jeziornością w pasie od Pojezierza Hławskiego, przez Pojezierze Olsztyńskie, Krainę Wielkich Jezior Mazurskich, Pojezierze Etckie po Pojezierze Suwalskie. Mniej liczne i mniejsze są jeziora Pojezierza Chełmińskiego i Dobrzyńskiego.

Znaczna liczba jezior jest nadmiernie zanieczyszczona, co utrudnia ich użytkowanie rekreacyjne. Zgodnie z obowiązującymi przepisami do celów kąpielowych nadają się wody zaliczone co najmniej do II klasy czystości, a duża liczba zbiorników, w tym również takich, nad którymi zlokalizowano obiekty rekreacyjne, posiada wody klasy III lub nawet pozaklasowe. Trzeba również zaznaczyć, że przywracanie dobrego stanu czystości wody w jeziorach, w tym szczególnie bezodpływowych, jest znacznie trudniejsze niż w przypadku rzek.

Dla uprawiania turystyki pewne znaczenie mają też warunki klimatyczne. Ze względu na fakt, że strefa pojezierna obejmuje prawie całą północną część Polski, a na zachodzie sięga również dość daleko na południe, poszczególne elementy klimatu, wykazują na jej obszarze dość duże zróżnicowanie. Dotyczy to szczególnie warunków termicznych, w tym przede wszystkim w okresie zimowym, kiedy to średnie temperatury stycznia w części zachodniej są o prawie 4°C wyższe niż w części wschodniej. W lipcu rozkład temperatur zbliżony jest do równoleżnikowego, w związku z czym zarówno Pojezierze Mazurskie, jak i Pomorskie należą do rejonów znacznie chłodniejszych niż zaliczane do najcieplejszych obszarów kraju Pojezierze Wielkopolskie. Pojezierza północne otrzymują również więcej opadów zarówno w skali roku, jak i w okresie zimowym, co przy występowaniu niskich temperatur w części wschodniej sprawia, że pokrywa śnieżna zalega tu bardzo długo, sprzyjając uprawianiu turystyki zimowej.

Surowy klimat pojezierza Mazurskiego wywiera też wpływ na długość trwania okresu wegetacyjnego, który na zachód od Olsztyna, podobnie jak na obszarach górskich, jest najkrótszy w kraju.

Udział obszarów prawnie chronionych jest w poszczególnych województwach strefy pojeziernej bardzo zróżnicowany. Wynika to z jednej strony z wartości i unikalności zasobów przyrodniczych, a z drugiej strony z operatywności służb ochrony przyrody i przyjętej polityki przestrzennej w poszczególnych województwach. Ten drugi czynnik dotyczy przede wszystkim wyznaczania obszarów chronionego krajobrazu, których udział powierzchniowy nie zawsze odpowiada jakości środowiska przyrodniczego.

Z województw, których całe powierzchnie lub znaczne części leżą w strefie pojeziernej, największy udział obszarów prawnie chronionych mają województwa leszczyń-

skie, olsztyńskie i pilskie (ponad 40%), a najmniejszy województwa szczecińskie, poznańskie (około 7%) i gdańskie (10,7%). Największe powierzchnie rezerwatów przyrody występują w województwie suwalskim (15 274 ha) oraz w województwach bydgoskim i olsztyńskim (ponad 9 tys. ha), najmniejsza natomiast, w przodującym, pod względem udziału obszarów prawnie chronionych, województwie leszczyńskim (66 ha).

Według stanu w dniu 31.12.1993 r. [Rocznik Statystyczny, 1994] na obszarze strefy pojezierniej były zatwierdzone trzy parki narodowe o łącznej powierzchni 29 186 ha oraz 29 parków krajobrazowych o łącznej powierzchni 604 548 ha (tab. 1, rys. 5), co stanowi 35% powierzchni parków krajobrazowych w Polsce. Liczby te ciągle się zwiększają, m.in. po 1993 roku utworzono Park Narodowy Borów Tucholskich oraz kilka parków krajobrazowych. Najwięcej (po pięć) parków krajobrazowych leży na obszarach pojeziernych województw bydgoskiego i poznańskiego z tym, że w województwie bydgoskim parki te są znacznie większe i zajmują łącznie powierzchnię 122 302 ha, co stanowi 11,8% powierzchni całego województwa, wobec średniej dla całego kraju wynoszącej około 5,5%.

Z zagadnieniem ochrony przyrody bardzo często powiązane są problemy rozwoju turystycznego, gdyż większość form turystyki bazuje na zasobach środowiska przyrodniczego, często tych samych, które są przedmiotem ochrony. Najczęściej spotykanym poglądem [S. Kozłowski, 1973; Plan ..., 1973; E. Gacka-Grzesikiewicz, 1976; M. Baranowska-Janota, 1994] jest taki, który zakłada, że parki krajobrazowe, a także w węższym zakresie parki narodowe, powinny służyć głównie nie zagrażającym przyrodzie formom turystyki kwalifikowanej (pieszej, wodnej), natomiast tzw. wypoczynek pobytowy i związane z nim zagospodarowanie, powinny koncentrować się na obszarach chronionego krajobrazu. Problem użytkowania turystycznego parków krajobrazowych bywa często przedmiotem sporów pomiędzy zwolennikami wprowadzania zaostrożonych (w stosunku do turystyki) rygorów ochronnych, a organizatorami turystyki i zwolennikami jej swobodnego rozwoju.

Sprawę komplikuje również to, że decyzje o zagospodarowaniu turystycznym spornych terenów bardzo często wyprzedzały decyzje o objęciu ich ochroną, a przesadna obawa przed włączeniem do parków obszarów zagospodarowanych turystycznie stawała się niekiedy przyczyną wprowadzania granic parków niezgodnie z granicami naturalnych jednostek krajobrazowych [S. Iwicki, 1993a].

Tabela 1

Parki narodowe i parki krajobrazowe w strefie pojeziernej (stan w dniu 31.12.1993 r.)

Lp.	Nazwa parku	Powierzchnia w ha	Województwo
	Parki narodowe		
1	Wigierski	15 113	suwalskie
2	Drawieński	8 735	gorzowskie i pilskie
3	Wielkopolski	5 338	poznańskie
	Razem	29 186	
	Parki krajobrazowe		
1	Mazurski	52 156	suwalskie i olsztyńskie
2	Gostynińsko-Włocławski	42 259	włocławskie i płockie
3	Drawski	41 430	koszalińskie
4	Dolina Słupi	27 040	słupskie
5	Tucholski	36 983	bydgoskie
6	Kaszubski	34 544	gdańskie i słupskie
7	Zaborski	31 279	bydgoskie
8	Cedyński	30 850	szczecińskie
9	Sierakowski	30 413	poznańskie
10	Nadwiślański	25 965	bydgoskie
11	Łławski	25 279	olsztyńskie i elbląskie
12	Przemęcki	21 450	leszczyńskie
13	Barlinecko-Gorzowski	20 286	gorzowskie
14	Trójmiejski	20 104	gdańskie
15	Wdecki	19 177	bydgoskie
16	Górznieńsko-Lidzbarski	18 966	toruńskie i ciechanowskie
17	Іński	17 763	szczecińskie
18	Wdzydzki	17 650	gdańskie
19	Pszczewski	12 220	gorzowskie
20	Park im. D. Chłapowskiego ^x	11 860	leszczyńskie
21	Brodnicki	10 462	toruńskie
22	Puszcza Zielonka	9 981	poznańskie
23	Nadgoplański	8 898	bydgoskie
24	Suwalski	6 284	suwalskie
25	Agroekologiczny ^x	5 334	poznańskie
26	Lednicki	4 854	poznańskie
27	Łagowski	4 500	zielonogórskie i gorzowskie
28	Brudzeński	4 484	płockie
29	Promno	2 077	poznańskie
	Razem	604 548	

^x Parki te tworzą jedną całość, ale zostały powołane odrębnymi uchwałami wojewodów leszczyńskiego i poznańskiego. Źródło: Rocznik statystyczny 1994.

3.3. Charakterystyka gospodarcza

Strefa pojezierna jest obszarem o wyraźnie zróżnicowanym poziomie rozwoju gospodarczego, na co składa się szereg czynników, spośród których można wymienić:

- położenie geograficzne poszczególnych pojezierzy;
- zróżnicowanie warunków przyrodniczych (klimatycznych, geomorfologicznych, hydrograficznych i glebowych);
- uwarunkowania historyczne, w tym przynależność państwową w okresie zaborów i w latach międzywojennych;
- poziom kultury gospodarowania mieszkańców.

Obszary pojezierne położone są w kilku regionach gospodarczych, ale ze względu na różnice w przebiegu granic tych regionów i granicy pojezierzy oraz szerszą dostępność danych statystycznych w układach wojewódzkich bardziej celowe jest rozpatrywanie charakterystyki gospodarczej całej strefy w podziale na województwa. Przyjęcie takiego sposobu analiz powoduje jednak kolejną trudność wynikającą z faktu, że tylko obszary niektórych województw są zaliczane w całości do strefy pojezierniej. Takich województw jest sześć oraz dwa (suwalskie i olsztyńskie), które mają tylko po kilka gmin nie włączonych do pojezierzy. Spośród pozostałych województw, które częściowo leżą w strefie, bardziej jednorodne są województwa położone na granicy jej południowego zasięgu, natomiast województwa północne są wyraźnie zróżnicowane, gdyż ich części leżące poza strefą pojezierną, graniczące z Bałtykiem, są dość silnie związane z gospodarką morską. Dotyczy to głównie województw gdańskiego i szczecińskiego.

Rozpatrując charakterystykę gospodarczą pojezierzy skoncentrowano się na najważniejszych zagadnieniach dotyczących zaludnienia i zatrudniania (tab. 2) oraz na analizie danych dotyczących gospodarki rolnej i leśnej (tab. 3). Są to zagadnienia najbliższe tematyce turystycznej, a zarazem dające ogólny obraz rozwoju gospodarczego województw.

Najbardziej rozwiniętym gospodarczo województwem jest znane z gospodarności województwo poznańskie, które ma największą gęstość zaludnienia, największy (poza nadmorskimi województwami gdańskim i szczecińskim) udział ludności miejskiej, wysokie wskaźniki produkcji rolnej oraz najniższe bezrobocie. Dobrze rozwinięte jest także województwo bydgoskie - o największym udziale zatrudnionych w przemyśle i województwo toruńskie - gęsto zaludnione, o dobrze rozwijającym się rolnictwie. Spośród województw położonych tylko częściowo w strefie pojezierniej wysokimi wskaźnikami produkcji rolnej wyróżnia się województwo leszczyńskie.

Do najsłabiej rozwiniętych gospodarczo należą województwa północne, w tym przede wszystkim: suwalskie, olsztyńskie, śląskie i koszalińskie. Charakteryzują się one najwyższą stopą bezrobocia (skutek dużego udziału byłych państwowych gospodarstw rolnych), małym zaludnieniem i niskim zatrudnieniem w przemyśle, a także niskimi wskaźnikami produkcji rolnej. Spośród pozostałych województw bardzo wysoką lesistością wyróżniają się województwa zielonogórskie i gorzowskie.

Generalizując można stwierdzić, że najbardziej rozwinięta gospodarczo jest część środkowa i południowa strefy pojezierniej. Obszary północne, bardzo atrakcyjne krajo-brazowo, na skutek mniej sprzyjających rozwojowi rolnictwa warunków naturalnych, peryferyjnego położenia i zaszłości historycznych, mają niższe zaludnienie, mniej intensywne rolnictwo i słabiej rozwinięty przemysł. Cechy te mogą się jednak stać

mocnymi atutami przy programowaniu turystyki jako ważnej funkcji gospodarczej tych terenów.

Strefa pojezierna nie jest zasobna w bogactwa mineralne. Największe znaczenie mają sól kamienna i wapień eksploatowane i przetwarzane w rejonie Wału Kujawsko-Pomorskiego oraz zalegające na południowym skraju strefy pokłady węgla brunatnego w rejonie Konina, stanowiące podstawę rozwoju energetyki i przemysłu energochłonnego. Węgiel brunatny i mało rozpoznane zasoby ropy naftowej występują też na innych obszarach, ale nie mają one obecnie istotnego znaczenia gospodarczego, podobnie jak zalegające głęboko pokłady rudy żelaznej w województwie suwalskim.

Tabela 2
Niektóre dane dotyczące ludności w województwach strefy pojezierniej w 1993 roku

Województwa	Zaludnienie na 1 km ²	Ludność w miastach %	Pracujący w przemyśle %	Stopa bezrobocia %
Polska	123	61,8	24,4	16,4
A. Całe i prawie całe (x) położone w strefie pojezierniej				
suwalskie ^x	46	56,2	15,3	30,3
olsztyńskie ^x	62	60,0	19,8	30,1
toruńskie	125	63,1	25,7	22,9
włocławskie	99	47,3	24,2	13,2
bydgoskie	109	65,1	28,8	20,4
piłskie	60	56,4	23,5	25,1
poznańskie	165	71,0	24,9	9,0
gorzowskie	60	62,8	23,0	22,8
B. Położone częściowo w strefie pojezierniej				
elbląskie	80	62,6	21,9	27,3
gdańskie	195	75,9	24,7	15,5
słupskie	57	55,4	24,9	29,7
koszalińskie	61	63,8	20,4	28,9
szczecińskie	99	76,3	22,7	14,5
zielonogórskie	75	61,9	28,0	18,9
leszczyńskie	95	48,4	21,8	14,5
konińskie	93	41,9	23,3	19,5
płockie	102	49,0	20,5	22,5
ciechanowskie	68	38,7	12,8	23,4

Źródło: Rocznik statystyczny 1994

Duży wpływ na stan gospodarki obszarów pojeziernych wywierają położone wśród nich lub sąsiadujące z nimi duże ośrodki miejsko-przemysłowe. Szczególnie silne oddziaływanie dużych miast obserwuje się w otaczających je strefach podmiejskich. Te intensywnie rozwijane gospodarczo strefy są zarazem celem wyjazdów rekreacyjnych mieszkańców miast, co doprowadza dość często do powstawania sytuacji konfliktowych w zakresie sposobów użytkowania przestrzeni. Największym miastem położonym w strefie pojezierniej jest Poznań. Zestawienie wszystkich miast o liczbie mieszkańców

przekraczającej 100 tys., zarówno w granicach strefy, jak i w jej sąsiedztwie, przedstawiono w tabeli 4.

Rozpatrując położenie strefy na szerszym tle, należałoby również uwzględnić sąsiedztwo Berlina oraz oddziaływanie na gospodarkę i rozwój turystyki dużych miast polskich: Warszawy, Łodzi i Wrocławia.

Tabela 3

Niektóre dane dotyczące leśnictwa i rolnictwa w województwach strefy pojeziernej w 1993 r.

Województwa	Lesistość %	Udział użytków rolnych w powierzchni województwa %	Plony zbóż podstawowych z 1 ha dt	Zwierzęta gospodarskie na 1 ha użytków rolnych		Zużycie nawozów sztucznych na 1 ha użytków rolnych kg
				bydło	trzoda chlewna	
Polska	27,9	59,6	27,8	41,0	101,2	65,8
A. Całe i prawie całe (x) położone w strefie pojeziernej						
suwalskie ^x	31,9	51,2	22,8	45,6	58,4	46,9
olsztyńskie ^x	30,6	52,5	28,4	37,8	64,3	44,7
toruńskie	17,9	68,1	31,6	38,0	164,2	129,8
włocławskie	16,0	64,7	27,4	45,8	129,3	110,2
bydgoskie	29,8	57,3	27,7	38,0	164,2	94,9
pilskie	40,1	49,1	24,9	26,8	138,6	45,0
poznańskie	21,1	66,1	32,8	39,2	216,6	100,1
gorzowskie	44,8	41,8	24,5	22,7	83,3	80,2
B. Położone częściowo w strefie pojeziernej						
elbląskie	16,8	64,4	32,2	34,6	86,5	53,4
gdańskie	33,1	51,7	23,0	34,3	132,4	47,8
słupskie	41,8	44,8	21,9	21,7	66,8	60,0
koszalińskie	37,8	47,3	23,7	22,6	77,8	50,7
szczecińskie	26,8	52,5	30,2	25,9	81,3	63,1
zielonogórskie	48,4	40,0	24,0	22,0	97,1	72,1
leszczyńskie	19,5	70,5	34,3	53,4	265,2	96,5
konińskie	15,2	73,3	24,2	44,3	108,5	67,8
płockie	11,9	76,7	27,2	41,9	117,6	40,7
ciechanowskie	16,7	74,3	24,6	45,7	112,3	52,9

Źródło: Rocznik statystyczny 1994

Miasta o liczbie mieszkańców przekraczającej 100 tysięcy (według stanu w 1993 roku)

Miasta położone:			
w granicach strefy pojeziernej		w sąsiedztwie strefy pojeziernej	
Miasto	Liczba mieszkańców w tys.	Miasto	Liczba mieszkańców w tys.
Poznań	582,8	Gdańsk	463,1
Bydgoszcz	384,8	Szczecin	417,7
Toruń	203,1	Gdynia	250,6
Olsztyn	166,2	Elbląg	127,8
Płock	125,9	Koszalin	111,1
Gorzów Wielkopolski	125,0	Słupsk	102,4
Włocławek	122,9		
Zielona Góra	115,6		
Grudziądz	103,7		

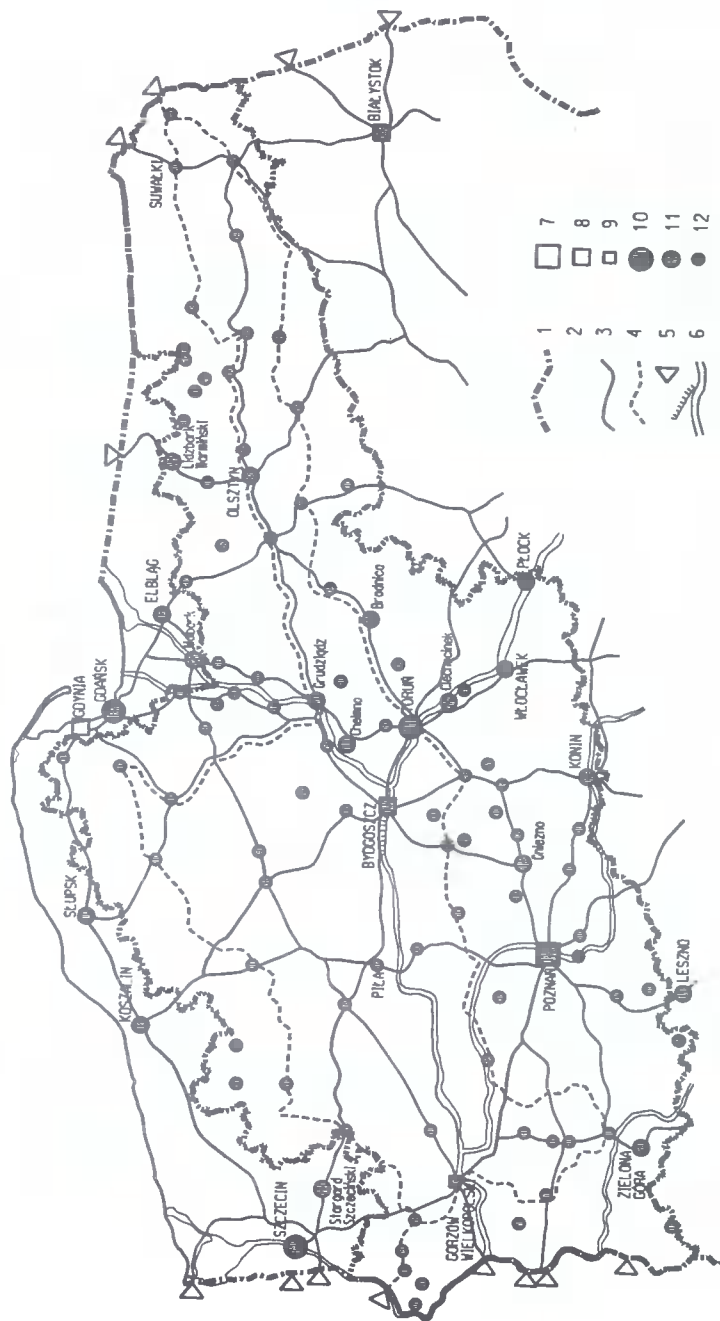
Źródło: Rocznik statystyczny 1994

3.4. Powiązania komunikacyjne

Strefa pojezierna, rozciągająca się od granic wschodnich po granice zachodnie Polski, jest obszarem tranzytowym pomiędzy strefą nadmorską a pozostałymi częściami kraju (rys.6). W kierunku południkowym przecinają ją ważne drogi kołowe i kolejowe, z których wymienić można drogę nr 3 - projektowaną autostradę A3, łączącą południowy zachód kraju oraz Czechy z zespołem portowym Szczecin-Świnoujście, drogę nr 11 Poznań-Koszalin, drogę nr 1 - projektowaną autostradę A1, łączącą południe kraju i południe Europy z wybrzeżem gdańskim oraz drogę nr 7 łączącą Warszawę z wybrzeżem gdańskim. Duże znaczenie ma też droga nr 19 łącząca wschodnią i środkową część kraju z państwami nadbałtyckimi, która w przyszłości stać się ma ważną trasą drogową określoną jako „Via Baltica”. Drogi te o dużym znaczeniu gospodarczym, stanowiące znaczne zagrożenie dla walorów środowiska przyrodniczego, są zarazem drogami tranzytu turystycznego do strefy nadmorskiej. Stwarza to możliwości obsługi turystów kierujących się nad morze oraz zachęcenia pewnej ich części do dłuższego pobytu na obszarach pojeziernych.

W układzie równoleżnikowym duże znaczenie, szczególnie dla zagranicznego ruchu turystycznego, ma droga nr 2 - projektowana autostrada A2, biegnąca z Berlina przez Poznań i Warszawę do granicy wschodniej i dalej w kierunku Moskwy. Związane z nią przejścia graniczne Świecko i Słubice obsługują największą liczbę turystów. Z trasy tej przez Poznań, Toruń i Olsztyn wiedzie najkrótsza droga na Pojezierze Mazurskie. Podobną rolę, lecz dla Pojezierza Pomorskiego, pełni droga z Berlina przez Kostrzyn, Wałcz, Chojnice w kierunku Malborka i Elbląga oraz biegnąca na skraj strefy pojeziernej droga Szczecin-Koszalin-Słupsk-Gdańsk.

Mimo że w ostatnich latach maleje liczba przewozów pasażerskich na kolei i likwidowane są nierentowne linie lokalne, znaczenie komunikacji kolejowej, szczególnie na

Rys. 6.

Główne elementy sieci osadniczej i elementy krajobrazowe w strefie pojeziernej:

- 1 - granica państwa, 2 - granica strefy pojeziernej, 3 - drogi główne, 4 - Droga Tysiąca Jezior, 5 - przejścia graniczne, 6 - rzeki i kanały,
- 7 - miasta powyżej 500 tys. mieszkańców, 8 - miasta od 200 do 500 tys. mieszkańców, 9 - miasta od 100 do 200 tys. mieszkańców,
- 10 - wielkie centra krajoznawcze, 11 - ośrodki krajoznawcze, 12 - inne ważniejsze miejscowości. Źródło: opracowanie własne

liniach międzynarodowych i dalekobieżnych, jest nadal duże. Z czterech międzynarodowych magistralnych linii kolejowych przebiegających przez Polskę, trzy przecinają obszary pojezierne. Są to linie:

- z Berlina przez Poznań, Warszawę, Terespol do Moskwy;
- z Ostrawy przez Wrocław, Kostrzyn, Szczecin do Świnoujścia;
- z Ostrawy przez Katowice, Centralną Magistralę Kolejową, Warszawę do Gdańska.

Duże znaczenie mają też linie: Poznań-Szczecin, Poznań-Bydgoszcz-Gdynia, Szczecin-Koszalin-Gdynia oraz Poznań-Toruń-Olsztyn-Elk.

Dla gospodarki regionu oraz dla turystyki zagranicznej ważna jest bliskość portów w Gdańsku, Gdyni, Szczecinie i Świnoujściu. Żeglugę pasażerską obsługują linie promowe kursujące z Gdańska, Gdyni i Świnoujścia do krajów skandynawskich.

Komunikacja lotnicza dysponuje w strefie pojeziernej trzema lotniskami międzynarodowymi: Gdańsk-Rębiechowo, Szczecin-Goleniów i Poznań-Ławica, spośród których regularne loty międzynarodowe obsługuje tylko Gdańsk. Inne lotniska (poza wymienionymi wyżej) mają jedynie znaczenie lokalne.

Ogólnie można stwierdzić, że strefa pojezierna ma dość korzystne powiązania komunikacyjne z pozostałymi rejonami kraju i z zagranicą. Dotyczy to szczególnie rejonów o dobrze rozwiniętej gospodarce w środkowej i południowej części strefy. Mniej korzystne są powiązania komunikacyjne w województwach północnych.

Wskaźniki dotyczące gęstości linii kolejowych i dróg kołowych o twardej nawierzchni w województwach pojeziernych przedstawiają się ogólnie mniej korzystnie niż analogiczne wskaźniki dotyczące pozostałych województw. Odnosi się to szczególnie do sieci drogowej. Sześć województw pojeziernych (suwalskie, ślupskie, koszalińskie, pilskie, olsztyńskie i gorzowskie) zajmuje pod względem gęstości dróg publicznych o twardej nawierzchni sześć ostatnich miejsc w kraju, mając wyraźnie niższe wskaźniki od średniej krajowej, która wynosi 74,2 km na 100 km² powierzchni. Wskaźnik ten spośród województw pojeziernych przekraczają jedynie województwa poznańskie i leszczyńskie. Sytuację taką tłumaczyć można z jednej strony niewielką gęstością zaludnienia oraz znacznym udziałem gospodarstw wielkoobszarowych i związaną z tym koncentracją osadnictwa, a z drugiej strony warunkami naturalnymi, w tym szczególnie występowaniem dużych powierzchni lasów i wód.

Nieco lepiej przedstawiają się wskaźniki dotyczące gęstości linii kolejowych. Spośród województw położonych w strefie pojeziernej największą gęstość tych linii mają województwa gdańskie, zielonogórskie i bydgoskie, plasując się pod tym względem w pierwszej dziesiątce województw w kraju. Dość znacznie średnią krajową (wynoszącą 7,5 km na 100 km²) przekraczają też województwa poznańskie, toruńskie i gorzowskie. Najmniejszą gęstość linii kolejowych mają województwa położone na skrajach strefy pojeziernej (łomżyńskie, konińskie i ciechanowskie) oraz województwo wrocławskie. Również w województwach suwalskim, olsztyńskim, ślupskim i koszalińskim gęstość linii kolejowych jest niższa od średniej krajowej.

4. Stan, ocena i struktura przestrzenna zasobów i walorów turystycznych

Pojęcie „zasoby” ma szeroki zakres treści. Odnosi się ono zarówno do zasobów naturalnych - niezależnych od działalności człowieka, chociaż działalność ta może je modyfikować i różnicować przestrzennie [T. Żylicz, 1990], jak i do sztucznych - stworzonych przez człowieka. Jedne i drugie są zasobami mierzalnymi w jednostkach objętości, masy lub energii. Wyróżnia się też grupę trudno mierzalnych walorów biosfery oraz cech zależnych od obecności człowieka w środowisku fizycznym, takich jak piękno krajobrazu lub położenie geograficzne. Ten rodzaj zasobów T. Bartkowski [1974] nazywa użytkami środowiska geograficznego, które mogą być traktowane jako swego rodzaju powierzchnie produkcyjne, mierzone w jednostkach powierzchni.

Ogólne pojęcie zasobów i sposoby ich klasyfikacji odnieść można również do zasobów turystycznych (rekreacyjnych). Modyfikując podział dokonany przez A.S. Kostrowickiego [1975], można wyróżnić cztery podstawowe grupy zasobów turystycznych [S. Iwicki, 1996b]:

- środowiska przyrodniczego;
- antropogeniczne (kulturowe);
- wynikające ze struktury wypełnienia przestrzeni, czyli tzw. zasoby krajobrazowe;
- ludzkie (zatrudnienie w turystyce).

Niezbędny jest również podział grupy zasobów antropogenicznych na dwie różniące się genezą i pełnią funkcją podgrupy:

- a) obiekty krajoznawcze,
- b) obiekty i urządzenia usługowe.

W literaturze dotyczącej oceny terenów dla potrzeb wypoczynku lub też oceny atrakcyjności (wizualnej i poznawczej) obiektów zwiedzanych przez turystów używa się często pojęcia „walory” (turystyczne, rekreacyjne, wypoczynkowe, krajoznawcze). Pojęcie to w odniesieniu do zasobów turystycznych w węższym rozumieniu obejmuje to, co T. Żylicz [1990] i S. Łojewski [1995] nazywają cechami (walorami) zależnymi od obecności człowieka w środowisku fizycznym (np. estetyczne widoki), a w rozumieniu szerszym - całość zasobów zarówno mierzalnych, jak i niemierzalnych, które mają pozytywne znaczenie dla turystyki (np. jeziora, lasy, obiekty zabytkowe, miejsca historyczne). To szersze rozumienie terminu „walory turystyczne” określane jest także jako „podstawowe dobra turystyczne” [W.W. Gaworecki, 1997]. Określenie „walory” w stosunku do różnorodnych zasobów turystycznych jest bardzo rozpowszechnione, szczególnie w ocenach ich atrakcyjności (waloryzacjach) sporządzanych dla potrzeb planowania przestrzennego.

Oceny zasobów (walorów) środowiska przyrodniczego pod kątem potrzeb turystyki przeprowadzone były dość często zarówno w ramach badań naukowych bądź też jako materiały wejściowe do opracowań planistycznych. Przegląd wybranej literatury geograficznej dotyczącej oceny środowiska przyrodniczego człowieka dla potrzeb rekreacji na obszarach pojeziernych przedstawiła D. Sołowiej [1992a]. Z analizy tej literatury (głównie z lat 1974-1981) wynika m.in., że:

- waloryzacji poddaje się na ogół jedynie czynniki fizycznogeograficzne,

- najczęściej stosuje się metodę bonitacyjną punktową (choć najbardziej uzasadnione dla celów praktycznych są metody tzw. optymalizacji lub fizjografii urbanistycznej),
- kryteria oceny zmieniają się w miarę przechodzenia z jednej skali opracowania do drugiej, a charakter kryteriów uzależniony jest od typu i wielkości pola podstawowego oceny.

Najczęściej ocenianymi elementami środowiska przyrodniczego dla potrzeb rekreacji (wypoczynku) są wody powierzchniowe, lasy i rzeźba terenu, a rzadziej klimat. W ocenach bardziej szczegółowych, opracowywanych w większej skali, uwzględnia się też często zróżnicowanie wewnętrzne poszczególnych komponentów, np. grupy wiekowe i siedliskowe lasu [m.in. S. Żynda, 1978; S. Iwicki, 1979], dostępność zbiorników wodnych [m.in. A. Zwoliński, 1979; D. Sołowiej, 1981], a w opracowaniach wykonywanych w małej skali, najczęściej tylko udział powierzchniowy w polu podstawowym oceny (np. udział powierzchniowy wód lub powierzchni zalesionych).

Niektóre elementy zasobów turystycznych środowiska przyrodniczego oraz kulturowego mogą być również uwzględniane w ocenie zasobów krajobrazowych wynikających ze struktury wypełnienia przestrzeni. Do wyznaczenia obszarów i miejscowości z funkcją turystyczną konieczne jest również uwzględnienie obiektów (walorów) poznawczych (krajoznawczych) zarówno przyrodniczych (rezerваты przyrody, pomniki przyrody), jak i kulturowych (miejscowości i obiekty zabytkowe, muzea, pomniki, miejsca pamięci itp.).

Jednym z ważnych kryteriów oceny zasobów turystycznych jest stan degradacji środowiska przyrodniczego spowodowany działalnością antropogeniczną, w tym również użytkowaniem rekreacyjnym [D. Sołowiej, 1979; R. Dysarz, 1980].

Wśród obiektów i urządzeń usługowych przeznaczonych na potrzeby turystów, wymienić trzeba przede wszystkim obiekty noclegowe i żywieniowe (bazę noclegową i gastronomiczną).

4.1. Walory wypoczynkowe i metoda ich oceny

Polskie Pojezierza uważane są za jedną z najważniejszych stref turystycznych kraju. Ich podstawowymi walorami naturalnymi są liczne jeziora i atrakcyjne rzeki, urozmaicona rzeźba terenu, duże powierzchnie leśne oraz lepszy niż w innych regionach kraju stan środowiska przyrodniczego. Na Pojezierzu Mazurskim i Pojezierzu Pomorskim za czynnik korzystny dla rozwoju turystyki, w tym szczególnie jej form proekologicznych, należy również uznać niskie wskaźniki urbanizacji i gęstości zaludnienia.

Najcenniejsze obszary wypoczynkowe w pasie pojezierzy związane są ściśle z występowaniem licznych i dużych jezior przydatnych do celów rekreacyjnych. Występują one głównie w strefach czołowo-morenowych stadiału pomorskiego oraz na związanych z nimi obszarach sandrowych.

Oceny walorów wypoczynkowych w strefie pojeziernej opracowywane były przy sporządzeniu kolejnych wersji planów zagospodarowania turystycznego Polski (Plan kierunkowy ..., 1971; Plan przestrzennego zagospodarowania ..., 1973; Przestrzenna polityka ..., 1986), a także w innych pracach dotyczących problematyki turystycznej

rozpatrywanej w skali kraju [M.I. Mileska, 1963; J. Wyrzykowski, 1975] lub dotyczących tylko strefy pojezierzy (T. Bartkowski, 1971; Struktura ..., 1990), oraz poszczególnych województw i regionów turystycznych [T. Bartkowski, 1977; S. Iwicki, 1979; A. Schwichtenberg, 1980].

Duża powierzchnia strefy pojeziernej położonej w wielu województwach, ograniczyła możliwości przeprowadzenia od podstaw waloryzacji rekreacyjnej tego obszaru. Nieuzasadnione było też wykorzystywanie waloryzacji dotyczących poszczególnych województw lub rejonów, gdyż były one opracowywane różnymi metodami i przez różnych autorów. Dodatkowym utrudnieniem byłoby przetransponowanie wyników tych opracowań, wykonywanych najczęściej w jednostkach naturalnych, w granice administracyjne gmin. W tej sytuacji najbardziej przydatne okazało się opracowanie wykonane w Instytucie Turystyki we Wrocławiu dotyczące oceny zasobów walorów wypoczynkowych środowiska przyrodniczego [Z. Werner, 1990]. Jednym z istotnych elementów tej pracy jest określenie potencjału walorów wypoczynkowych, wynikających z kategorii (stopnia przydatności dla wypoczynku) oraz z wielkości powierzchni obszarów wypoczynkowych w poszczególnych gminach.

W omawianym opracowaniu obszary z walorami wypoczynkowymi zostały wyznaczone na podstawie oceny cech takich komponentów środowiska przyrodniczego, jak rzeźba terenu, wody powierzchniowe i lasy. Ocenę przeprowadzono metodą bonitacji punktowej, otrzymując w jej wyniku cztery kategorie obszarów wyznaczonych w oparciu o kryteria fizycznogeograficzne:

- I - o najwyższej wartości walorów wypoczynkowych, na które w strefie pojeziernej składają się przede wszystkim jeziora, a w dalszej kolejności lasy i urozmaicona rzeźba terenu,
- II - o podobnym charakterze, ale o nieco niższej jakości ocenionych komponentów,
- III - na ogół obszary leśne wzbogacone występowaniem rzek lub urozmaiconą rzeźbą terenu, a niekiedy również obszary z jeziorami mniej przydatnymi dla rekreacji,
- IV - obszary leśne nie wzbogacone innymi komponentami przydatnymi dla rekreacji.

Na podstawie wielkości obszarów w poszczególnych kategoriach walorów wypoczynkowych określono potencjał walorów wypoczynkowych w gminach. Autorzy opracowania [Z. Werner, 1990] przy obliczaniu potencjału walorów wypoczynkowych zrezygnowali z IV kategorii, motywując to zbyt dużym wpływem tych stosunkowo mało atrakcyjnych, lecz wielkich obszarowo terenów na wynik końcowy, co spowodowałoby pomniejszenie znaczenia terenów mniejszych powierzchniowo, ale bardziej atrakcyjnych, na których na ogół koncentrują się funkcje rekreacyjne. Pozostałym kategoriom przypisano następujące wartości punktowe odpowiadające powierzchni obszarów z walorami wypoczynkowymi równej 1 km²: I - 1,0 pkt., II - 0,8 pkt. i III - 0,1 pkt.

Wyniki przeliczeń określających potencjał walorów wypoczynkowych wykorzystano w niniejszej pracy, grupując wszystkie gminy strefy pojeziernej w trzech kategoriach (rys. 7):

- I - o dużym potencjale (powyżej 50 pkt),
- II - o średnim potencjale (6-50 pkt),
- III - o małym potencjale (0-6 pkt).

Przyjęcie wyników oceny potencjału walorów wypoczynkowych ma tę podstawową zaletę, że uwzględniają one wyniki ocen cząstkowych poszczególnych komponentów środowiska przyrodniczego, które złożyły się na kompleksową ocenę wyróżnionych obszarów wypoczynkowych. Wykorzystanie bogatych i różnorodnych materiałów wejściowych, zawartych we wskaźnikach syntetycznych odnoszących się do potencjału walorów wypoczynkowych w poszczególnych gminach, umożliwiło przeprowadzenie w tych jednostkach administracyjnych dalszych analiz dotyczących typologii gmin i sposobów ich zagospodarowania turystycznego.

Zróznicowanie potencjału walorów wypoczynkowych w gminach strefy pojeziernej jest bardzo duże i waha się od 0 do ponad 200 punktów. Rozmieszczenie gmin o największym potencjale walorów wskazuje, że wynika on przede wszystkim z obecności licznych atrakcyjnych jezior. Na duży potencjał walorów składają się niekiedy również znaczne powierzchnie terenów silnie urzeźbionych i zalesionych.

Gminy o największym potencjale walorów wypoczynkowych występują przede wszystkim na Pojezierzu Mazurskim i Pojezierzu Pomorskim. Pas najcenniejszych obszarów wypoczynkowych ciągnie się od Pojezierza Suwalsko-Augustowskiego, przez Wielkie Jeziora Mazurskie i Pojezierze Olsztyńskie aż po Pojezierza Iławskie i Brodnickie. Duża koncentracja gmin o znacznym potencjale walorów wypoczynkowych występuje na Pojezierzu Kaszubskim i Pojezierzu Drawskim.

Na pozostałych obszarach potencjał walorów jest znacznie mniejszy, a gminy posiadające jego większe wartości związane są przede wszystkim z jeziorami i występują w dość znacznym rozproszeniu. Dotyczy to szczególnie pojezierzy położonych w zasięgu starszych stadiałów zlodowacenia bałtyckiego.

4.2. Walory krajoznawcze

Na ogół przyjmuje się, że walory krajoznawcze są to wartości (obiekty) wzbudzające zainteresowanie turystów. R. Przybyszewska-Gudelis, M.A. Grabiszewski i S. Iwicki [1979] uważają, że: „walory krajoznawcze to zespół dóbr naturalnych i antropogenicznych, które dzięki swemu znaczeniu poznawczemu, estetycznemu, patriotycznemu i dydaktycznemu stanowią lub mogą stanowić w przyszłości przedmiot zainteresowania turystycznego”. Ci sami autorzy, syntetyzując stosowane do tej pory klasyfikacje walorów krajoznawczych, zaproponowali podział na następujące ich rodzaje:

- walory krajoznawcze dóbr kultury,
- pamiątki historyczne,
- walory krajoznawcze osiągnięć współczesnych,
- walory przyrodnicze i krajobrazowe.

Do najważniejszej grupy walorów krajoznawczych (w warunkach polskich) należą dobra kultury, w tym przede wszystkim zabytki architektury, budownictwa i urbanistyki. Zgrupowane są one najczęściej w miastach, ale mogą też występować jako pojedyncze obiekty na obszarach wiejskich. Z miastami związane są też najczęściej pamiątki historyczne i osiągnięcia współczesne, natomiast walory przyrodnicze i krajobrazowe, szczególnie te najbardziej unikalne, występują na ogół na terenach otwartych.

Dominacja walorów dóbr kultury znajduje swe odbicie w klasyfikacjach miejscowości i obiektów krajoznawczych, w których przeważają miejscowości zabytkowe. Pod-

stawowy podział miejscowości krajoznawczych przedstawiono w „Planie kierunkowym ...” [1971] wyróżniając wielkie centra, ośrodki oraz mniejsze zespoły i pojedyncze obiekty krajoznawcze. Uszeregowane według tego (nieco zmodyfikowanego) podziału miejscowości i obiekty krajoznawcze zostały w cytowanej wyżej pracy [R. Przybyszewska-Gudelis ..., 1979] podzielone na grupy atrakcyjności krajoznawczej, wynikającej z przeprowadzonych analiz szeregu czynników wpływających na tę atrakcyjność. Na podstawie tak przeprowadzonej klasyfikacji sporządzono zestawienie liczbowe ważniejszych miejscowości i pojedynczych obiektów krajoznawczych w poszczególnych województwach strefy pojeziernej (tab. 5) oraz przedstawiono ich usytuowanie względem tras komunikacyjnych (rys. 6).

Nasylenie miejscowościami krajoznawczymi w strefie pojeziernej nie jest duże. Na ponad 400 ważniejszych miejscowości krajoznawczych w Polsce w strefie pojeziernej jest ich 98, w tym tylko dwa wielkie centra krajoznawcze i 12 ośrodków krajoznawczych. Na 59 miejscowości i obiektów zaliczonych do I grupy atrakcyjności krajoznawczej, w strefie pojeziernej jest tylko osiem. Najwięcej dużych i atrakcyjnych miejscowości krajoznawczych położonych jest nad Wisłą. Wymienić tu można Toruń, który zaliczony został do wielkich centrów krajoznawczych, Płock, Włocławek, Ciechocinek, Bydgoszcz, Grudziądz (ośrodki krajoznawcze) oraz szereg mniejszych miejscowości krajoznawczych położonych w Dolinie Dolnej Wisły. Drugim wielkim centrum krajoznawczym w strefie pojeziernej jest Poznań. Większe skupienia miejscowości krajoznawczych występują też w północnej części województwa olsztyńskiego, w południowej części województwa bydgoskiego oraz na południu województwa szczecińskiego. W miejscowościach krajoznawczych dominują zabytki architektury, głównie gotyckiej, ale cenne są też obiekty romańskie, renesansowe, barokowe i klasycystyczne.

Poza miejscowościami, w których dominują dobra kultury, w strefie pojeziernej duże znaczenie mają walory przyrodnicze i krajobrazowe. Najczęściej objęte są one ochroną w parkach narodowych, rezerwach przyrody, parkach krajobrazowych i na obszarach chronionego krajobrazu. Często walory dóbr kultury występują w sąsiedztwie lub w ścisłym powiązaniu z walorami przyrodniczymi, co znacznie podnosi ich atrakcyjność.

Ważnym elementem turystyki krajoznawczej są drogi i szlaki turystyczne. Najważniejszą drogą turystyczną na pojezierzach, której przebieg został przedstawiony m.in. na mapach krajoznawczych wydanych przez Polskie Przedsiębiorstwo Wydawnictw Kartograficznych [Mapa krajoznawcza, 1994], powinna stać się Droga Tysiąca Jezior, mająca swój przebieg północny i południowy. Droga ta, wiodąca przez najatrakcyjniejsze obszary pojezierne, przebiega również przez wiele miejscowości krajoznawczych. W granicach strefy pojeziernej wyznaczono też inne szlaki krajoznawcze, spośród których wymienić można Szlak Cystersów, Szlak Piastowski, Szlak Kopernikowski i Drogę Nadwiślańską.

Tabela 5
Ważniejsze miejscowości i pojedyncze obiekty krajoznawcze w strefie pojeziernej

Lp.	Województwo	Wielkie centra krajoznawcze	Ośrodki krajoznawcze i obiekty krajoznawcze według grup atrakcyjności		Pozostałe miejscowości i obiekty krajoznawcze według grup atrakcyjności			Razem liczba miejscowości i obiektów krajoznawczych
			I	II	I	II	III	
1	bydgoskie	-	-	1	1	5	6	14
2	elbląskie	-	-	-	-	-	2	3
3	gdańskie	-	-	-	-	4	3	7
4	gorzowskie	-	-	-	-	3	3	6
5	konińskie	-	-	1	-	-	1	2
6	koszalińskie	-	-	-	-	-	4	4
7	leszczyńskie	-	-	-	-	-	3	3
8	olsztyńskie	-	1	1	-	8	6	16
9	pilskie	-	-	-	-	1	3	4
10	płockie	-	1	-	-	-	-	1
11	poznańskie	1	-	1	2	1	3	8
12	słupskie	-	-	-	-	-	2	2
13	suwalskie	-	-	-	-	2	5	7
14	szczecińskie	-	-	-	-	1	3	4
15	toruńskie	1	1	2	-	2	2	8
16	włocławskie	-	-	2	-	-	1	3
17	zielonogórskie	-	-	1	-	2	3	6
	Ogółem	2	3	9	3	31	50	98

Źródło: Problematyka waloryzacji i zagospodarowania turystycznego miejscowości krajoznawczych w Polsce [R. Przybyszewska-Gudelis ..., 1979]

4.3. Zagospodarowanie turystyczne

4.3.1. Baza noclegowa

Na zagospodarowanie turystyczne składają się obiekty noclegowe obejmujące różnego rodzaju budynki oraz tereny przystosowane do stawiania namiotów i przyczep campingowych, obiekty gastronomiczne, urządzenia rekreacyjne i sportowe służące turystom, a także inne obiekty i urządzenia przeznaczone wyłącznie lub w pewnym zakresie dla obsługi ruchu turystycznego. Największe znaczenie mają obiekty noclegowe, warunkujące w dużym zakresie liczbę i długość pobytów turystycznych, a tym samym rozwój pozostałych komplementarnych usług turystycznych. Liczbę miejsc noclegowych w obiektach noclegowych uznano więc za podstawowy wskaźnik informujący o intensywności zagospodarowania turystycznego, gdyż jest ona na ogół (choć nie zawsze) skorelowana z pozostałymi usługami turystycznymi i uzupełnia-

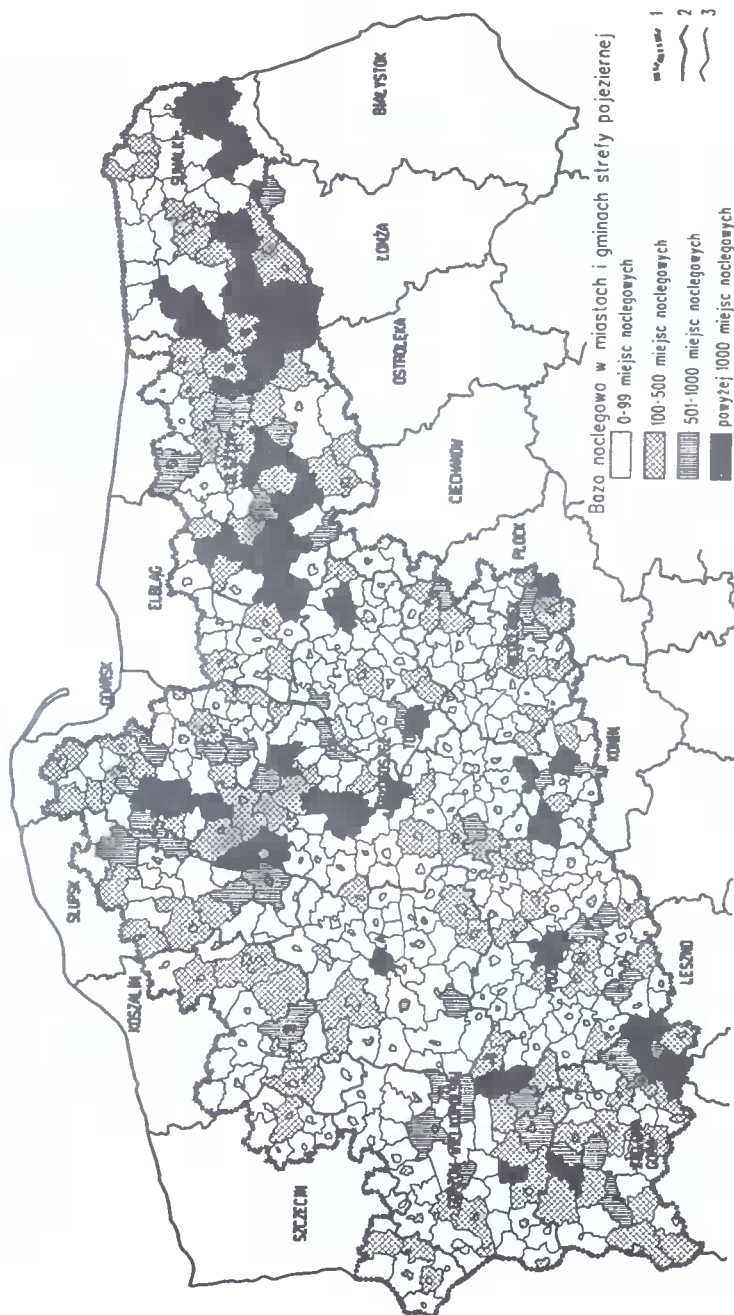
jącymi (paraturystycznymi), takimi jak usługi żywieniowe i handlowe, urzędnia sportowo-rekreacyjne itp. Spowodowane zostało to również tym, że brak jest na ten temat odpowiednich danych statystycznych, szczególnie w układzie gminnym. Wielkość noclegowej bazy turystycznej jest też, obok zatrudnienia w turystyce, jednym z najczęściej przyjmowanych kryteriów określania funkcji turystycznej obszarów [R. Baretje, P. Defert, 1972; J. Warszńska, A. Jackowski, 1978].

W całej strefie pojeziernej zajmującej prawie trzecią część powierzchni kraju było w 1993 roku 201384 miejsc noclegowych (tab. 6), co stanowi 28% wszystkich miejsc noclegowych w Polsce. Przeważa zdecydowanie baza sezonowa - jedynie około 22% miejsc noclegowych znajduje się w obiektach użytkowanych w ciągu całego roku. Największą liczbą miejsc noclegowych dysponują województwa suwalskie, olsztyńskie i bydgoskie. Zwraca uwagę bardzo niski udział miejsc noclegowych na terenach pojeziernych województw nadmorskich, mimo że tereny te zajmują znacznie większe powierzchnie niż gminy graniczące z wybrzeżem. Dotyczy to szczególnie województw elbląskiego, koszalińskiego i szczecińskiego. Odwrotnie jest w częściach województw położonych na południowej granicy strefy pojeziernej, w których prawie cała baza noclegowa znajduje się w gminach zaliczonych do pojezierzy.

Analiza rozmieszczenia bazy noclegowej w gminach (rys. 8) wskazuje na dużą jej koncentrację w województwach suwalskim i olsztyńskim, w których 18 gmin i kilka miast posiada ponad 1000 miejsc noclegowych, a kilkanaście dalszych ponad 500 miejsc. Dotyczy to przede wszystkim rejonu Wielkich Jezior Mazurskich i rejonu Augustowa oraz pojezierzy olsztyńskiego i iławskiego. Największą liczbą miejsc noclegowych dysponuje gmina Ruciane Nida (4651 miejsc) łącznie z miejscami znajdującymi się na obszarze miasta, jest tu prawie 6000 miejsc noclegowych. Po około 5000 miejsc noclegowych jest też w mieście i gminie Giżycko (z dominacją bazy zlokalizowanej poza miastem) oraz w mieście i gminie Augustów (z przewagą bazy położonej na obszarze miasta).

Województwa: toruńskie, wrocławskie oraz fragmenty województw ciechanowskiego, płockiego i elbląskiego mają znacznie mniej miejsc noclegowych. Większe skupiska osadnictwa turystycznego występują jedynie na Pojezierzu Brodnickim i w gminie Łąck w województwie płockim. W województwie bydgoskim największa baza noclegowa występuje w jego części północnej. Są to rejon Zbiornika Koronowskiego, Tlenia (gmina Osie) i Jezior Charzykowskich (gmina Chojnice). Na południowym skraju województwa na Pojezierzu Gnieźnieńskim ponad 2000 miejsc noclegowych posiada gmina Jeziora Wielkie. Na tym samym pojezierzu bazą prawie czterotysięczną dysponuje też gmina Witkowo należąca do województwa konińskiego. W pojeziernej części województwa gdańskiego zagospodarowanie turystyczne skupia się na Pojezierzu Kaszubskim, z dużą koncentracją w gminie Kościerzyna (prawie 4000 miejsc noclegowych).

Słabo zagospodarowane turystycznie są gminy pojezierne województw śląskiego, koszalińskiego, szczecińskiego, pilskiego i poznańskiego. W żadnej z gmin (poza miastami Poznaniem, Sierakowem i Piłą) liczba miejsc noclegowych nie przekracza tysiąca. W województwie poznańskim przyczyny takiego stanu można szukać w braku atrakcyjnych walorów przyrodniczych oraz w wysokim stopniu urbanizacji i intensywności produkcji rolnej, natomiast w województwach północnych w konkurencyjności

Rys. 8. Baza noclegowa w miastach i gminach strefy pojeziernej:

1 - granice strefy pojeziernej, 2 - granice województwa, 3 - granice gmin. Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS

Baza noclegowa w obiektach noclegowych turystyki w województwach strefy pojeziernej w 1993 roku

Lp.	Województwo	W całym województwie	W strefie pojeziernej		
		miejsca noclegowe ogółem	miejsca noclegowe ogółem	miejsca noclegowe całoroczne	udział miejsc noclegowych całorocznych %
1	bydgoskie	22 133	22 133	5 829	26,3
2	ciechanowskie	2 437	1 121	253	22,6
3	elbląskie	20 396	1 150	383	33,3
4	gdańskie	46 470	14 421	2 596	18,0
5	gorzowskie	10 983	10 983	2 944	26,8
6	konińskie	8 895	8 410	1 022	12,2
7	koszalińskie	54 907	4 887	672	13,8
8	leszczyńskie	8 852	8 191	532	6,5
9	łomżyńskie	3 473	1 938	327	16,9
10	olsztyńskie	29 081	29 041	6 995	24,1
11	ostrołęckie	5 149	10	10	100,0
12	pilskie	7 373	7 373	2 422	32,8
13	płockie	4 971	4 728	679	14,4
14	poznańskie	14 508	14 508	6 956	47,9
15	słupskie	33 882	5 693	587	10,3
16	suwalskie	40 775	40 775	5 496	13,5
17	szczecińskie	72 004	2 016	199	9,9
18	toruńskie	7 178	7 178	1 862	25,9
19	włocławskie	4 364	4 364	1 013	23,2
20	zielonogórskie	13 033	12 464	3 058	24,5
	Razem w Polsce	718 637	201 384	43 835	21,8

Źródło: Zbiór danych o miastach i gminach GUS

strefy nadmorskiej, niepewności inwestowania przez długie lata powojenne, w wyłączeniu znacznych obszarów przeznaczonych na cele wojskowe oraz w braku tradycji obsługi turystyki wśród miejscowej ludności.

Zagospodarowanie turystyczne w województwach leszczyńskim, zielonogórskim i gorzowskim przedstawia się lepiej. Największa koncentracja bazy noclegowej występuje na Pojezierzu Leszczyńskim w gminach Przemęt i Włoszakowice, należących do województwa leszczyńskiego, dysponujących łącznie prawie sześcioma tysiącami miejsc i w gminie Sława w województwie zielonogórskim.

Wielkość bazy noclegowej w poszczególnych województwach strefy pojeziernej na przestrzeni lat 1970 -1993 przedstawiono na rys. 9. Wynika z niego, że w większości województw największą dynamiką przyrostu bazy noclegowej charakteryzowały się lata 1970-1981, natomiast po tym okresie nastąpił dość znaczny regres.

4.3.2. Struktura przestrzenna zagospodarowania turystycznego w wybranych rejonach pojeziernych

Pojezierza charakteryzują się dużą zmiennością krajobrazu wynikającą z różnorodności form rzeźby terenu, rozkładu przestrzennego zbiorników i cieków wodnych oraz zróżnicowanego sposobu użytkowania ziemi, przy czym elementy składowe tego krajobrazu są często niewielkie powierzchniowo. Powoduje to duże ograniczenia lokalizacyjne wynikające z jednej strony z trudności technicznych, a z drugiej strony z obawy przed degradacją środowiska przyrodniczego. Z tych też względów modelowe kształtowanie rejonów turystycznych, postulowane w niektórych pracach dotyczących całego obszaru Polski [Plan kierunkowy... 1971; J. Wyrzykowski, 1975], w odniesieniu do terenów pojeziernych było trudne do zrealizowania. Nałożyło się na to szereg innych przyczyn politycznych, gospodarczych i organizacyjnych, które sprawiły, że obecna struktura przestrzenna turystyki w strefie pojeziernej charakteryzuje się wieloma nieprawidłowościami.

Do podstawowych warunków, którym powinny odpowiadać tereny przewidziane do zagospodarowania turystycznego, w tym szczególnie ośrodki wypoczynkowe, zaliczyć można:

- 1) położenie:
 - a) w pobliżu obszarów z walorami rekreacyjnymi,
 - b) poza zasięgiem ujemnych oddziaływań na środowisko;
- 2) brak kolizji:
 - a) z innymi funkcjami gospodarczymi,
 - b) z wymogami ochrony przyrody i krajobrazu;
- 3) korzystne warunki fizjograficzne do posadowienia obiektów turystycznych.

Powyższe uwarunkowania nie zawsze były przestrzegane. Zgodnie z ogólnymi tendencjami lokalizacyjnymi ukierunkowanymi na to, aby miejsce przyszłej działalności było jak najlepiej przystosowane do potrzeb, obiekty turystyczne w strefie pojeziernej sytuowano najczęściej w miejscach o największej wartości rekreacyjnej, czyli nad jeziorami. Takie rozmieszczenie bazy turystycznej, uzasadnione z punktu widzenia doraźnych potrzeb inwestorów oraz osób wypoczywających, w dłuższej perspektywie czasu okazywało się często szkodliwe dla środowiska, a zarazem dla pełnienia zakładanych funkcji, gdyż doprowadzało do degradacji zasobów rekreacyjnych. Najczęstszą i najważniejszą w skutkach przyczyną było niedostateczne wyposażenie w urządzenia do odprowadzania i neutralizacji ścieków, co powodowało i często powoduje do tej pory zanieczyszczenie wód powierzchniowych użytkowanych rekreacyjnie. Obiekty turystyczne lokalizowano również na terenach zalesionych, często na mało odpornych siedliskach i w zbyt młodym drzewostanie. Prowadziło to do dużych strat w środowisku przyrodniczym i to zarówno na etapie budowy obiektów, jak i w trakcie ich użytkowania [R. Dysarz, 1993].

Nieprawidłowości w lokalizowaniu i wyposażeniu obiektów turystycznych, którymi najczęściej były zakładowe ośrodki wczasowe, wynikały z kilku przyczyn. Wymienić tu można silne naciski ze strony kierownictw zakładów pracy i innych jednostek organizacyjnych oraz często nieformalne metody załatwiania decyzji lokalizacyjnych (lub ich brak), traktowanie nie zagospodarowanej przestrzeni jako dobra wolnego, którym można bez ograniczeń dysponować, a także brak, szczególnie w pierwszym okresie

żywiolowego rozwoju ośrodków wypoczynkowych, wypracowanych zasad lokalizacji tego rodzaju obiektów. Jak wykazały omówione poniżej badania przeprowadzone w trzech wybranych rejonach pojeziernych [Struktura ... 1990], większość analizowanych ośrodków wypoczynkowych powstała przed 1970 rokiem. Potwierdza to rozmieszczenie bazy noclegowej w latach 1970-1993 (rys. 9). O. Rogalewski [1972] zwraca uwagę na fakt, że dążność do umożliwienia jak największej liczbie ludzi spędzenia urlopu nad morzem, nad jeziorami lub w górach powodowała często ograniczenia zakresu rzeczowego inwestycji do elementów najniezbędniejszych, to jest do zapewnienia najskromniejszych warunków noclegowych. Wyposażenie w pozostałe elementy zagospodarowania, w tym infrastrukturę techniczną, było na ogół niewystarczające.

Problemy dotyczące struktury przestrzenno-funkcjonalnej turystyki w strefie pojeziernych były przedmiotem badań prowadzonych w latach 1986-1990 przez interdyscyplinarny zespół pod kierunkiem S. Iwickiego [Struktura ..., 1990]¹⁷. Wyniki tych prac zostały częściowo wykorzystane w niniejszym opracowaniu.

Badania terenowe dotyczące lokalizacji obiektów turystycznych, sposobów ich zagospodarowania i użytkowania oraz wpływu tych działań na stan środowiska przyrodniczego przeprowadzono w latach 1987-1988 w trzech rejonach turystycznych. Rejony te można uznać za reprezentatywne dla różnego typu obszarów turystycznych występujących w strefie pojeziernych, przede wszystkim ze względu na duże zróżnicowanie warunków przyrodniczych. Były to:

- 1) rejon Jezior Raduńsko-Ostrzyckich położony na Pojezierzu Kaszubskim i obejmujący strefę najwyższych wzniesień Pojezierza Pomorskiego. Jego cechą charakterystyczną jest silne urzeźbienie terenu wynikające z występowania ciągów wzgórz moren czołowych i głęboko wciętych rynien polodowcowych. Większa część obszaru użytkowana jest rolniczo: jako grunty orne - na terenach mniej urzeźbionych i jako pastwiska - na stromych zboczach. Jedynie najwyższe wzniesienia i nieduże powierzchnie sandrów są zalesione;
- 2) rejon Jezior Wdzydzkich obejmujący także tereny wokół Jeziora Wielewskiego. Położony jest w strefie rozległego pola sandrowego z wyspami morenowymi i ciągami pagórków morenowych w rejonie Wiela. Jeziora Wdzydzkie położone są w krzyżujących się rynnach glacialnych i otoczone kompleksami borów sosnowych;
- 3) rejon Pojezierza Żnińskiego, położony w województwie bydgoskim, w obrębie mezoregionu Pojezierze Gnieźnieńskie. Dominuje tu morena denna falista i płaska użytkowana rolniczo, a zalesione sandry występują jedynie w części południowej i północnej. W przecinających rejon rynnach glacialnych położone są dość liczne i niewielkie jeziora. Generalnie rejon Pojezierza Żnińskiego jest rejonem rolniczym o dużym udziale gospodarstw wielkoobszarowych.

W wytypowanych rejonach zbadano wszystkie obiekty turystyczne. Oprócz danych ogólnych, dotyczących rodzaju i daty powstania obiektu, zajętej powierzchni terenu,

¹⁷ Badania terenowe i prace kameralne opracowania: „Struktura przestrzenno-funkcjonalna turystyki w strefie pojeziernych” zostały wykonane w ramach Centralnego Programu Badań Podstawowych 08.06 „Turystyka jako czynnik rozwoju społeczno-gospodarczego” przez zespół pracowników Oddziału Instytutu Turystyki w Bydgoszczy w składzie: dr Stefan Iwicki - kierownik zespołu, dr Roman Dysarz, dr Antoni Zwoliński, mgr Katarzyna Marcysiak, mgr Ryszard Rataj i mgr Dorota Walkowiak.

liczby miejsc noclegowych oraz charakterystyki obiektów noclegowych i ich stanu technicznego, badano położenie obiektu, uzbrojenie techniczne, dostępność brzegową, zagospodarowanie przywodne, stopień ukształtowania zieleni oraz stopień zniszczenia środowiska przyrodniczego. Niektóre elementy tej analizy przedstawiono w tabeli 7.

Pośród 85 badanych obiektów większość (70) stanowiły ośrodki wczasowe zakładów pracy. 46 obiektów powstało przed 1970 rokiem, a jedynie 9 po 1980 roku. Przeważają obiekty niewielkie o powierzchni 1-2 ha i 2-5 ha oraz o liczbie miejsc noclegowych nie przekraczającej 100. Często jednak ośrodki wypoczynkowe graniczą ze sobą tworząc duże zespoły osadnictwa turystycznego. Wielkość ośrodków w dużym stopniu uzależniona jest od warunków przyrodniczych. W rejonie Jezior Wdzydzkich, gdzie większość obiektów zlokalizowano na terenach leśnych, przeważa zabudowa ekstensywna (domki campingowe) rozrzucona na znacznej powierzchni. W rejonie Jezior Raduńsko-Ostrzyckich i na Pojezierzu Żnińskim, gdzie jest mniej lokalizacji na terenach leśnych, ośrodki wypoczynkowe zajmują mniejsze powierzchnie i przeważa w nich zabudowa trwała - pawilonowa. Łącznie, we wszystkich rejonach, połowa miejsc noclegowych mieściła się w domkach campingowych, a tylko około 20 obiektów posiadało bazę noclegową przystosowaną do użytkowania całorocznego.

W ponad 30% obiektów turystycznych stwierdzono niedostateczne uzbrojenie techniczne, głównie w zakresie sieci i urządzeń wodno-kanalizacyjnych oraz utwardzonych ciągów komunikacyjnych. W największym stopniu braki te wystąpiły w rejonie Jezior Wdzydzkich. W jego granicach zaobserwowano też największą degradację środowiska przyrodniczego, głównie na skutek niszczenia runa leśnego. W rejonie Pojezierza Kaszubskiego, gdzie na terenach leśnych zlokalizowano niewiele obiektów turystycznych i gdzie odporność podłoża jest znacznie większa, dużych zniszczeń nie stwierdzono. Na bardziej zróżnicowanym przyrodniczo Pojezierzu Żnińskim zakres zniszczeń jest również zróżnicowany i wynika przede wszystkim ze sposobów lokalizowania obiektów.

W większości ośrodków wypoczynkowych stwierdzono brak roślinnej strefy ochronnej wokół zbiorników wodnych w związku z urządzeniem plaż. Łączna długość odcinków brzegowych ze zniszczoną naturalną roślinnością w trzech badanych rejonach wynosiła około 5 km. Duże zastrzeżenia budzi też nie zharmonizowany z otoczeniem sposób zagospodarowania stref brzegowych i innych terenów eksponowanych w krajobrazie.

Pozytywnym zjawiskiem, zaobserwowanym głównie na Pojezierzu Żnińskim, jest wykorzystywanie pod zabudowę rekreacyjną różnego rodzaju nieużytków. Na terenach badanych obiektów turystycznych, położonych poza lasami, wprowadzano też różnego rodzaju zielen (trawniki, kwiaty, krzewy, drzewa). Najlepsze rezultaty osiągnięto w rejonie Jezior Raduńsko-Ostrzyckich. Generalnie jednak gatunki wprowadzanej roślinności dobierane były przypadkowo i nie dostosowywano ich do warunków siedliskowych, co powodowało ich słaby rozwój oraz to, że stawały się niekiedy elementem obcym w środowisku przyrodniczym.

Pośród wszystkich zbadanych obiektów jedynie kilka, w tym 6 w rejonie Jezior Raduńsko-Ostrzyckich, zlokalizowano poza strefą przywodną. Pozostałe wytyczono w bezpośrednim sąsiedztwie jezior. Potwierdza to fakt, iż jeziora i ich najbliższe otoczenie są jednymi z podstawowych przestrzennych jednostek rekreacyjnych.

Niektóre elementy charakterystyki osadnictwa turystycznego w wybranych rejonach pojeziernych

Rejon	Powierzchnia: a) 1-2 ha b) 2-5 ha c) ponad 5 ha	Liczba miejsc noclegowych: a) do 100 b) 100-200 c) ponad 200	Rodzaj bazy noclegowej: a) campingowa b) mieszana c) pawilonowa	Typ krajobrazu: a) morenowy b) sandrowy	Położenie w stosunku do lasu: a) w lesie b) przy granicy lasu c) poza lasem	Stopień zniszczenia środkowa: a) duży b) średni c) niewielki
1. Rejon Jezior Raduńsko-Ostrzyckich						
Liczba obiektów:						
a)	22	30	15	36	8	-
b)	13	7	17	4	9	18
c)	5	3	8	-	23	22
Razem	40	40	40	40	40	40
2. Rejon Jezior Wdzydzkich						
Liczba obiektów:						
a)	4	8	18	2	15	7
b)	5	4	3	21	3	12
c)	14	11	2	-	5	4
Razem	23	23	23	23	23	23
3. Rejon Pojezierza Żnińskiego						
Liczba obiektów:						
a)	12	15	10	9	5	4
b)	7	3	4	13	14	12
c)	3	4	8	-	3	6
Razem	22	22	22	22	22	22
Ogółem:						
a)	38	53	43	47	28	11
b)	25	14	24	38	26	42
c)	22	18	18	-	31	32
Razem	85	85	85	85	85	85

4.3.3. Struktura przestrzenno-funkcjonalna osadnictwa turystycznego w województwie bydgoskim

W ramach badań struktury przestrzenno-funkcjonalnej turystyki w strefie pojeziernej przeanalizowane zostało rozmieszczenie terenów zajętych przez różne formy zainwestowania turystycznego oraz terenów projektowanych do zagospodarowania turystycznego w planach zagospodarowania przestrzennego gmin województwa bydgoskiego [S. Iwicki, 1990a]. Uwzględniono ponad 430 terenów o łącznej powierzchni około 2500 ha. Wybór województwa bydgoskiego poza względami organizacyjnymi wynikał z jego wewnętrznego zróżnicowania przyrodniczego i gospodarczego, które przejawia się m.in. występowaniem dużych obszarów leśnych (Bory Tucholskie) ze słabo rozwiniętym rolnictwem, słabo rozwiniętą siecią osadniczą i bogatymi zasobami rekreacyjnymi w części północnej oraz znacznym uprzemysłowieniem, a także intensywnym rozwojem rolnictwa i osadnictwa w części południowej.

W badaniach uwzględniono pełnioną funkcję przez obiekty turystyczne (tab. 8) oraz ich położenie na tle warunków fizjograficznych i w stosunku do niektórych elementów zagospodarowania przestrzennego (tab. 9).

Tabela 8

Zagospodarowane i planowane do zagospodarowania tereny turystyczne w województwie bydgoskim (według rodzaju użytkowania)

Rodzaj użytkowania (obiektu)	Powierzchnia w ha		Udział w %	
	obecnie	projekt.	obecnie	projekt.
Ośrodki wczasowe i kolonijne, stacje wodne, campingi	406,12	104,08	24,50	11,80
Ośrodki wypoczynku świątecznego	66,77	135,08	4,00	15,40
Zajazdy, hotele, motele, schroniska, pensjonaty	29,80	29,26	1,80	3,30
Pole namiotowe i biwakowe	28,62	20,45	1,70	2,30
Obozowiska harcerskie	33,67	1,27	2,00	0,20
Kąpieliska i plaże	17,64	40,65	1,10	4,60
Domki letniskowe	113,46	87,21	6,80	9,90
Ogródki działkowe	961,75	426,36	58,10	52,50
Razem	1657,83	844,36	100,00	100,00

Źródło: Struktura ..., 1990

W zestawieniach powierzchniowych zwraca uwagę dominująca pozycja ogródków działkowych. Zaliczenie ich do terenów turystycznych zostało uzasadnione ich wzrastającą rolą rekreacyjną. Ze względu na rosnące zapotrzebowanie na tereny budowlane w mieście i zanieczyszczenie środowiska miejskiego, coraz częściej są one lokalizowane w dość znacznej odległości od miast, szczególnie dużych, jakim jest m.in. Bydgoszcz. Budowane są tam nie tylko altanki, ale w zdecydowanej większości domki typu letniskowego. Na działkach spędza się weekendy i urlopy. W strefie podmiejskiej Bydgoszczy jest kilka tysięcy tego typu działek, a największe ich zgrupowania mają prawie tysiąc obiektów. Znaczne powierzchnie terenu (24,5%) zajmują też ośrodki wczasowe i kolonijne, stacje wodne oraz campingi.

Tabela 9

Tereny zagospodarowane turystycznie i planowane do zagospodarowania turystycznego w województwie bydgoskim według ich położenia

Położenie	Stan istniejący % powierzchni	Projektowane w planach zagospodarowania przestrzennego gmin % powierzchni
<u>W stosunku do wód powierzchniowych</u>		
w odległości do 300 m od jeziora	56,3	23,4
w odległości do 300 m od rzeki	7,5	11,8
w odległości ponad 300 m od wód powierzchniowych	36,2	44,8
<u>W stosunku do lasu</u>		
w lesie	19,3	7,9
w odległości do 300 m od lasu	51,8	59,7
w odległości ponad 300 m od lasu	28,9	32,4
<u>W jednostkach krajobrazowych</u>		
na obszarach sandrowych	71,4	69,7
na obszarach morenowych	28,6	30,3
<u>W stosunku do innych obiektów turystycznych</u>		
w odległości do 0,5 km	45,6	45,9
w odległości 0,5-2,0 km	34,7	26,1
w odległości ponad 2,0 km	19,7	28,0
<u>W stosunku do jednostek osadniczych</u>		
w granicach zainwestowania	38,9	29,8
w odległości do 2,0 km	33,8	50,8
w odległości ponad 2,0 km	27,3	19,4
<u>W stosunku do dróg kołowych</u>		
przy drodze utwardzonej	81,5	74,7
przy drodze nieutwardzonej	18,5	25,3

Źródło: Struktura ..., 1990

W planach zagospodarowania przestrzennego gmin utrzymuje się nadal bardzo duży udział ogródków działkowych i domków letniskowych. Wzrosnąć mają też wyraźnie powierzchnie terenów przeznaczonych na ośrodki wypoczynku świątecznego.

W analizach położenia terenów turystycznych uwzględniono ich lokalizację w stosunku do wód powierzchniowych i lasu oraz to, na jakich są wyznaczone obszarach - sandrowych czy morenowych. W tabeli 8 duży udział ogródków działkowych w ogólnej powierzchni terenów turystycznych zniekształcił niektóre cechy lokalizacji pozostałych terenów. Dotyczy to m.in. położenia ośrodków czasowych i campingów w stosunku do wód powierzchniowych. Lokalizacje tych obiektów znacznie częściej związane są

bezpośrednio z wodami niż pozostałe tereny turystyczne. Stwierdzono, że 92% ośrodków wczasowych i campingów powstało w bliskim sąsiedztwie jezior, a 5,8% nad rzekami, czyli że na lokalizacje nie związane z wodą przypada jedynie 2,2% powierzchni zajętej przez tego rodzaju obiekty. Niepokojący jest jednak duży udział ogródków działkowych i domków letniskowych w zagospodarowywaniu terenów nad jeziorami (38% powierzchni zagospodarowanych terenów nadwodnych). Zagospodarowanie takich atrakcyjnych terenów w inny sposób, np. poprzez budowę ogólnodostępnych obiektów turystycznych o dużej (ale dostosowanej do warunków przyrodniczych) liczbie użytkowników, mogłoby przynieść samorządom gminnym i miejscowej ludności znacznie większe korzyści ekonomiczne. W planach zagospodarowania przestrzennego gmin proponuje się generalnie mniej lokalizacji nadwodnych (m.in. na skutek uszczuplenia ich powierzchni) oraz lokalizacji na terenach leśnych.

Ponad połowa obiektów turystycznych jest usytuowana w dość dużym rozproszeniu, a jeszcze więcej (ponad 60%) leży poza jednostkami osadniczymi. W granicach zaінwestowania miejskiego i wiejskiego znajduje się 38,9% terenów zajętych przez obiekty turystyczne, w tym w podobnych proporcjach przez ośrodki wczasowe i campingi (35%) oraz ogródki działkowe (37%).

W planach zagospodarowania przestrzennego nie zauważa się tendencji do skupienia projektowanych obiektów turystycznych i silniejszego powiązania ich z siecią osadniczą, lecz przeciwnie - przewiduje się większe ich rozproszenie. Mimo że lokalizacje takie zwiększają komfort wypoczynku, jest to wadliwe ze względów ekologicznych i ekonomicznych m.in. z powodu zwiększonego zagrożenia dla środowiska przyrodniczego oraz zwiększonych kosztów uzbrojenia technicznego takich terenów.

4.4. Próba podziału strefy pojeziernej na turystyczne jednostki przestrzenne w oparciu o kryteria fizycznogeograficzne

Badania struktury przestrzenno-funkcjonalnej turystyki w strefie pojeziernej umożliwiły przeprowadzenie próby delimitacji różnego rodzaju turystycznych jednostek przestrzennych w oparciu o kryteria fizycznogeograficzne. Celem tej delimitacji było nie tylko porównanie jej z metodą delimitacji przedstawioną w dalszej części pracy, ale również dokładniejsze poznanie rzeczywistych zasięgów przestrzennych terenów użytkowanych turystycznie lub predestynowanych do rozwoju turystyki, czyli zbadanie tych zjawisk, których nie można określić w przypadku rozpatrywania jednostek administracyjnych badanych na podstawie danych statystycznych.

W hierarchii wyróżnionych jednostek najniżej umieszczono rejonu krajobrazowo-rekreacyjne, które wydzielono na podstawie analizy typów krajobrazu naturalnego utożsamianego z jednostkami geomorfologicznymi. Założono, że geomorfologia na terenach młodoglacjalnych jest wskaźnikiem innych cech, a więc krajobrazy zaliczone do poszczególnych typów charakteryzują się podobną litologią i rzeźbą terenu, podobnymi typami i klasami bonitacyjnymi gleb oraz specyficznymi dla nich zbiorowiskami roślinnymi i cechami fizjonomicznymi, co pozwala określić ich wartość dla rekreacji, a także odporność na degradację.

Wyróżniamy trzy podstawowe typy krajobrazu naturalnego:

- typ krajobrazu morenowego pagórkowatego;
- typ krajobrazu morenowego płaskiego i falistego;
- typ krajobrazu sandrowego.

Wyróżniono również typy krajobrazu niższej rangi istotne z punktu widzenia potrzeb turystyki, takie jak: rynny glacialne, doliny mniejszych rzek oraz strefy zboczowe pradolin i dużych rzek.

Klasyfikację i wyznaczenie granic rejonów krajobrazowo-rekreacyjnych, opartych na typach krajobrazu naturalnego, przeprowadzono uwzględniając dwie ważne dla turystyki cechy, za jakie uznano wielkość jezior i intensywność użytkowania rekreacyjnego, wyrażoną liczbą miejsc noclegowych przypadającą na 1 km² powierzchni rejonu.

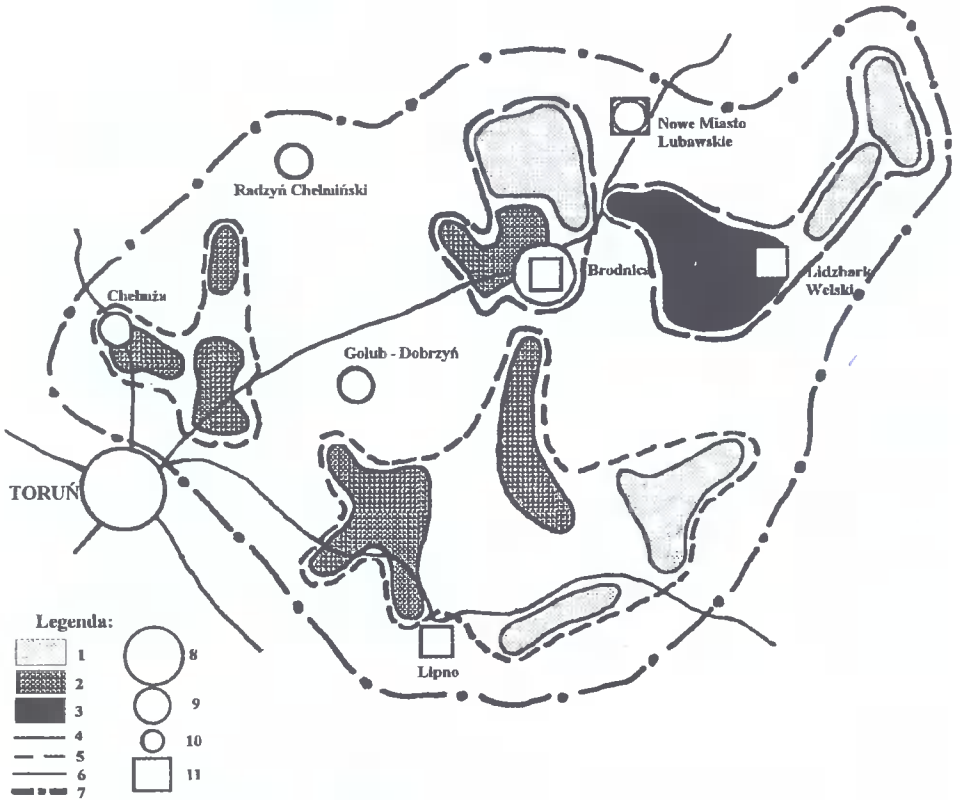
Jeziora pogrupowano w przedziałach: do 200 ha powierzchni, od 201 do 1000 ha i powyżej 1000 ha, natomiast intensywność użytkowania rekreacyjnego przedstawiono w trzech wielkościach: do 10 miejsc noclegowych na 1 km², od 11 do 30 miejsc i powyżej 30 miejsc na 1 km².

Podstawą wydzielenia rejonów była jednolitość ich cech naturalnych oraz zasięg użytkowania rekreacyjnego, który w przypadku rejonów pojeziernych mieści się w granicach od 3 do 5 km od brzegu jeziora. Strefy użytkowania rekreacyjnego, nazywane też strefami penetracji turystycznej, wyróżniono również w rejonach turystycznych wyznaczonych w „Planie kierunkowym zagospodarowania turystycznego Polski” [1971] oraz w obszarach wypoczynkowych wydzielanych przez J. Wyrzykowskiego [1975].

Wyniki analiz i rozkład przestrzenny wydzielonych jednostek przedstawiono na mapie w skali 1:750 000. Na 230 rejonów krajobrazowo-rekreacyjnych 102 jednostki to krajobrazy sandrowe, 76 jednostek to krajobrazy morenowe płaskie i faliste, a 52 jednostki reprezentują krajobraz morenowy pagórkowaty. Wśród rejonów o najwyższej intensywności użytkowania (ponad 30 osób/km²) przeważają rejony o krajobrazie sandrowym.

Za wyższą hierarchicznie jednostkę przestrzenną uznano **kompleks rejonów krajobrazowo-rekreacyjnych**. Przy wyznaczaniu granic kompleksów, poza jednorodnością lub przewagą określonego typu krajobrazu, uwzględniono również obiekty i miejscowości krajoznawcze, powiązania funkcjonalne i przestrzenne w zakresie obsługi turystyki oraz powiązania komunikacyjne. Uwzględniając strukturę przestrzenną kompleksów rejonów krajobrazowo-rekreacyjnych podzielono je na dwie grupy: kompleksy o strukturze zwartej i kompleksy o strukturze rozproszonej.

W całej strefie pojezierniej wydzielono 17 **regionów turystycznych**. W ich granicach znalazły się wszystkie kompleksy rejonów krajobrazowo-rekreacyjnych oraz te rejony, które nie zostały włączone do kompleksów. Chociaż wydzielone regiony nawiązują często nazwą i niekiedy przebiegiem granic do powszechnie uznanych jednostek fizycznogeograficznych [J. Kondracki, 1978], to jednak podstawę ich wydzielenia stanowiło przede wszystkim rozmieszczenie rejonów krajobrazowo-rekreacyjnych oraz miejscowości krajoznawczych. Z tego też powodu przebieg granic wydzielonych regionów jest w wielu przypadkach zbliżony do granic podregionów wyróżnionych przez Z. Kruczka i S. Sachę [1990].

Rys.10. Turystyczne jednostki przestrzenne na Pojezierzu Chełmińsko-Dobrzyńskim. Rejony krajobrazowo-rekreacyjne: 1 - krajobraz sandrowy, 2 - krajobraz morenowy płaski i falisty, 3 - krajobraz pagórkowaty; Granice kompleksów krajobrazowo-rekreacyjnych: 4 - o strukturze zwartej, 5 - o strukturze rozproszonej, 6 - drogi tranzytowe i turystyczne, 7 - granice regionów, 8 - wielkie centra krajoznawcze, 9 - ośrodki krajoznawcze, 10 - pozostałe miejscowości krajoznawcze, 11 - ośrodki rządowo-zaopatrzeniowe

Z przedstawionej na rysunku 10 struktury wewnętrznej przykładowego regionu turystycznego wynika, że funkcja rekreacyjna nie jest ciągła w przestrzeni i koncentruje się w zróżnicowanych krajobrazowo i funkcjonalnie rejonach oraz w miejscowościach turystycznych.

Połączenie różnych związanych z turystyką elementów przestrzennych w regiony turystyczne. umożliwiło analizę oddziaływania innych czynników na obecną i przyszłą strukturę przestrzenno-funkcjonalną pojezierzy. Dotyczyło to m.in. związków z innymi gałęziami gospodarki, w tym przede wszystkim z rolnictwem, oddziaływania dużych aglomeracji miejsko-przemysłowych (również spoza strefy pojeziernej) oraz roli dróg tranzytowych przebiegających przez regiony lub w ich sąsiedztwie. Oprócz charaktery-

styki poszczególnych regionów, określono też kierunki ich zagospodarowania turystycznego. Schematyczne granice wydzielonych regionów turystycznych przedstawiono na rysunku nr 11.

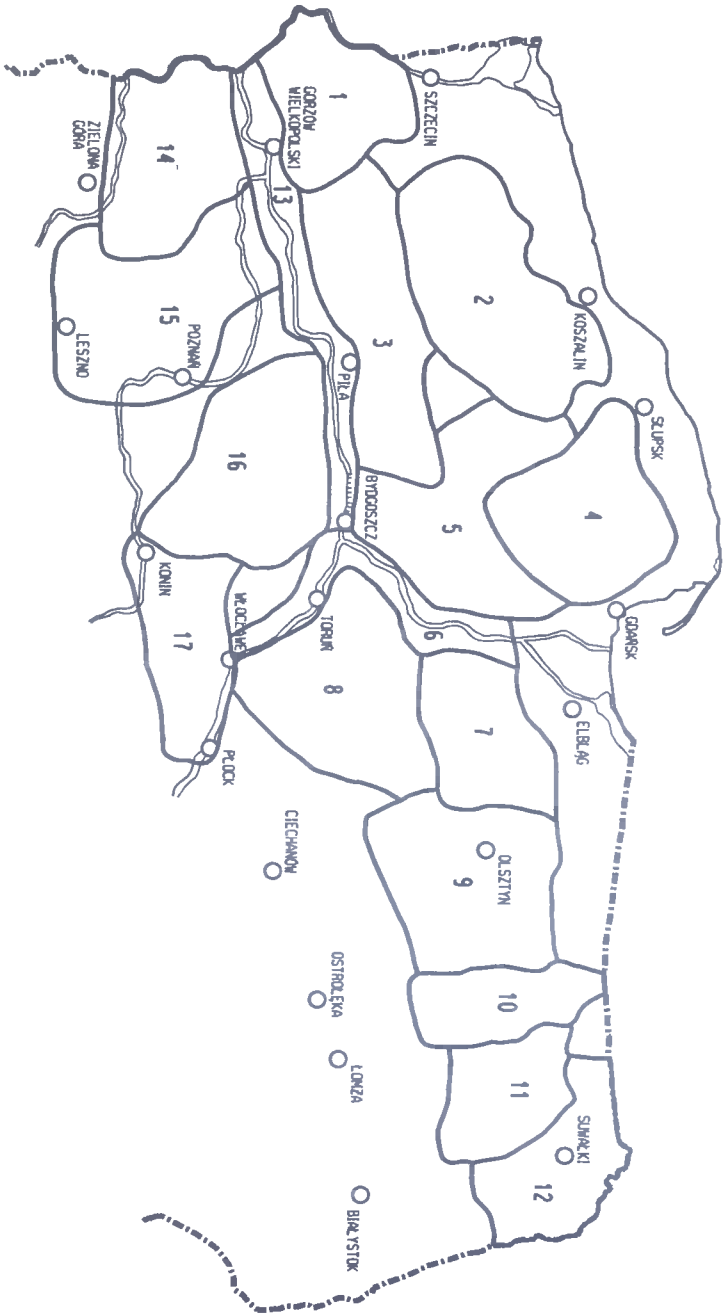
4.5. Wycena ekonomiczna zasobów turystycznych

Jednym z ważniejszych problemów występujących w gospodarce turystycznej i szerzej - w gospodarce przestrzennej jest wycena ekonomiczna zasobów turystycznych. Jest to problem szczególnie ważny w odniesieniu do takich zasobów, które mogą być użytkowane przez inne funkcje na tych samych obszarach (m.in. leśnictwo, gospodarkę wodną, rolnictwo). Również pod kątem potrzeb tych funkcji powinny być sporządzone wyceny ekonomiczne zasobów. Przeprowadzenie takich wycen, obok uwzględnienia czynników ekologicznych i społecznych, powinno być jednym z podstawowych warunków prawidłowego dysponowania zasobami przestrzeni i wyboru wiodących funkcji w procesie wdrażania wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich.

Określenie wartości (wycena ekonomiczna) zasobów turystycznych jest zadaniem skomplikowanym i trudnym. Wynika to z faktu, że składają się na nie bardzo zróżnicowane grupy zasobów: środowiska przyrodniczego, antropogeniczne, krajobrazowe i ludzkie. Do tej pory potrzeba wyceny zasobów turystycznych występowała najczęściej w przypadku zaistnienia strat w tych zasobach spowodowanych przez czynniki zewnętrzne lub też w przypadku zamiaru przejęcia na inne cele obszarów, na których takie zasoby występują.

Problem konieczności wartościowania zasobów środowiska przyrodniczego zaczął pojawiać się w Polsce wtedy, gdy ujawniły się negatywne skutki traktowania ziemi wraz z występującymi na niej zasobami przyrodniczymi jako dobra wolnego. Przy równoczesnym rozwoju przemysłu i urbanizacji doprowadziło to do wielkich strat w środowisku przyrodniczym. A. Ginsbert-Gepert [1986] zwracał uwagę, że takie zasoby, jak woda, powietrze, zieleń na obecnym etapie rozwoju ludności przestają być dobrem wolnym i wymagają coraz szerszej ochrony, której skuteczność zależy w decydującej mierze od stosowania odpowiednich środków ekonomicznych. Według A. Jewtuchowicza i J. Regulskiego [1981] szczególną trudność rachunku strat w zasobach środowiska przyrodniczego wynika z konieczności przełożenia ich fizycznej substancji na wartość wyrażoną w pieniądzu. Występuje to szczególnie wtedy, gdy zasoby środowiska nie mają ceny rynkowej.

Najbardziej powszechnymi metodami wyceny ekonomicznej są: analiza kosztów i korzyści (*cost - benefit analysis*) oraz metoda minimalizacji kosztów (*cost - effectiveness analysis*). W wycenie ekonomicznej zasobów rekreacyjnych środowiska przyrodniczego stosowana jest m.in. metoda kosztów podróży [J.T. Winpenny, 1993], przy pomocy której wartość jakości środowiska określa się na podstawie czasu i poniesionych kosztów w celu dotarcia do miejsc atrakcyjnych ekologicznie i rekreacyjnie. W takiej wycenie koszty podróży utożsamia się z kosztami wstępu, co pozwala pośrednio oszacować wartość terenów będących celem podróży.

Rys. 11.

Regiony turystyczne według „Struktury przestrzenno-funkcjonalnej turystyki w strefie pojeziernej” (1990):

- 1 - Pojezierze Myśliborskie, 2 - Pojezierze Drawskie, 3 - Pojezierze Krajeńskie, 4 - Pojezierze Kaszubskie, 5 - Bory Tucholskie, 6 - Dolina Dolnej Wisły,
- 7 - Pojezierze Hawsko-Ostródzkie, 8 - Pojezierze Chełmińsko-Dobrzyńskie, 9 - Pojezierze Olsztyńskie, 10 - Wielkie Jeziora Mazurskie, 11 - Pojezierze Elckie, 12 - Pojezierze Suwańsko-Augustowski,
- 13 - Pradolina Noteci, 14 - Pojezierze Lubuskie, 15 - Pojezierze Poznańsko-Leszczyńskie, 16 - Pojezierze Gnieźnieńskie, 17 - Pojezierze Kujawskie

Do podstawowych metod analizy i oceny strat w środowisku należą [A. Symonowicz, 1994]:

- zasada bezpośredniego rachunku (np. straty powodziowe);
- metoda kosztów substytucyjnych, polegająca na określeniu kosztów pozyskania elementów środowiska lub urządzeń, mogących zastąpić zniszczone zasoby;
- metoda restytucyjna - polegająca na określeniu kosztów przywrócenia stanu poprzedniego;
- metoda kompensacyjna, polegająca m.in. na określeniu kosztów przeniesienia działalności w inne miejsce.

Dla określenia wartości zasobów turystycznych (rekreacyjnych), które mogą być zagrożone w wyniku innej działalności gospodarczej, najbardziej przydatna jest metoda kosztów substytucyjnych z pewnymi elementami metody kompensacyjnej. Tę metodę wykorzystano przy opracowaniu wyceny terenów rekreacyjnych na obszarze Środkowych Pałuk (Pojezierza Żnińskiego), wykonanej przez interdyscyplinarny zespół pod kierunkiem S. Iwickiego [1990b]^{2/}.

Wycena polegała na określeniu wartości (ceny wyrażonej w pieniądzu) terenów z zasobami rekreacyjnymi, które mogłyby być przejęte na inne cele lub zostać zdegradowane na skutek oddziaływań zewnętrznych. Wycenę zasobów rekreacyjnych środowiska przyrodniczego przeprowadzono poprzez obliczenie potencjalnej liczby osób, które mogłyby przebywać na badanym obszarze w celach rekreacyjnych, a następnie wyliczenie kosztu odtworzenia zasobów rekreacyjnych dla takiej samej liczby osób na innym obszarze.

Wydzielono rejon pojezierne, których granice stanowił zasięg przewidywanej penetracji turystycznej, rejon leśne (pozbawione zbiorników wodnych) oraz tereny rekreacyjne położone w strefie wypoczynku świątecznego Bydgoszczy. W wydzielonych rejonach pojeziernych przeprowadzono bilanse powierzchniowe, przeliczenia związane z określeniem ich naturalnej chłonności i pojemności rekreacyjnej [Wskaźniki ..., 1978] oraz oceniono możliwości wprowadzenia zagospodarowania rekreacyjnego. Liczbę osób wynikającą z pojemności jednostek osadnictwa rekreacyjnego oraz z liczby turystów przebywających poza tymi jednostkami traktowano jako optymalną pojemność rekreacyjną rejonów. W wycenie wartości naturalnych (przyrodniczych) zasobów rekreacyjnych oddzielnie uwzględniono tereny lądowe i oddzielnie zbiorniki wodne.

Na podstawie oceny przydatności rekreacyjnej poszczególnych komponentów środowiska przyrodniczego (głównie wód powierzchniowych i szaty roślinnej) dokonano

^{2/} Praca „Metodyka wyceny terenów rekreacyjnych w aspekcie lokalizacji inwestycji przemysłowych” została wykonana w ramach koordynowanych przez Katedrę Ekonomiki Zasobów Naturalnych ATR w Bydgoszczy, kierowaną przez prof. dr hab. inż. Stanisława Łojewskiego, celów realizowanych w CPBR 11.4. „Ochrona Środowiska”. Wykonawcami pracy byli pracownicy Oddziału Bydgoskiego Instytutu Turystyki i Akademii Techniczno-Rolniczej w Bydgoszczy: dr Stefan Iwicki - kierownik zespołu, dr inż. Jadwiga Bizon-Górecka, dr Maciej Drzewiecki, dr Roman Dysarz, dr Antoni Zwoliński, mgr inż. Elżbieta Człapińska, mgr inż. Piotr Dziewięczyński, mgr Ryszard Rataj oraz inż. Roman Żukowski (TUP Bydgoszcz). Problematykę badań przygotowano w opracowaniu „Analiza techniczno-ekonomiczna sieci infrastruktury technicznej wybranych systemów przestrzennych o funkcjach rekreacyjnych” wykonanym przez zespół w składzie: S. Iwicki, R. Dysarz, M. Drzewiecki i A. Zwoliński.

również oceny atrakcyjności rekreacyjnej poszczególnych rejonów, klasyfikując je w trzech kategoriach.

Za podstawę wyceny terenów lądowych przyjęto koszt urządzenia terenów zielonych o funkcjach rekreacyjnych dla liczby osób odpowiadającej pojemności rekreacyjnej rejonów. Zastosowano przy tym odpowiednie wskaźniki przeliczeniowe odnoszące się do wartości terenów w rejonach o różnej atrakcyjności rekreacyjnej (zwiększające te wartości dla kategorii I i II oraz zmniejszające - dla kategorii III). Spowodowane to zostało przeświadczeniem, że nie można w sposób sztuczny odtworzyć całego bogactwa środowiska naturalnego, szczególnie wtedy, gdy występują wysokiej rangi zasoby przyrodnicze. Zasoby te powinny być wyceniane znacznie wyżej niż służące podobnym celom zasoby antropogeniczne. Środowisko przyrodnicze ma w wielu przypadkach tak wielką wartość, że nie da się go określić w kategorii dóbr materialnych i trzeba je traktować jako bezcenne [B. Prandecka, 1983]. Dlatego też zastosowaną metodę wyceny szczególnie w odniesieniu do terenów I kategorii, które powinny być uważane za zasoby nienaruszalne, traktować należy jedynie jako sposób określenia wartości rekreacyjnych zasobów przyrodniczych, a nie jako narzędzie służące do przeniesienia funkcji turystycznej na inne obszary.

Wartość jezior obliczono na podstawie kosztu zbudowania zbiorników sztucznych (spiętrzenia wód) o powierzchni odpowiadającej powierzchni zbiorników naturalnych, uwzględniając również współczynniki przeliczeniowe dla poszczególnych kategorii atrakcyjności rejonów, w których położone są jeziora.

W podobny sposób wyceniono rejonny wydzielone ze względu na występowanie lasów, o mniejszej wartości z powodu mniejszej chłonności turystycznej oraz tereny rekreacyjne położone w strefie wypoczynku świątecznego, których wartość rośnie w miarę przybliżania się do granic miasta.

Poza wyceną terenów rekreacyjnych przeprowadzono także wycenę istniejącego zainwestowania turystycznego, obejmującą część budowlaną, urządzenia wodne, sanitarne i centralnego ogrzewania oraz zasilania w energię elektryczną, czyli podstawowe elementy zagospodarowania.

Wydzielono i wyceniono 19 jednostek przestrzennych związanych z jeziorami i 5 rejonów leśnych. Wartość zasobów rekreacyjnych w poszczególnych jednostkach (w cenach z 1988 r.) wahała się w granicach od 300 mln zł w przypadku rejonów leśnych i mało atrakcyjnych jednostek z jeziorami, do ponad 3 mld zł, w przypadku rejonu jeziornego zaliczonego do I kategorii atrakcyjności. Ogólną wartość zasobów rekreacyjnych całego rejonu Środkowych Pałuk wyceniono na 24,5 mld zł w tym wartość istniejącego zainwestowania na niespełna 0,9 mld zł, czyli zaledwie 2,8% ogólnej wartości zasobów. Porównanie wartości zasobów rekreacyjnych środowiska przyrodniczego z wartością bezpośredniego zainwestowania rekreacyjnego w infrastrukturę techniczną i gospodarczą wskazuje na zdecydowaną przewagę zasobów naturalnych, których wartość kilkadziesiąt razy przewyższa wartość istniejącego zainwestowania.

Uzyskane wyniki badań mimo zastrzeżeń, jakie mogą budzić zastosowane metody, wskazują na ogromne znaczenie zasobów rekreacyjnych środowiska przyrodniczego, występujących na obszarach pojeziernych. Analizowany obszar nie należy do bardzo atrakcyjnych (gminy w nim położone posiadają potencjał walorów wypoczynkowych II kategorii), ale ma stosunkowo dobre zagospodarowanie turystyczne. W przypadku gmin o wyższym potencjale walorów wypoczynkowych i słabszym zagospodarowaniu,

dysproporcje pomiędzy wartością naturalnych zasobów rekreacyjnych, a istniejącym zainwestowaniem będą jeszcze większe. W procesie wdrażania zrównoważonego rozwoju, w którym prawidłowe wykorzystanie istniejących zasobów należy do najważniejszych elementów, bogactwo zasobów rekreacyjnych w strefie pojezierniej powinno w znacznej mierze przesądzać o priorytecie funkcji turystycznej.

Określenie roli turystyki w gospodarce poszczególnych obszarów pojeziernych musi jednak uwzględnić wyniki podobnych wycen przeprowadzonych dla innych współzależnych funkcji.

5. Typologia turystyczna gmin i próba delimitacji obszarów turystycznych

Analizy dotychczasowego stanu gospodarki oraz rozwoju funkcji turystycznej na obszarach pojeziernych wskazują na duże uzależnienia lokalizacji obiektów turystycznych od uwarunkowań środowiskowych - przyrodniczych i antropogenicznych [S. Iwicki, R. Dysarz, E. Konarska, J. Wiśniewski, A. Zwoliński, 1976; Struktura ..., 1990; D. Sołowiej, 1979a, 1992; R. Dysarz, 1993; S. Iwicki, 1996b]. Stwierdzono, że procesy związane z zagospodarowaniem i użytkowaniem turystycznym obszarów pojeziernych oraz skutki tych procesów mają wiele cech wspólnych na terenach o podobnych warunkach fizycznogeograficznych i kulturowych. Znając rangę tych cech w poszczególnych gminach i ich wzajemne powiązania, można z dużym prawdopodobieństwem określić przydatność badanych gmin do pełnienia funkcji turystycznej. Wzbogacenie tych analiz o dane statystyczne dotyczące zagospodarowania turystycznego pozwala także określić obecny udział funkcji turystycznej w rozwoju gmin.

Wykorzystując fakt, że wiele gmin wykazuje podobne cechy środowiska przyrodniczego i kulturowego, zbliżoną jakość walorów turystycznych oraz podobną intensywność zagospodarowania turystycznego, przeprowadzono typologię turystyczną gmin położonych w strefie pojeziernej. Ze względu na konieczność porównywalności dostępnych materiałów, typologię ograniczono do obszarów wiejskich, to znaczy gmin wiejskich i gmin miejsko-wiejskich z wyłączeniem miast. Takich gmin jest w strefie pojeziernej 534.

Przeprowadzenie typologii gmin, mimo że dokonywane w aspekcie znaczenia funkcji turystycznej, uwzględniać musi szereg elementów nie związanych bezpośrednio z turystyką. Wymagają tego zasady zrównoważonego rozwoju, zgodnie z którymi analizowanie na jakimś obszarze jednego z elementów gospodarki wymaga uwzględnienia elementów pozostałych [R. Cymerman ..., 1995].

Uwzględnienie wielu cech charakteryzujących obszary pojezierne i zjawiska turystyczne na nich zachodzące, a także oceny jakości tych cech, wymagało przeprowadzenia różnorodnych działań doprowadzających do wyróżnienia klas, a następnie typów gmin, charakteryzujących się podobnymi predyspozycjami do rozwoju turystyki. Działania te można podzielić na pięć etapów:

- 1) dobór cech do klasyfikacji,
- 2) dobór mierników opisujących cechy klasyfikacji,
- 3) ocena poszczególnych cech diagnostycznych w gminach,
- 4) badanie korelacji cech diagnostycznych,
- 5) klasyfikacja i typologia turystyczna gmin.

Punktem wyjścia do opracowania typologii gmin było przeprowadzenie procedury klasyfikacyjnej uwzględniającej wyróżnione cechy i ich wartości. Modele klasyfikacji w geografii szeroko omawia J. Parysek [1982], natomiast sposoby klasyfikacji funkcjonalnej obszarów wiejskich W. Stola [1987]. Do prac klasyfikacyjnych i topologicznych bardzo przydatne okazały się również wskazania zawarte w „Metodologii badań społecznych” S. Nowaka [1985].

W podjętej próbie klasyfikacji i typologii turystycznej gmin podstawową trudność sprawia to, że uwzględniane jest nie tylko występowanie cech (zmiennych), ale również ocena ich jakości (wartości), przez co liczba wyróżnionych klas, która jest iloczynem wartości wszystkich zmiennych, może być bardzo duża. Dlatego też poza wykorzystaniem cech syntetyzujących wcześniej przetworzone dane starano się ograniczyć do minimum ogólną liczbę cech uwzględnianą w klasyfikacji.

Przyjęcie w klasyfikacji kilku zmiennych (cech zmiennych) oraz pewnej liczby wartości tych zmiennych wymagało zastosowania schematu klasyfikacji wielowymiarowej, pozwalającej rozpatrywać badane zjawisko pod różnymi względami jednocześnie. Pomimo ograniczenia liczby badanych zmiennych do trzech (dzięki rezygnacji z uwzględnienia jakości rolniczej przestrzeni produkcyjnej) wyróżniono łącznie 27 klas, przy czym w niektórych liczba gmin jest bardzo mała, a kilka klas nie jest w ogóle reprezentowanych.

Duża liczba wyróżnionych klas i zróżnicowanie ich ilościowej reprezentacji uzasadniały konieczność przeprowadzenia typologii gmin, uwzględniającej taką konfigurację wartości ocenianych cech, która określałaby stan zjawisk wpływających korzystnie na możliwości rozwoju turystyki lub ograniczających ten rozwój.

5.1. Dobór cech do klasyfikacji turystycznej obszarów wiejskich

W klasyfikacji turystycznej obszarów wiejskich, stanowiącej wstępny etap do przeprowadzania typologii turystycznej gmin, uwzględniono te cechy, które mogą mieć największe znaczenie dla gospodarki turystycznej w warunkach wdrażania zasad zrównoważonego rozwoju.

W pierwszym etapie analiz uwzględniono następujące cechy:

- 1) potencjał walorów wypoczynkowych;
- 2) stan zagospodarowania turystycznego;
- 3) stopień przekształceń antropogenicznych;
- 4) jakość rolniczej przestrzeni produkcyjnej.

5.1.1. Potencjał walorów wypoczynkowych

Do oceny walorów turystycznych wykorzystano omówione w rozdziale 4.1 opracowanie określające potencjał walorów wypoczynkowych w gminach, wyrażony liczbą punktów, którą otrzymano mnożąc powierzchnię obszarów z walorami wypoczynkowymi przez wskaźniki charakteryzujące ich jakość [Z. Werner, 1990]. Pewne zastrzeżenia może budzić fakt, że w pracy tej potencjał walorów wypoczynkowych obliczono dla całych gmin (łącznie z miastami). Nie powinno to jednak w większym stopniu zniekształcać oceny, gdyż tereny z walorami wypoczynkowymi znajdują się przede wszystkim na obszarach otwartych - poza zainwestowaniem miejskim.

5.1.2. Stan zagospodarowania turystycznego

Stan zagospodarowania turystycznego przedstawiono na podstawie liczby miejsc noclegowych przypadających na 1000 mieszkańców gminy, wykorzystując zmodyfikowany nieco wskaźnik funkcji turystycznej P. Deferta [R. Baretje, P. Defert, 1972]. Według tego kryterium rzeczywista funkcja turystyczna zaczyna się wykształcać wtedy, gdy pojemność bazy noclegowej jest równa liczbie ludności stałej. W Polsce do takich sytuacji dochodzi najczęściej w miejscowościach nadmorskich. W całej strefie pojezierniej tylko w jednym przypadku (gmina Ruciane-Nida) liczba miejsc noclegowych jest wyższa od liczby mieszkańców. Uwzględnić tu jednak trzeba specyfikę i wielofunkcyjny charakter obszarów pojeziernych.

Wydaje się, że ze względu na znaczenie turystyki w procesach aktywizacji gmin, odnośnienie liczby miejsc noclegowych do liczby mieszkańców jest bardziej uzasadnione niż porównywanie jej z powierzchnią gminy. Jest to szczególnie ważne w gminach lesistych o słabo rozwiniętym rolnictwie i innych, poza leśnictwem, funkcjach gospodarczych, charakteryzujących się często dużą powierzchnią i równocześnie małą liczbą mieszkańców. Nie uwzględniono innych cech dotyczących zagospodarowania turystycznego, takich np. jak liczba miejsc konsumpcyjnych w gastronomii, gdyż są one na ogół skorelowane z liczbą miejsc noclegowych.

5.1.3. Stopień przekształceń antropogenicznych

Ważną cechą dla charakterystyki stanu środowiska przyrodniczego jest stopień przekształceń antropogenicznych na obszarach wiejskich. Intensywność tych przekształceń powodowanych działalnością człowieka, przejawia się głównie w zmianach jakościowych i ilościowych w środowisku przyrodniczym oraz poprzez wprowadzanie elementów sztucznych do tego środowiska. Do głównych czynników wpływających na zakres przekształceń obszarów wiejskich należą: duża gęstość zaludnienia, związany z nią rozwój osadnictwa i komunikacji oraz intensywny rozwój produkcji rolniczej.

Do czynników świadczących o niskim stopniu przekształceń antropogenicznych zaliczyć można m.in. dużą lesistość i duży udział użytków zielonych oraz małą gęstość zaludnienia.

W analizach dotyczących stopnia przekształceń antropogenicznych w gminach wiejskich, poprzedzonych wstępnymi obliczeniami opartymi o komputerową bazę danych Głównego Urzędu Statystycznego, uwzględniono cztery mierniki:

- udział powierzchni zalesionych w ogólnej powierzchni gminy;
- gęstość zaludnienia (liczba osób/1 km²);
- udział użytków zielonych w ogólnej powierzchni gminy;
- udział gospodarstw indywidualnych w powierzchni użytków rolnych.

Wybrane mierniki nie informują bezpośrednio o wszystkich czynnikach wpływających na stopień przekształceń antropogenicznych w środowisku przyrodniczym, w tym także odnoszących się do struktury wewnętrznej i jakości poszczególnych zasobów, dlatego ich wybór wymaga krótkiego omówienia i uzasadnienia.

Znajomość udziału powierzchni zalesionych nie tylko określa rolę lasów w gminie, ale pośrednio, po uwzględnieniu m.in. użytków zielonych, pozwala w przybliżeniu określić udział użytków rolnych, których ze względu na konieczność uproszczenia oceny oddzielnie nie wykazywano. Znaczenie lasów, mimo dominującej w nich obecnie funkcji gospodarczej, jest dla środowiska przyrodniczego szczególnie duże.

Gęstość zaludnienia wskazuje pośrednio na gęstość sieci osadniczej oraz na wielkość powierzchni terenu zajętej pod zabudowę i sieć komunikacyjną, a także informuje o skali negatywnych oddziaływań wywieranych na różne elementy środowiska przyrodniczego.

Udział użytków zielonych informuje o powierzchni łąk i pastwisk - bardzo ważnym składniku terenów otwartych, na których ingerencja człowieka jest znacznie mniejsza niż na gruntach ornych i które są bardziej dostępne i atrakcyjne dla turystów. Użytki zielone wywierają poza tym bardzo pozytywny wpływ na stan powietrza atmosferycznego [A. Krzymowska-Kostrowicka, 1991; H. Legienis, 1985].

Udział gospodarstw indywidualnych w powierzchni użytków rolnych mówi pośrednio o powierzchni arealów zajętych przez gospodarstwa wielkoobszarowe, w tym głównie przez byłe państwowe gospodarstwa rolne. Uwzględnienie tego kryterium może wydawać się dyskusyjne wobec zachodzących przekształceń własnościowych w rolnictwie, jednak sposób i zakres tych przekształceń tylko w nieznacznym stopniu zmieniły strukturę oraz sposób użytkowania ziemi. Obserwacje gruntów eksploatowanych w długim okresie przez państwowe gospodarstwa rolne oraz porównania map użytkowania gruntów z różnych okresów wskazują na znaczne przekształcenia środowiska przyrodniczego oraz obniżenie walorów krajobrazowych na tych obszarach rolnych [S. Iwicki, 1993a, 1996c]. Przekształcenia te są m.in. wynikiem wadliwego meliorowania i zmiany stosunków wodnych, zasypywania i niwelowania różnego rodzaju tzw. nieużytków (które obecnie chronione są jako użytki ekologiczne), wycinania zadrzewień i zakrzaczeń śródpolnych oraz wprowadzania dyszarmonijnych krajobrazowo i uciążliwych dla środowiska obiektów produkcyjnych. Duży udział gospodarstw wielkoobszarowych ogranicza też rozwój agroturystyki ze względu na skoncentrowaną i nieprzystosowaną do pełnienia tej funkcji zabudowę wielorodzinną, jak i duże arealy pól stanowiące barierę w pokonywaniu przestrzeni.

Znaczny udział gospodarstw indywidualnych wpływa natomiast pozytywnie na krajobraz poprzez podział pól, różnorodność upraw, zachowanie drobnych deniwelacji terenu, zadrzewień i zakrzaczeń śródpolnych oraz drzew towarzyszących zabudowaniom [W. Cofta, 1986]. Taki krajobraz ma też duże znaczenie ekologiczne, gdyż umożliwia przetrwanie różnych gatunków flory i fauny. Dzięki istnieniu budownictwa zagrodowego spełniane są też dużo lepsze warunki dla funkcjonowania agroturystyki. Udział gospodarki nieuspołecznionej został m.in. uwzględniony przez M. Drzewieckiego [1992] przy delimitacji wiejskiej przestrzeni rekreacyjnej.

W ocenie stopnia przekształceń antropogenicznych w gminach nie uwzględniono udziału powierzchni zajętych przez wody powierzchniowe (grunty pod wodami). Uzasadnione jest to tym, że powierzchnia wód jest w zasadzie elementem dość statycznym, natomiast ich jakość jest wyraźnie zróżnicowana, co jednak nie znajduje odzwierciedlenia w materiałach statystycznych dotyczących gmin. Nie ma w nich także podziału na powierzchnie jezior i rzek, a podział ten ze względu na większe zanieczyszczenie rzek ma istotne znaczenie zarówno dla oceny stanu środowiska, jak i oceny przydatno-

ści do rekreacji. Ze względu na brak porównywalnych danych dla gmin całej strefy pojeziernej nie uwzględniono też w ocenie przekształceń antropogenicznych dotyczących zanieczyszczeń powietrza atmosferycznego.

Wybrane mierniki podzielono na podstawowe i uzupełniające, wprowadzając system wag różnicujących ich znaczenie w ocenie stopnia przekształceń antropogenicznych gmin.

Do mierników podstawowych, którym przypisano skalę punktową od 0 do 3, zaliczono lesistość (procentowy udział powierzchni zalesionych w ogólnej powierzchni gminy) i gęstość zaludnienia (liczbę osób przypadających na 1 km² powierzchni gminy).

Do mierników uzupełniających o skali punktowej od 0 do 2 zaliczono udział użytków zielonych (łąk i pastwisk) w ogólnej powierzchni gminy i udział gospodarstw indywidualnych w powierzchni użytków rolnych. Przyjęte skale punktowe odpowiadają wielkościom podanym poniżej (tab. 10).

Tabela 10

Mierniki zastosowane w ocenie stopnia przekształceń antropogenicznych

A. Mierniki podstawowe

Udział lasów	Gęstość zaludnienia
poniżej 10,0% - 0 pkt	powyżej 50,0 osób/1km ² - 0 pkt
10,0 - 30,0% - 1 pkt	35,1 - 50,0 osób/1km ² - 1 pkt
30,1 - 50,0% - 2 pkt	20,0 - 35,0 osób/1km ² - 2 pkt
powyżej 50,0% - 3 pkt	poniżej 20,0 osób/1km ² - 3 pkt

B. Mierniki uzupełniające

Udział użytków zielonych	Udział gospodarstw indywidualnych
poniżej 10,0% - 0 pkt	poniżej 60,0% - 0 pkt
10,0 - 20,0% - 1 pkt	60,0 - 80,0 % - 1 pkt
powyżej 20,0% - 2 pkt	powyżej 80,0% - 2 pkt

Źródło: opracowanie własne

W ocenach dotyczących udziału lasów i użytków zielonych skala punktowa wzrasta wraz ze wzrostem udziału tych form użytkowania ziemi. Podobnie traktowano udział gospodarstw indywidualnych w powierzchni użytków rolnych - im wyższy udział, tym wyższa punktacja. W ocenie wpływu gęstości zaludnienia na stopień przekształceń antropogenicznych, zgodnie z wcześniejszym uzasadnieniem, niższy wskaźnik uważany był za cechę korzystną.

Suma punktów według przyjętej skali mieściła się w granicach od 0 do 10 pkt. Wykorzystując metodę bonitacji punktowej, wszystkie gminy wiejskie w strefie pojeziernej podzielono na trzy kategorie:

- kategoria I - gminy o małych przekształceniach antropogenicznych (7-10 pkt);
- kategoria II - gminy o średnich przekształceniach antropogenicznych (4-6 pkt);
- kategoria III - gminy o dużych przekształceniach antropogenicznych (0-3 pkt).

5.1.4. Jakość rolniczej przestrzeni produkcyjnej

Czwartą cechą, którą zamierzano uwzględnić w typologii, ale następnie z niej zrezygnowano, była jakość rolniczej przestrzeni produkcyjnej (wyrażona liczbą punktów), opracowana przez Instytut Uprawy Nawożenia i Gleboznawstwa w Puławach [Waloryzacja ..., 1981]. Główną przesłanką podjęcia takiej próby była potrzeba szerszego uwzględnienia tych cech, które charakteryzują środowiskowe podstawy rozwoju gospodarczego gmin, a ocena jakości rolniczej przestrzeni produkcyjnej, chociaż przedstawiona syntetycznymi wskaźnikami, zawiera w sobie analizę szeregu elementów mających wpływ na możliwości produkcyjne w rolnictwie. Ze względu na związki zachodzące pomiędzy korzystnymi warunkami dla rozwoju rolnictwa a wzrostem gęstości zaludnienia i rozwojem sieci osadniczej wraz z wynikającymi z tego negatywnymi konsekwencjami środowiskowymi, wysoką jakość rolniczej przestrzeni produkcyjnej uznano za cechę niekorzystną dla rozwoju funkcji turystycznej. Dlatego też gminy o dużej wartości punktowej, wynikającej z oceny jakości rolniczej przestrzeni produkcyjnej, uznano za najmniej przydatne dla turystyki.

5.1.5. Wyniki oceny cech diagnostycznych w gminach

Poszczególne cechy przyjęte do typologii podzielono na trzy kategorie, które określają wartość (kategorię przydatności) tych cech. Uwzględniono w nich te elementy, które oddziałują korzystnie na obecną funkcję turystyczną gminy lub mogą na nią korzystnie oddziaływać w przyszłości. Przyjęte kryteria wyróżnienia poszczególnych kategorii cech i uzyskane wyniki w gminach przedstawiono w tabeli nr 11.

Kryteria i wyniki oceny cech diagnostycznych na obszarach wiejskich gmin strefy pojeziernej

Tabela 11

Oceniana cecha	Kategoria przydatności dla turystyki I - duża II - średnia III - mała	Kryterium oceny	Wartość oceny	Udział gmin w kategoriach	
				Liczba gmin	% ogólnej liczby ocenianych gmin
Potencjał walorów wypoczynkowych	I	Liczba punktów	powyżej 50	89	16,7
	II		6-50	194	36,3
	III		0-5	251	47,0
Zagospodarowanie turystyczne	I	Liczba miejsc noclegowych na 1000 mieszk.	powyżej 200,0	31	5,8
	II		50,1-200,0	90	16,9
	III		0-50,0	413	7,3
Stopień przekształceń antropogenicznych	I	Liczba punktów	7-10	63	11,8
	II		4-6	277	51,9
	III		1-3	194	36,3
Jakość rolniczej przestrzeni produkcyjnej	I	Liczba punktów	poniżej 60,0	219	41,0
	II		60,0-70,0	166	31,1
	III		powyżej 70,0	149	27,9

Źródło: opracowanie własne

5.2. Korelacje ocenianych cech diagnostycznych

Z tabeli 11 wynika, że liczba gmin zaliczanych do poszczególnych kategorii jest w każdej z rozpatrywanych cech dość wyraźnie zróżnicowana. Utrudniało to zbadanie związków, zachodzących pomiędzy poszczególnymi cechami. Odnosi się to szczególnie do danych dotyczących stanu zagospodarowania turystycznego. W kategorii I jest tylko 31 gmin, w kategorii II - 90 gmin, a w kategorii III, do której zaliczono gminy nie posiadające bazy noclegowej lub posiadające bazę bardzo małą - ponad 400 jednostek. Taki układ odpowiada jednak stanowi rzeczywistości, gdyż na pojezierzach, podobnie jak i w innych atrakcyjnych regionach turystycznych, zachodziły procesy koncentracji, charakterystyczne dla całej gospodarki przestrzennej.

Liczba gmin z bazą noclegową powyżej 200 miejsc na 1000 mieszkańców jest nieco mniejsza od liczby gmin dysponujących bazą przekraczającą 1000 miejsc noclegowych. Wyeliminowane zostały z tej grupy te gminy, w których liczba miejsc noclegowych tylko nieznacznie przekraczała 1000 oraz gminy dość gęsto zaludnione. Bardzo duży udział gmin najslabiej zagospodarowanych turystycznie widoczny jest szczególnie w środkowej części strefy pojeziernej (rys. 12), w tym najbardziej w województwie pilskim, w środkowej i południowej części województwa bydgoskiego oraz w województwach elbląskim, toruńskim, wrocławskim i poznańskim.

W ocenie przekształceń antropogenicznych zwraca uwagę, podobnie jak w ocenie zagospodarowania turystycznego, mała liczba gmin zaliczonych do kategorii I.

Na analizowane 534 gminy w kategorii I - o najmniejszych przekształceniach - znalazły się 63 gminy, w kategorii II - 277 gmin i w kategorii III - 194 gminy.

Maksymalnej oceny - 10 punktów nie zanotowano, natomiast sumę 9 punktów otrzymały puszcząnskie gminy Wielbark w województwie olsztyńskim i Nowinka w województwie suwalskim. Najniższe noty - 0 punktów otrzymały tylko cztery gminy województwa poznańskiego - prawie bezleśne, gęsto zaludnione i o dużym udziale gospodarstw wielkoobszarowych.

Rozkład przestrzenny gmin (rys. 13) zaliczonych do I kategorii przekształceń antropogenicznych wskazuje na ich duży udział w województwach suwalskim, olsztyńskim i pilskim oraz w sąsiedztwie granic pomiędzy województwami bydgoskim, gdańskim i śląskim. W grupie gmin najmniej przekształconych znalazły się też przygraniczne gminy województwa zielonogórskiego. Zaliczenie do najwyższej kategorii wiąże się najczęściej z dużym udziałem lasów (puszcze: Augustowska, Piska, Notecka, Bory Tucholskie) i wynikającym z tego słabym zaludnieniem. Tylko w nielicznych gminach I kategorii (m.in. w niektórych gminach północnej części województwa suwalskiego) udział lasów jest niewielki. Gminy o średnich przekształceniach antropogenicznych (II kategoria przekształceń) występują szczególnie licznie w województwach suwalskim i olsztyńskim, w środkowej i zachodniej części Pojezierza Pomorskiego oraz w północno-zachodniej części Pojezierza Wielkopolskiego.

Gminy silnie przekształcone (III kategoria) koncentrują się przede wszystkim w województwach: poznańskim, konińskim, bydgoskim (poza częścią północną), wrocławskim, toruńskim i wschodniej części województwa gdańskiego.

Wyniki przeprowadzonej z punktu widzenia potrzeb turystyki oceny jakości rolniczej przestrzeni produkcyjnej (rys. 14) wykazują dość dużą zbieżność przestrzenną z wynikami oceny stopnia przekształceń antropogenicznych (rys. 13). Najniższą jako-

ścią rolniczej przestrzeni produkcyjnej charakteryzują się piaszczyste powierzchnie sandrów oraz silnie urzeźbione strefy wzgórz czołowomorenowych. Dlatego też najniżej z punktu widzenia potrzeb rolnictwa (ale najwyżej dla turystyki) ocenione zostały gminy położone w strefie sandrów na południowej granicy Pojezierza Mazurskiego oraz gminy położone na rozległych sandrach Pojezierza Pomorskiego, a także gminy obejmujące tereny najbardziej urzeźbione. Gminy o wysokiej jakości rolniczej przestrzeni produkcyjnej występują przede wszystkim w szerokiej strefie ciągnącej się od północnej części województwa olsztyńskiego po województwo poznańskie oraz w województwie szczecińskim i północnej części województwa gorzowskiego.

Rozkład przestrzenny potencjału walorów wypoczynkowych (rys. 7) został omówiony w rozdziale 4.1.

Analizy związków (korelacji) zachodzących pomiędzy poszczególnymi cechami, a ściślej ocenę korelacji dwuwymiarowej, przeprowadzono dwutorowo:

- 1 - wykorzystując współczynnik korelacji kolejnościowej (rangowej) Spearmana,
- 2 - analizując opisowo zestawienia tabelaryczne (tab. 12) dotyczące relacji pomiędzy różnymi cechami i wyróżnionymi kategoriami tych cech.

Współczynnik korelacji kolejnościowej Spearmana wyliczono ze wzoru:

$$R_{xy} = 1 - \frac{6}{n^3 - n} \sum_{i=1}^n d_i^2,$$

gdzie:

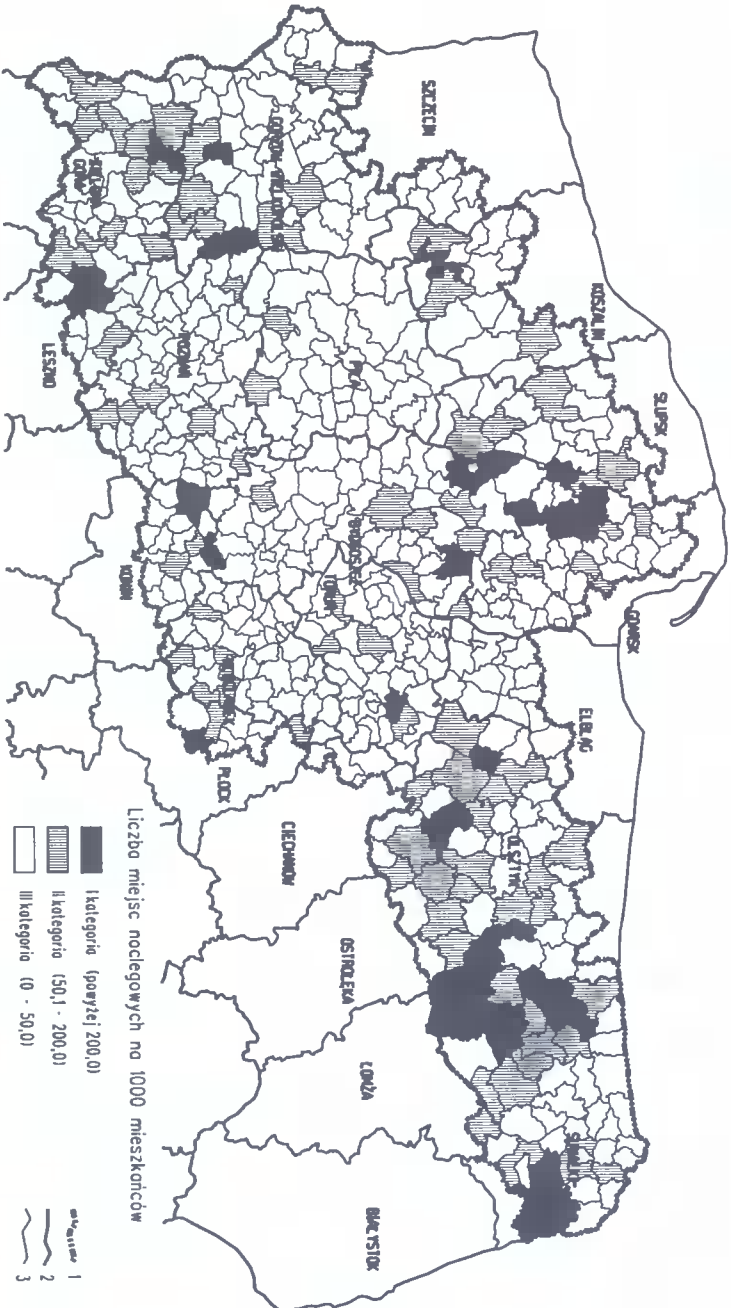
- d_i - różnice pomiędzy rangami (numerami kolejnymi odpowiadających sobie wartości cechy X (uporządkowanych według kolejności niemalejącej) i wartości cechy Y,
 i - 1,2,...,n - liczba jednostek obserwacji (gmin).

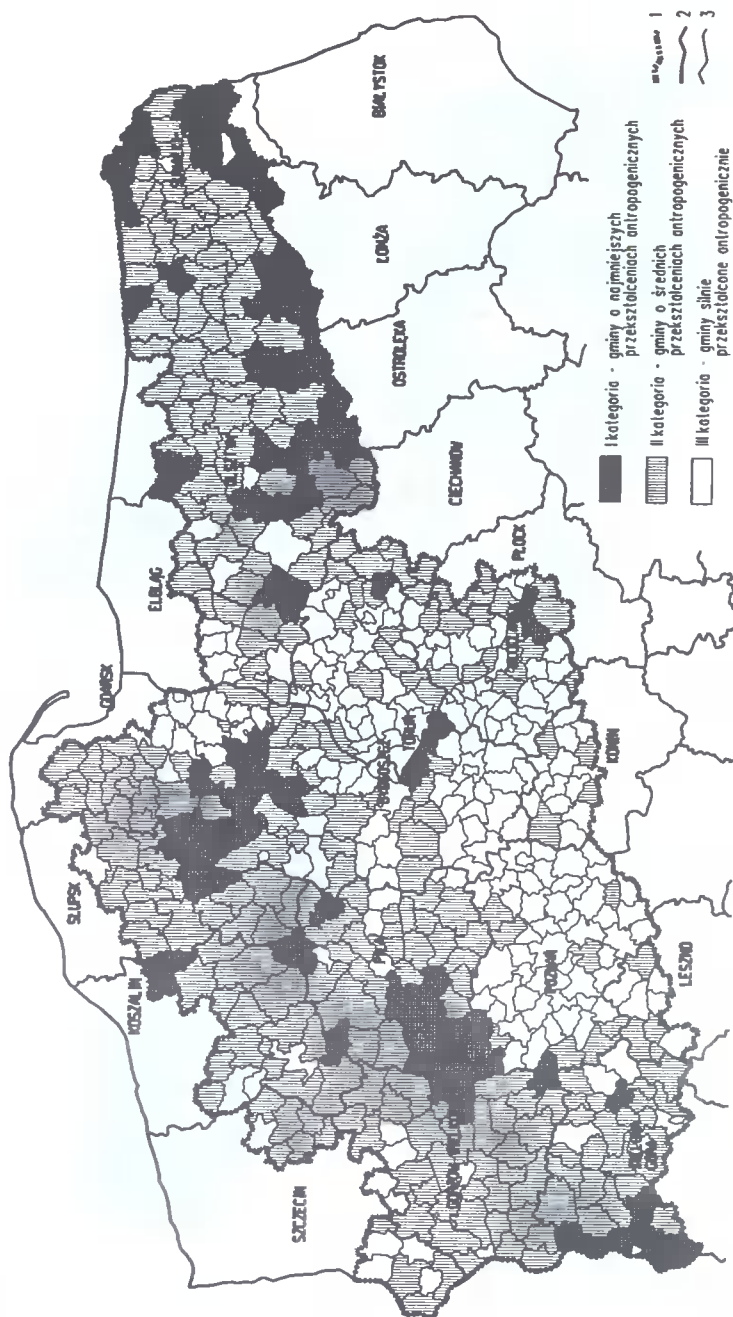
Wykorzystując wzór Spearmana [M. Krzysztofiak, A. Luszniwicz, 1977] obliczono siłę związków zachodzących pomiędzy czterema ocenianymi cechami diagnostycznymi, co wymagało obliczenia sześciu wskaźników. Zgodnie z zasadami przyjętymi w tej metodzie wszystkie gminy strefy pojeziernej (534) uszeregowano według wartości liczbowej poszczególnych cech.

Jednakowe wartości poszczególnych cech otrzymały rangę równą średniej arytmetycznej z dwóch (lub więcej) kolejnych rang. W najszerszym zakresie dotyczyło to stopnia przekształceń antropogenicznych wyrażonego liczbą punktów w skali od 0 do 9, co spowodowało konieczność sprowadzenia dużej liczby wartości rangowych jedynie do kilku wartości średnich.

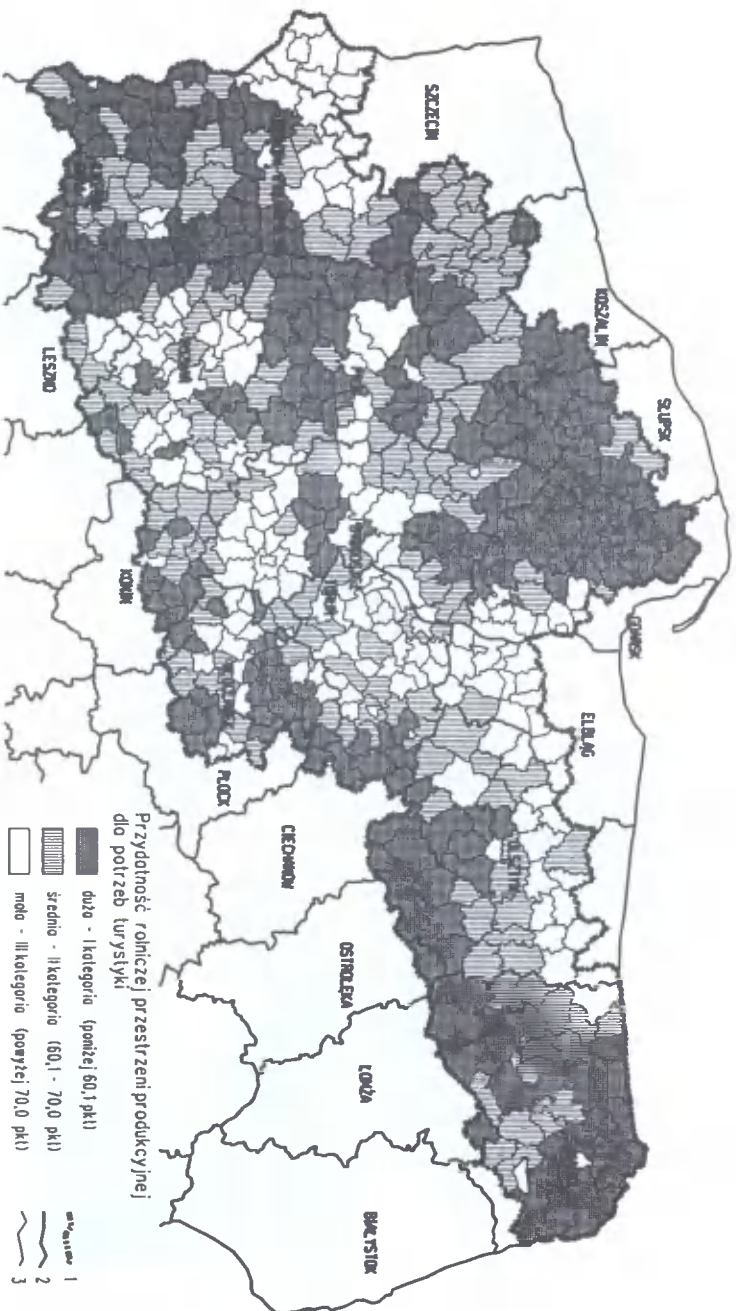
Korelacje dwuwymiarowe badanych cech diagnostycznych wykazały, że najsilniejsze związki występują pomiędzy **stopniem przekształceń antropogenicznych a jakością rolniczej przestrzeni produkcyjnej**, to znaczy, że w gminach o wysokiej jakości rolniczej przestrzeni produkcyjnej występują bardzo często znaczne przekształcenia antropogeniczne. Współczynnik korelacji kolejnościowej Spearmana ma tu wartość +0,617. Związki te można również zaobserwować analizując tabelę 12. Wynika z niej, że w ponad stu gminach o dobrych warunkach dla rozwoju rolnictwa występują silne przekształcenia antropogeniczne, a 82,5% gmin nieznacznie przekształconych charakteryzuje się niską jakością rolniczej przestrzeni produkcyjnej.

Rys. 12. Liczba miejsc noclegowych na 1 000 mieszkańców obszarów wiejskich w gminach strefy pojeziernej:
 1 - granica strefy pojeziernej, 2 - granice województw, 3 - granice gmin. Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS

Rys. 13. Stopień przekształceń antropogenicznych na obszarach wiejskich w gminach strefy pojeziernej:
 1 - granice strefy pojeziernej, 2 - granice województwa, 3 - granice gmin. Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS

Rys. 14. Ocena przydatności rolniczej przestrzeni produkcyjnej dla potrzeb turystyki:
 1 - granice strefy pojeziernej, 2 - granice województw, 3 - granice gmin. Źródło: opracowanie własne na podstawie „Waloryzacji rolniczej przestrzeni produkcyjnej Polski” IUNIG w Puławach

Tabela 12

Porównanie oceny cech diagnostycznych na obszarach wiejskich gmin strefy pojeziernej z uwzględnieniem podziału na kategorie przydatności dla turystyki

Potencjał walorów wypoczynkowych I - 89 II - 194 III - 251		Liczba gmin	Zagospodarowanie turystyczne I - 31 II - 90 III - 413		Potencjał walorów wypoczynkowych I - 89 II - 194 III - 251		Liczba gmin	Stopień przekształceń antropogenicznych I - 63 II - 277 III - 194	
%	kat.		kat.	%	%	kat.		kat.	%
21,3	I	19	I	61,3	21,3	I	19	I	30,2
37,1	I	33	II	36,7	74,2	I	66	II	23,8
41,6	I	37	III	9,0	4,5	I	4	III	2,1
6,2	II	12	I	38,7	16,5	II	32	I	50,8
21,1	II	41	II	45,5	54,1	II	105	II	37,9
72,7	II	141	III	34,1	29,4	II	57	III	29,4
0,0	III	0	I	0,0	4,8	III	12	I	19,0
6,4	III	16	II	17,8	42,2	III	106	II	38,3
93,6	III	235	III	56,9	53,0	III	133	III	68,5

Potencjał walorów wypoczynkowych I - 89 II - 194 III - 251		Liczba gmin	Jakość rolniczej przestrzeni produkcyjnej I - 219 II - 166 III - 149	
%	kat.		kat.	%
56,2	I	50	I	22,8
33,7	I	30	II	18,0
10,1	I	9	III	6,0
47,9	II	93	I	42,5
32,5	II	63	II	38,0
19,6	II	38	III	25,5
30,3	III	76	I	34,7
29,1	III	73	II	44,0
40,6	III	102	III	68,5

Zagospodarowanie turystyczne I - 31 II - 90 III - 413		Liczba gmin	Stopień przekształceń antropogenicznych I - 63 II - 277 III - 194	
%	kat.		kat.	%
22,6	I	7	I	11,1
74,2	I	23	II	8,3
3,2	I	1	III	0,5
21,1	II	19	I	30,2
58,9	II	53	II	19,1
20,0	II	18	III	9,3
8,9	III	37	I	58,7
48,7	III	201	II	72,6
42,4	III	175	III	90,2

Zagospodarowanie turystyczne I - 31 II - 90 III - 413		Liczba gmin	Jakość rolniczej przestrzeni produkcyjnej I - 219 II - 166 III - 149	
%	kat.		kat.	%
61,3	I	19	I	8,7
38,7	I	12	II	7,2
0,0	I	0	III	0,0
47,8	II	43	I	19,6
36,7	II	33	II	19,9
15,5	II	14	III	9,4
38,0	III	157	I	71,7
29,3	III	121	II	72,9
32,7	III	135	III	90,6

Stopień przekształceń antropogenicznych I - 63 II - 277 III - 194		Liczba gmin	Jakość rolniczej przestrzeni produkcyjnej I - 219 II - 166 III - 149	
%	kat.		kat.	%
82,5	I	52	I	23,7
17,5	I	11	II	6,6
0,0	I	0	III	0,0
50,9	II	141	I	64,4
32,2	II	92	II	55,4
15,9	II	44	III	29,5
13,4	III	26	I	11,9
32,5	III	63	II	38,0
54,1	III	105	III	70,5

Źródło: opracowanie własne

Dość silna korelacja (+0,550) występuje też pomiędzy **potencjałem walorów wypoczynkowych a intensywnością zagospodarowania turystycznego**. Na 31 gmin posiadających duże zagospodarowanie turystyczne w 19 występuje duży potencjał walorów wypoczynkowych, a w pozostałych 12 - średni. Nie ma żadnej gminy o dużym zagospodarowaniu turystycznym i równocześnie niskim potencjale walorów wypoczynkowych. Aż w 235 gminach o niskim potencjale walorów wypoczynkowych brak jest jakiegokolwiek turystycznej bazy noclegowej lub jest ona bardzo mała. Taka zależność wskazuje na to, że atrakcyjność walorów wypoczynkowych jest najważniejszym czynnikiem wpływającym na wybór lokalizacji obiektów turystycznych.

Potencjał walorów wypoczynkowych jest w nieco mniejszym stopniu skorelowany ze **stopniem przekształceń antropogenicznych**. Współczynnik korelacji wynosi tu +0,414. W gminach o najwyższym potencjale walorów najczęściej występują przekształcenia średnie. Większa zgodność występuje w kategoriach najslabszych, gdyż około 30% analizowanych gmin posiada mały potencjał walorów wypoczynkowych i równocześnie jest w dużym stopniu przekształcona antropogenicznie

Jeszcze słabszą korelację wykazują pozostałe związki cech diagnostycznych. Współczynnik korelacji **potencjału walorów wypoczynkowych i jakości rolniczej przestrzeni produkcyjnej** wynosi +0,340. Nieco korzystniej (z punktu widzenia potrzeb turystyki) kształtują się związki pomiędzy poszczególnymi kategoriami tych cech, gdyż ponad połowa (56,2%) gmin o wysokim potencjale walorów wypoczynkowych ma niskie wskaźniki jakości rolniczej przestrzeni produkcyjnej, czyli na tych obszarach nie powinno dochodzić do konfliktów przestrzennych między turystyką i rolnictwem.

Niski współczynnik korelacji (+0,337) charakteryzuje też związki pomiędzy **zagospodarowaniem turystycznym, a stopniem przekształceń antropogenicznych**. Porównanie poszczególnych kategorii tych cech wskazuje jednak na pewne prawidłowości polegające na tym, że zagospodarowanie o dużej i średniej intensywności występuje przede wszystkim w gminach o średnim stopniu przekształceń antropogenicznych. Wnioskować by można z tego, że zagospodarowanie turystyczne jest jednym z elementów wpływających na stopień przekształceń, lub też że zagospodarowanie turystyczne wymaga zaplecza w postaci sieci osadniczej i infrastruktury technicznej. W gminach o największych przekształceniach antropogenicznych brak zagospodarowania turystycznego lub jest ono niewielkie.

Związek zagospodarowania turystycznego i jakości rolniczej przestrzeni produkcyjnej wyraża się współczynnikiem +0,335. Porównując kategorie cech zauważyć jednak można, że intensywne zagospodarowanie turystyczne nie występuje w ogóle w gminach o wysokiej jakości rolniczej przestrzeni produkcyjnej oraz, że w ponad 90% gmin o bardzo dobrych warunkach dla rolnictwa zagospodarowanie turystyczne nie występuje lub jest bardzo małe.

Ze względu na występującą dość silną korelację pomiędzy stopniem przekształceń antropogenicznych a jakością rolniczej przestrzeni produkcyjnej, a także podobieństwo kształtowania się obu tych cech w stosunku do potencjału walorów wypoczynkowych i zagospodarowania turystycznego, w dalszych pracach nad typologią zrezygnowano z uwzględniania oceny jakości rolniczej przestrzeni produkcyjnej. Spowodowane zostało to także koniecznością uproszczenia klasyfikacji gmin. Dzięki zmniejszeniu liczby cech (z czterech do trzech) można było zmniejszyć o dwie trzecie (z 81 do 27) liczbę klas wynikającą z kombinacji poszczególnych cech i ich kategorii (wartości).

5.3. Typy gmin i kryteria ich wyróżnienia

Typologię gmin przeprowadzono na podstawie trzech ustalonych ostatecznie cech diagnostycznych (rys. 15):

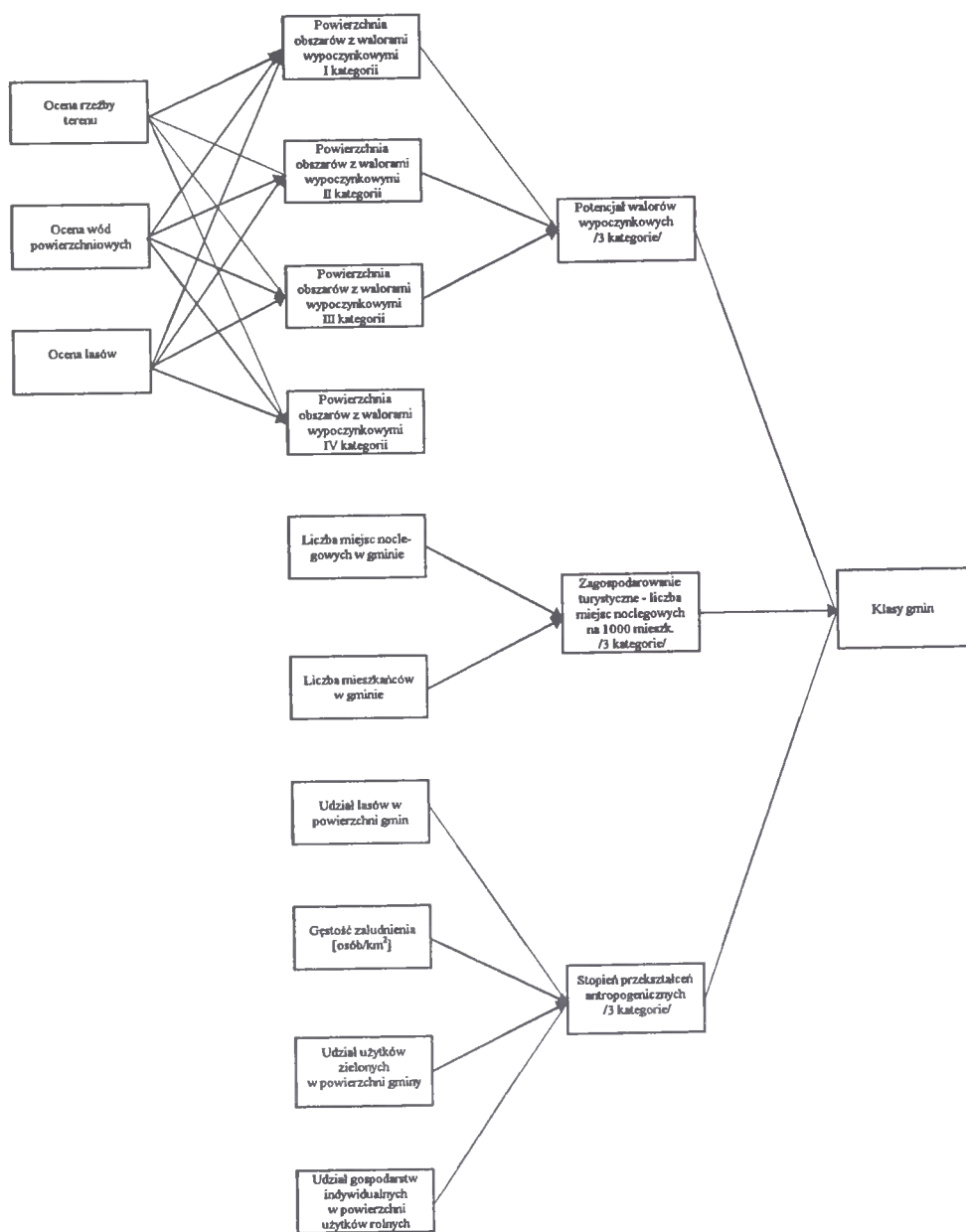
- A - potencjału walorów wypoczynkowych;
- B - zagospodarowania turystycznego;
- C - stopnia przekształceń antropogenicznych.

W każdej z cech wyróżniono trzy kategorie uwzględniające stopień ich przydatności do pełnienia funkcji turystycznej. Dwie spośród tych cech: potencjał walorów wypoczynkowych i stopień przekształceń antropogenicznych charakteryzują predyspozycje gminy do rozwoju turystyki, natomiast zagospodarowanie turystyczne charakteryzuje obecną rolę funkcji turystycznej w życiu gospodarczym gminy, a zarazem stopień wykorzystania potencjału środowiskowego.

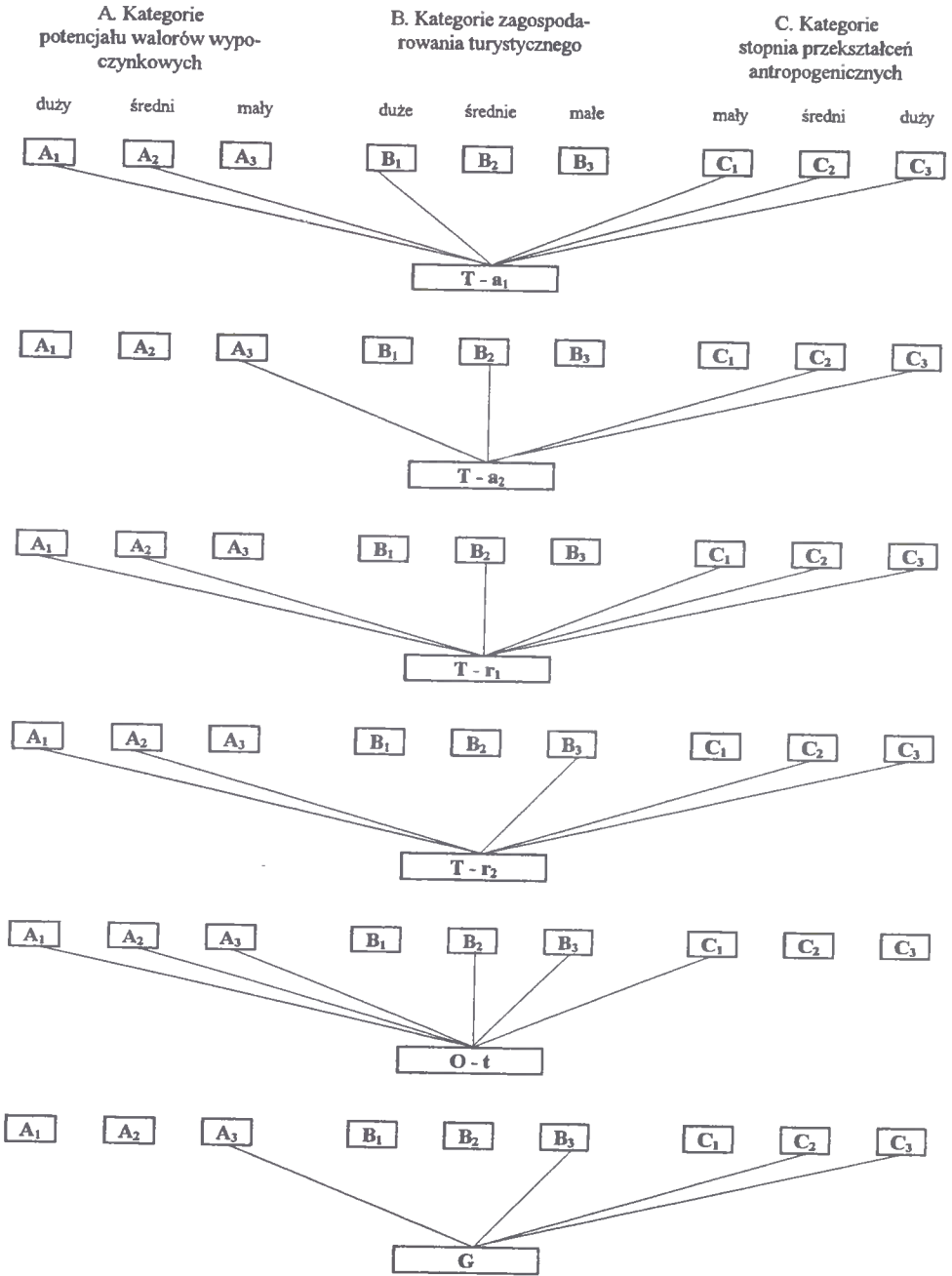
Po przeprowadzeniu klasyfikacji gmin (tab. 13) uwzględniającej wszystkie możliwe kombinacje wyróżnionych cech i ich kategorii okazało się, że kilka klas założonych teoretycznie nie znajduje potwierdzenia na całym badanym obszarze strefy pojeziernej. Nie stwierdzono występowania gmin o dużym potencjale walorów wypoczynkowych i dużym zagospodarowaniu turystycznym, które byłyby silnie przekształcone antropogenicznie oraz gmin charakteryzujących się małym potencjałem walorów i intensywnym zagospodarowaniem turystycznym, niezależnie od stopnia przekształceń antropogenicznych. Pozostałe 23 klasy gmin przeanalizowano pod kątem ich predyspozycji do pełnienia funkcji turystycznej, stanu i potrzeb w zakresie zagospodarowania turystycznego oraz wymogów w zakresie ochrony i kształtowania środowiska przyrodniczego. Na podstawie tych analiz (rys. 16) wyróżniono 6 typów gmin, dla których określono zalecenia dotyczące funkcjonowania turystyki w warunkach zrównoważonego rozwoju.

Charakterystyka poszczególnych typów gmin i ich rozkład przestrzenny w całej strefie pojeziernej (rys. 17) przedstawiają się następująco:

1. Typ T - a₁ (turystyczny adaptacyjny pierwszy), grupuje 31 gmin o dużym lub średnim potencjale walorów wypoczynkowych i dużym zagospodarowaniu turystycznym, niezależnie od stopnia przekształceń antropogenicznych. Wskazana adaptacja istniejącego zagospodarowania turystycznego, zgodna z zasadami zrównoważonego rozwoju, oraz kształtowanie i renaturalizacja środowiska przyrodniczego w gminach nadmiernie przekształconych. Do typu 1 zaliczono następujące klasy gmin: A₁-B₁-C₁, A₁-B₁-C₂, A₂-B₁-C₁, A₂-B₁-C₂, A₂-B₁-C₃, czyli gminy, w których liczba miejsc noclegowych przypadających na 1 000 mieszkańców jest większa od 200. Są to przede wszystkim gminy z rejonu Wielkich Jezior Mazurskich i Puszczy Augustowskiej, z południowo-zachodniej części województwa gdańskiego oraz położone w północnej części województwa leszczyńskiego. Pojedyncze gminy z dużym zagospodarowaniem turystycznym występują też w innych województwach. Wśród gmin typu T - a₁ znalazły się m.in. Piecki w województwie olsztyńskim, Giżycko i Ruciane Nida w województwie suwalskim oraz Lubniewice w województwie gorzowskim.

Rys. 15. Cechy uwzględnione w klasyfikacji turystycznej gmin

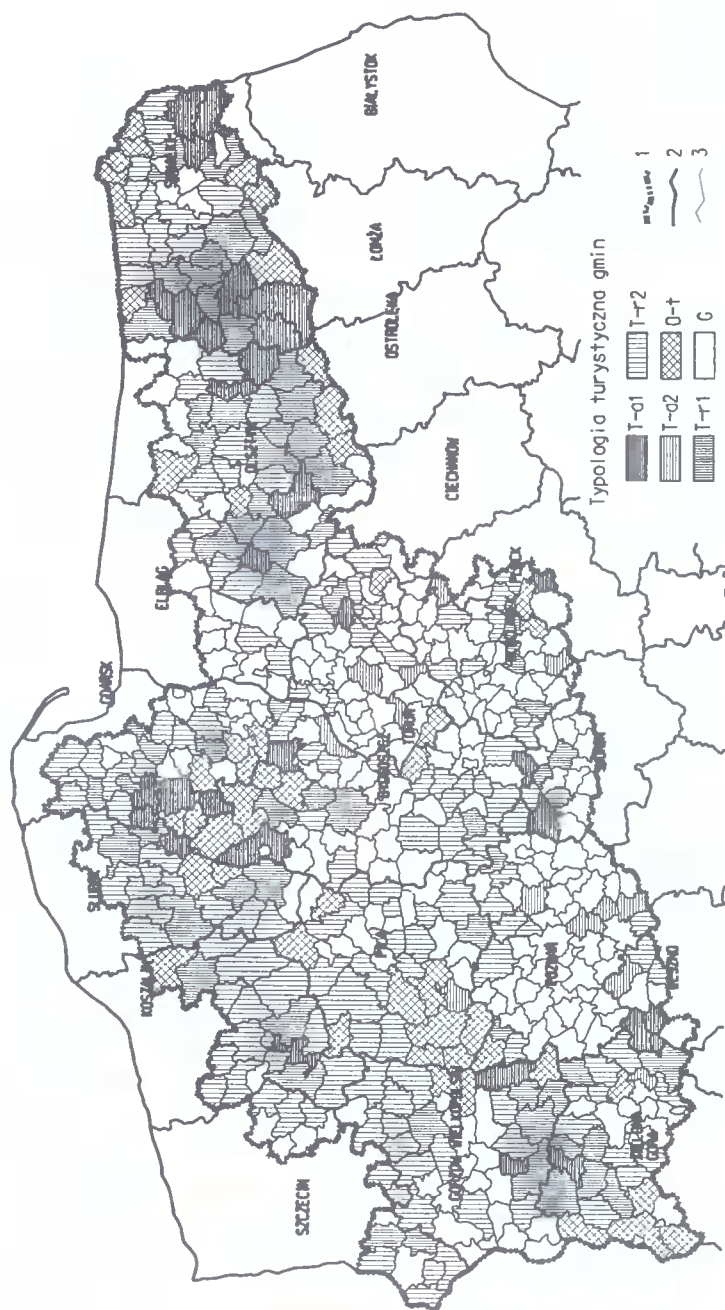
Rys. 16. Dobór kategorii cech do typologii turystycznej gmin

Tabela 13

Klasyfikacja i typologia turystyczna obszarów wiejskich w gminach strefy pojeziernej

Klasa	A. Potencjał walorów wypoczynkowych			B. Zagospodarowanie turystyczne			C. Stopień przekształceń antropogenicznych			Liczba gmin	Typ gminy	Numer typu
	duży A ₁	średni A ₂	mały A ₃	duże B ₁	średnie B ₂	małe B ₃	mały C ₁	średni C ₂	duży C ₃			
1	x			x			x			5	T - a ₁	1
2	x			x				x		14	T - a ₁	1
3	x			x					x	0	-	-
4	x				x		x			7	T - r ₁	3
5	x				x			x		25	T - r ₁	3
6	x				x				x	1	T - r ₁	3
7	x					x	x			7	O - t	5
8	x					x		x		27	T - r ₂	4
9	x					x			x	3	T - r ₂	4
10		x		x			x			2	T - a ₁	1
11		x		x				x		9	T - a ₁	1
12		x		x					x	1	T - a ₁	1
13		x			x		x			9	O - t	5
14		x			x			x		22	T - r ₁	3
15		x			x				x	10	T - r ₁	3
16		x				x	x			21	O - t	5
17		x				x		x		74	T - r ₂	4
18		x				x			x	46	T - r ₂	4
19			x	x			x			0	-	-
20			x	x				x		0	-	-
21			x	x					x	0	-	-
22			x		x		x			3	O - t	5
23			x		x			x		6	T - a ₂	2
24			x		x				x	7	T - a ₂	2
25			x			x	x			9	O - t	5
26			x			x		x		100	G	6
27			x			x			x	126	G	6

Źródło: opracowanie własne

Rys. 17. Typologia turystyczna gmin.

Typy: T-a₁ - turystyczno-adaptacyjny o dużym zagospodarowaniu turystycznym; T-a₂ - turystyczno-adaptacyjny o małym potencjale walorów wypoczynkowych; T-r₁ - turystyczno-rozwojowy o średnim zagospodarowaniu turystycznym; T-r₂ - turystyczno-rozwojowy o małym zagospodarowaniu turystycznym; O-t - ochronny o małych przekształceniach antropogenicznych; G - ogólnospodarczy o małym potencjale walorów wypoczynkowych i małym zagospodarowaniu turystycznym. 1 - granice strefy pojeziernej, 2 - granice województw, 3 - granice gmin. Źródło: opracowanie własne

2. Typ T - a₂ (turystyczny adaptacyjny drugi), obejmuje niewielką grupę 13 gmin o małym potencjale walorów wypoczynkowych i średnim zagospodarowaniu turystycznym oraz średnich i dużych przekształceniach antropogenicznych. Zalecana adaptacja istniejącego zagospodarowania turystycznego oraz kształtowanie i wzbogacanie środowiska przyrodniczego. Do typu T - a₂ zaliczono klasy: A₃-B₂-C₂ oraz A₃-B₂-C₃. W grupie tych gmin wprowadzanie zagospodarowania turystycznego wynikało bardziej z potrzeb niż z jakości naturalnych zasobów środowiska przyrodniczego. Występują one głównie w województwach o dużym zaludnieniu i znacznych przekształceniach antropogenicznych (poznańskie, toruńskie). Znalazły się tu m.in. gminy: Wąbrzeźno w woj. toruńskim i Pobiedziska w woj. poznańskim.
3. Typ T - r₁ (turystyczny rozwojowy pierwszy), obejmuje grupę 65 gmin o dużym lub średnim potencjale walorów wypoczynkowych i średnim zagospodarowaniu turystycznym oraz małych, średnich lub dużych przekształceniach antropogenicznych. Wskazany rozwój zagospodarowania turystycznego dostosowany do warunków lokalnych i zgodny z zasadami zrównoważonego rozwoju oraz kształtowanie i renaturalizacja środowiska przyrodniczego w gminach nadmiernie przekształconych. Typ 3 obejmuje klasy: A₁-B₂-C₁, A₁-B₂-C₂, A₁-B₂-C₃, A₂-B₂-C₂, A₂-B₂-C₃. Znalazły się w nim m.in. gminy: Purda w woj. olsztyńskim, Czaplinek w woj. koszalińskim, Człuchów w woj. śląskim i Gąsawa w woj. bydgoskim. Ta grupa gmin szczególnie licznie występuje w województwach suwalskim i olsztyńskim, w których znaczny potencjał walorów wypoczynkowych został już w pewnym zakresie wykorzystany, ale są jeszcze rezerwy pozwalające na rozwój dalszego zainwestowania turystycznego. Gminy zaliczone do tego typu zajmują też dość duże obszary w województwach: śląskim, koszalińskim, gorzowskim i zielonogórskim.
4. Typ T - r₂ (turystyczny rozwojowy drugi), obejmuje dużą grupę 150 gmin o dużym lub średnim potencjale walorów wypoczynkowych i małym lub nie istniejącym zagospodarowaniu turystycznym oraz średnich i dużych przekształceniach antropogenicznych. Zalecamy rozwój zagospodarowania turystycznego nie kolidujący z innymi funkcjami gospodarczymi oraz kształtowanie i wzbogacanie środowiska przyrodniczego. Typ 4 obejmuje klasy: A₁-B₃-C₂, A₁-B₃-C₃, A₂-B₃-C₂, A₂-B₃-C₃. Reprezentują go m.in. gminy: Ostrowice w woj. koszalińskim, Małytydy w woj. olsztyńskim, Barlinek w woj. gorzowskim i Trzemeszno w woj. bydgoskim. Występowanie gmin zaliczonych do tego typu wskazuje najbardziej na istniejące rezerwy w zakresie zagospodarowania turystycznego, a równocześnie na negatywne wpływy antropopresji, przejawiającej się dużymi lub średnimi przekształceniami antropogenicznymi. Z tych względów ważną sprawą, rzutującą na możliwości zagospodarowania turystycznego, będzie dokładniejsze zbadanie stanu środowiska, w tym przede wszystkim stanu czystości wód powierzchniowych. Największe obszary gmin zaliczonych do typu T - r₂ występują na Pojezierzu Pomorskim oraz w środkowej części województwa suwalskiego i południowej części województwa bydgoskiego.
5. Typ O - t (ochronno-turystyczny), obejmuje grupę 49 gmin o dużym, średnim lub małym potencjale walorów wypoczynkowych, średnim lub małym zagospodarowaniu turystycznym i małych przekształceniach antropogenicznych. Wskazane skoncentrowanie się na rozwoju funkcji ochronnych. Rozwój turystyki powinien być ograniczony do przyjaznych środowisku form proekologicznych, wynikających

- z warunków naturalnych. Typ 5 obejmuje klasy: A₁-B₃-C₁, A₂-B₂-C₁, A₂-B₃-C₁, A₃-B₂-C₁, A₃-B₃-C₁. Reprezentują go m.in. gminy: Zakrzewo w woj. piłskim, Śliwice w woj. bydgoskim, Górzno w woj. toruńskim i Wielbark w woj. olsztyńskim. Gminy zaliczone do tego typu najczęściej występują w większych skupieniach, które obejmują w miarę jednorodne jednostki krajobrazowe - przeważnie duże kompleksy leśne (Bory Tucholskie, Puszcza Drawska) lub tereny o bardzo atrakcyjnej rzeźbie terenu (północna część województwa suwalskiego).
6. Typ G (ogólnogospodarczy), obejmuje najliczniejszą grupę 226 gmin o małym potencjale walorów wypoczynkowych i małym zagospodarowaniu turystycznym lub jego braku oraz o średnich i dużych przekształceniach antropogenicznych. Istniejąca i przewidywana dominacja pozaturystycznych funkcji gospodarczych. Możliwy rozwój agroturystyki oparty o walory środowiska wiejskiego oraz obsługa turystyki tranzytowej i wędrowskiej. Typ 6 obejmuje klasy: A₃-B₃-C₂ i A₃-B₃-C₃. Reprezentują go m.in. takie gminy jak: Nowy Tomyśl w woj. poznańskim, Sadlinki w woj. elbląskim i Chrostkowo w woj. wrocławskim. Gminy zaliczone do tego typu dominują w województwie poznańskim i elbląskim. Znaczną liczbę takich gmin mają też województwa: bydgoskie, toruńskie i wrocławskie. Przeważają przede wszystkim na obszarach intensywnego rozwoju produkcji rolnej. Najmniej gmin typu G mają województwa: suwalskie, olsztyńskie, śląskie i koszalińskie.

5.4. Delimitacja obszarów turystycznych

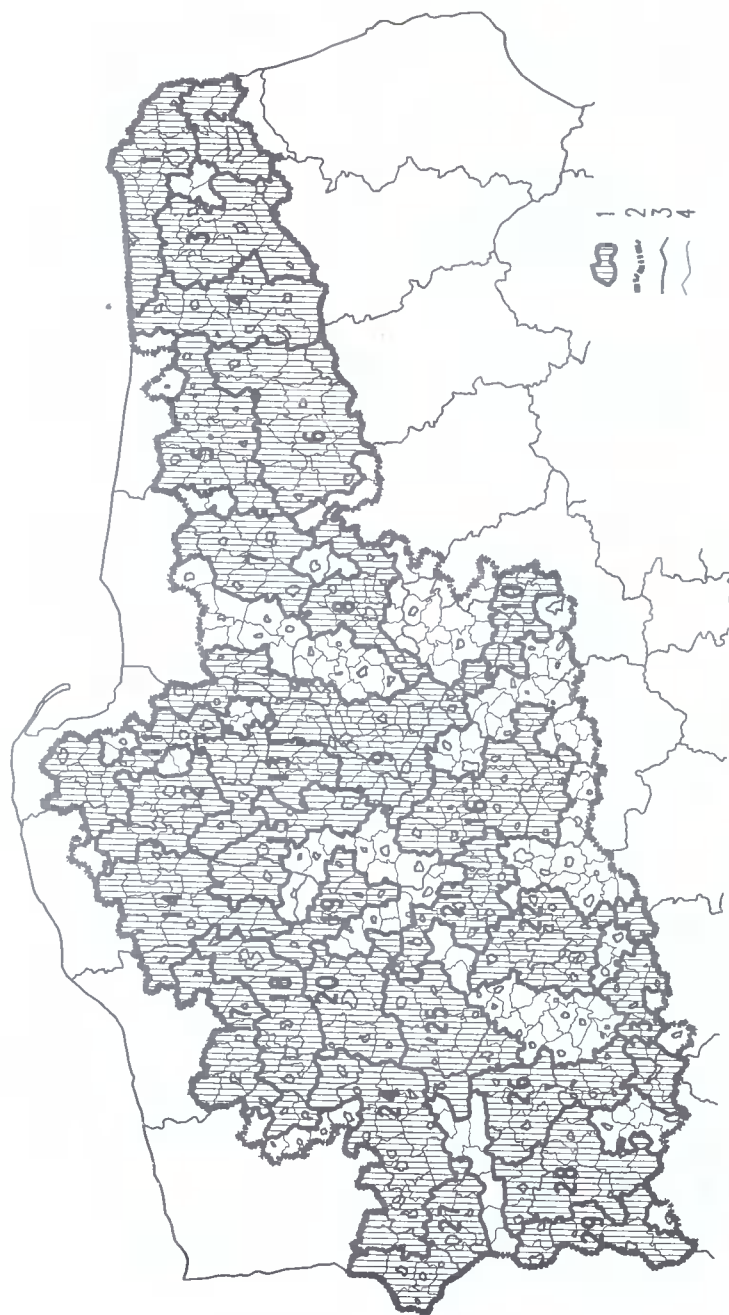
Analiza rozmieszczenia głównych elementów sieci osadniczej i komunikacyjnej oraz najważniejszych miejscowości krajoznawczych (rys. 5), rozpatrywana na tle typologii turystycznej obszarów wiejskich (rys. 17), doprowadza do następujących wniosków:

- obszary o atrakcyjnych zasobach rekreacyjnych środowiska przyrodniczego występujące przede wszystkim na Pojezierzu Mazurskim i Pomorskim są zarazem obszarami słabo zurbanizowanymi, w związku z czym nie posiadają najczęściej cenniejszych obiektów i miejscowości krajoznawczych bazujących na zasobach środowiska kulturowego. Najważniejsze miejscowości krajoznawcze występują na terenach najdłużej i najintensywniej zasiedlonych, co łączy się z ich dużymi przekształceniami antropogenicznymi;
- główną, południkową ośią komunikacyjną strefy pojeziernej, a zarazem obszarem najbardziej zurbanizowanym, z kilkoma dużymi (ponad 100-tysięcznymi) miastami jest dolina Wisły wraz z terenami przyległymi. Jest to zarazem skupisko dużej liczby atrakcyjnych miejscowości krajoznawczych;
- strefa intensywnego uprzemysłowienia i urbanizacji oraz dużych przekształceń antropogenicznych obejmuje znaczne obszary Pojezierza Wielkopolskiego. Przez tereny te przebiega również główna równoleżnikowa oś komunikacyjna, łącząca m.in. Berlin z Warszawą oraz z Mińskiem i Moskwą (magistrala kolejowa i projektowana autostrada A-2). W strefie tej, mimo znacznych degradacji środowiska przyrodniczego, występuje potrzeba obsługi tranzytowego ruchu turystycznego oraz zapewnienia warunków dla obsługi wypoczynku świątecznego;

– Pradolina Toruńsko-Eberswaldzka, wyraźnie zaznaczająca się w krajobrazie, nie ma wyraźnego i jednolitego odbicia w strukturze przestrzennej osadnictwa oraz w zasobach turystycznych przylegających do niej gmin, które są znacznie zróżnicowane pod względem jakości walorów rekreacyjnych oraz intensywności zagospodarowania turystycznego.

Wykorzystując wyniki typologii turystycznej obszarów wiejskich oraz uwzględniając różnego rodzaju czynniki oddziałujące na możliwości i potrzeby przyszłego zagospodarowania turystycznego wynikające głównie z położenia w strefach podmiejskich dużych miast, w rejonach przygranicznych i na trasach tranzytu gospodarczego i turystycznego, dokonano próby wydzielenia obszarów turystycznych, grupujących sąsiednie gminy o podobnych cechach wynikających z położenia, z uwarunkowań fizjograficznych i gospodarczych, przynależności do poszczególnych typów oraz przewidywanych funkcji turystycznych. W tak wyznaczonych obszarach turystycznych oprócz gmin zaliczanych do pięciu pierwszych typów (turystycznych i ochronnych) znalazły się również niekiedy gminy typu „G” - ogólnogospodarczego, o najmniejszych predyspozycjach przyrodniczych do rozwoju funkcji turystycznej. Zaliczenie tych gmin do obszarów turystycznych wynikało z ich położenia w otoczeniu gmin bardziej atrakcyjnych lub częściej - z przewidywanego rozwoju funkcji turystycznych nie związanych lub związanych w niewielkim stopniu z zasobami przyrodniczymi. Dlatego dużo tego typu gmin znalazło się m.in. w obszarze Doliny Dolnej Wisły oraz obszarze strefy podmiejskiej Poznania. Wydzielone obszary różnią się dość znacznie od obszarów wyznaczonych w opracowaniu „Struktura przestrzenno-funkcjonalna turystyki w strefie pojeziernej” [1990]. Wynika to głównie z tego, że dzięki analizom na poziomie gmin, uzyskano więcej informacji o zjawiskach związanych z turystyką, co pozwoliło bardziej różnicować funkcjonalnie i przestrzennie całą strefę pojezierną. Wydzielono łącznie 29 obszarów turystycznych (rys. 18), którym oprócz kolejnych numerów przypisano nazwy pochodzące najczęściej od jednostek fizycznogeograficznych w granicach których całkowicie lub częściowo się znalazły. Są to następujące obszary:

1. Pojezierze Suwalskie. Obejmuje kilkanaście gmin północnej części województwa suwalskiego. Specyfiką tego obszaru jest bardzo urozmaicona rzeźba terenu i surowy klimat, co daje możliwości uprawiania turystyki zimowej. Istniejące zagospodarowanie turystyczne, z wyjątkiem Gołdapi i rejonu Suwałk, przedstawia się bardzo skromnie. Ze względu na wysokie walory krajobrazowe obszar jest predestynowany do rozwoju różnorodnych form turystyki kwalifikowanej - letniej i zimowej, a także agroturystyki, szczególnie w gminach o dużym udziale gospodarstw indywidualnych. Położenie przygraniczne rodzi konieczność obsługi turystyki tranzytowej, szczególnie w przypadku realizacji drogi Via Baltica z przejściem granicznym w Budzisku. Sposoby tej obsługi muszą uwzględniać jednak problemy ochrony środowiska przyrodniczego i walorów krajobrazowych.

Rys. 18.

Obszary turystyczne w strefie pojeziernej:

- 1-Pojezierze Suwalskie, 2-Puszcza Augustowska, 3-Pojezierze Ełckie, 4-Wielkie Jeziora Mazurskie, 5-Obszar Warmiński, 6-Pojezierze Olsztyńskie i Mragowskie, 7-Pojezierze Iławskie, 8-Pojezierze Brodnickie z Dorzeczem Drwęcy, 9-Dolina Dolnej Wisły, 10-Kotlina Płocka, 11-Pojezierze Kaszubskie Północne, 12-Pojezierze Kaszubskie Południowe, 13-Bory Tucholskie, 14-Wysoczyzna Polarowska i Pojezierze Bytowskie, 15-Dorzecze Brdy, 16-Pojezierze Gnieźnieńskie, 17-Pojezierze Drawskie Północne, 18-Pojezierze Drawskie Południowe, 19-Pojezierze Krajeńskie, 20-Pojezierze Waleckie, 21-Pojezierze Chodzieskie, 22-Strefa Podmiejska Poznania, 23-Pojezierze Leszczyńskie, 24-Pojezierze Myśliborskie, 25-Puszcza Notecka, 26-Bruzda Zbąszynska, 27-Pojezierze Myśliborskie Zachodnie, 28-Centralna Część Ziemi Lubuskiej, 29-Obszar przygraniczny Ziemi Lubuskiej.
- 1-obszary turystyczne, 2-granice strefy pojeziernej, 3-granice województwa, 4-granice gmin. Źródło: opracowanie własne

2. Puszcza Augustowska. Należą do niego miasto i gmina Augustów oraz kilka gmin położonych na terenie Puszczy Augustowskiej. Jest to obszar intensywnie zagospodarowany turystycznie, z prawie pięcioma tysiącami miejsc noclegowych w mieście i gminie Augustów oraz kilkutyśięcną bazą noclegową w pozostałych gminach. Cechami charakterystycznymi tego rejonu są: duża lesistość, historyczny kanał Augustowski, walory uzdrowiskowe Augustowa oraz Wigierski Park Narodowy obejmujący północne fragmenty obszaru. Dotychczasowe, intensywne zagospodarowanie turystyczne największych gmin i samego Augustowa przy równoczesnym występowaniu atrakcyjnych zasobów przyrodniczych, wskazuje na ograniczone możliwości dalszego przyrostu bazy noclegowej. Niezbędne są działania adaptacyjne w celu przystosowania części zagospodarowania dla obsługi różnego rodzaju proekologicznych form turystyki lub nawet przeniesienie niektórych obiektów z terenów szczególnie cennych.
3. Pojezierze Elckie. Obejmuje gminy o dużym i średnim potencjale walorów wypoczynkowych, które są jednak dość słabo zagospodarowane turystycznie. Istnieją w związku z tym duże możliwości rozwoju zagospodarowania turystycznego, połączonego z działaniami na rzecz ochrony, rekultywacji i kształtowania środowiska przyrodniczego.
4. Wielkie Jeziora Mazurskie. Obszar ten obejmuje największe i najintensywniej wykorzystywane turystycznie jeziora w Polsce. Wszystkie położone tu gminy posiadają I kategorię potencjału walorów wypoczynkowych, a większość z nich również intensywne zagospodarowanie turystyczne (powyżej 200 miejsc noclegowych na 1 000 mieszkańców). Duża baza noclegowa występuje zarówno na terenach wiejskich, jak i w miastach (Ruciane-Nida, Mikołajki, Giżycko). Niepokojący jest jednak stan czystości wód w jeziorach. Możliwości recepcyjne obszaru są już w zasadzie wyczerpane. Konieczna jest adaptacja istniejącego zagospodarowania i stopniowa jego dyslokacja (w tym przede wszystkim bazy noclegowej) z terenów przybrzeżnych oraz działalność na rzecz poprawy stanu środowiska, szczególnie i kajakowej) przy równoczesnym podniesieniu standardu związanych z nią usług. Z racji swego położenia, obszar ten można traktować jako docelowy, lecz o dużym udziale różnego rodzaju form turystyki wędrownej - realizowanej w jego granicach.
5. Obszar Warmiński. Obejmuje północne części Pojezierza Olsztyńskiego i Pojezierza Mrągowskiego. Jest to obszar o niewielkim potencjale walorów wypoczynkowych, dobrej jakości rolniczej przestrzeni produkcyjnej i raczej niewielkim zagospodarowaniu turystycznym. Największa baza noclegowa - również o charakterze wypoczynkowym, skupiona jest w Olsztynie (Ok. 3 tys. miejsc noclegowych). Obszar charakteryzuje się występowaniem licznych miejscowości krajoznawczych, takich m.in. jak Olsztyn, Lidzbark Warmiński i Święta Lipka. Posiada dość znaczne możliwości dalszego zagospodarowania turystycznego, ale powinno ono w dużej mierze być nastawione na obsługę turystyki krajoznawczej oraz tranzytowej i wędrówkowej, szczególnie wzdłuż Drogi Tysiąca Jezior na odcinku Olsztyn-Mikołajki. Duży udział gospodarstw wielkoobszarowych może być pewną przeszkodą dla rozwoju agroturystyki.
6. Pojezierze Olsztyńskie i Mrągowskie. Włączono do niego południowe części Pojezierza Olsztyńskiego i Mrągowskiego oraz fragmenty Puszczy Piłskiej. Jest to ob-

- szar o dużym potencjale walorów wypoczynkowych (z wyjątkiem gmin południowych), bardzo słabych glebach, niewielkich przekształceniach antropogenicznych i dość dobrym zagospodarowaniu turystycznym. Część gmin położonych w środkowej części obszaru posiada jeszcze pewne rezerwy dla dalszego rozwoju bazy noclegowej, w której oprócz turystyki związanej ze środowiskiem wodnym i leśnym, uwzględnić też trzeba obsługę turystyki tranzytowej (m.in. przy drodze E 77 Warszawa-Gdańsk) i wędrowskiej (południowy odcinek Drogi Tysiąca Jezior).
7. Pojezierze Iławskie. Charakteryzuje się bardzo dużym potencjałem walorów wypoczynkowych i dość intensywnym zagospodarowaniem turystycznym. Istnieją możliwości dalszego rozwoju bazy noclegowej. Obszar jest predestynowany do rozwoju różnorodnych form turystyki związanej z licznymi jeziorami oraz obsługą turystyki tranzytowej i wędrowskiej (droga E 77, drogi z zachodu na Pojezierze Mazurskie, Droga Tysiąca Jezior, Kanał Elbląski).
 8. Pojezierze Brodnickie z Dorzeczem Drwęcy. Obejmuje gminy położone w dorzeczu Drwęcy oraz częściowo w dorzeczu Osy. Jest to generalnie obszar o niewysokim potencjale walorów wypoczynkowych, z wyróżniającymi się rejonami Pojezierza Brodnickiego oraz okolic Górzna, Rybna i Dąbrówna. Z wyjątkiem Pojezierza Brodnickiego i Lidzarka Welskiego obszar jest słabo zagospodarowany turystycznie. Istnieją jednak możliwości dalszego zagospodarowania pozostałych terenów, w tym również ukierunkowanego na obsługę różnorodnych form turystyki wędrowskiej (2 parki krajobrazowe, szlaki turystyki kajakowej, Droga Tysiąca Jezior).
 9. Dolina Dolnej Wisły. Obejmuje dolinę Wisły i tereny do niej przyległe oraz Kotlinę Toruńską i duży fragment Pojezierza Chełmińskiego. Na wydzielenie tego obszaru oprócz jego cech fizyczno-geograficznych złożyły się zjawiska kulturowe - w tym przede wszystkim występowanie dużych i licznych miast bogatych w zabytki architektury. Wzdłuż Wisły przebiegają główne trasy komunikacji drogowej (w tym realizowana autostrada A-1) i kolejowej, łączące południową i północną część kraju. Mają one znaczenie międzynarodowe, w tym także turystyczne. Rozwój turystyki powinien dotyczyć przede wszystkim krajoznawstwa i przyjazdów związanych z życiem gospodarczym i kulturalnym obszaru, obsługi ruchu tranzytowego i wędrowskiego, związanego m.in. z północnym i południowym przebiegiem Drogi Tysiąca Jezior oraz wypoczynku świątecznego mieszkańców dużych miast.
 10. Kotlina Płocka. W jego granicach znalazły się także przyległe gminy Pojezierza Dobrzyńskiego. Główną osią obszaru jest Zbiornik Włocławski powstały ze spiętrzenia Wisły zaporą we Włocławku, a biegunami miasta Włocławek i Płock, będące ośrodkami krajoznawczymi. Duże, nie wykorzystane jeszcze w pełni możliwości mają tu rozwój żeglarstwa oraz turystyka krajoznawcza. Obszar ten obsługuje też potrzeby wypoczynku świątecznego mieszkańców Płocka i Włocławka.
 11. Pojezierze Kaszubskie Północne. Obejmuje gminy mało zasobne w jeziora i słabiej zagospodarowane turystycznie. Występowanie znacznych powierzchni zalesionych i urozmaiconej rzeźby terenu może stanowić podstawę dla rozwoju różnych form turystyki aktywnej i agroturystyki oraz obsługi wypoczynku świątecznego dla mieszkańców Trójmiasta. Obszar posiada jeszcze znaczne możliwości w zakresie rozwoju zagospodarowania turystycznego, nie wykorzystane do tej pory m.in. ze względu na konkurencyjność wybrzeża morskiego i bardziej atrakcyjnej, południowej części Pojezierza Kaszubskiego.

12. Pojezierze Kaszubskie Południowe. Włączono do niego bardziej zasobną w jeziora i silnie urzeźbioną część Pojezierza Kaszubskiego oraz fragmenty mezoregionów sąsiednich, w tym dużą część Równiny Charzykowskiej z jeziorem Wdzydze. Jest to obszar o dużym potencjale walorów wypoczynkowych, w niektórych rejonach intensywnie wykorzystywany i zagospodarowany turystycznie, głównie dla potrzeb wypoczynku pobytowego, co koliduje z funkcją wyznaczonych tam parków krajobrazowych (Kaszubski i Wdzydzki). Konieczna jest restrukturyzacja istniejącego zagospodarowania (w tym likwidacja bazy substandardowej) i przystosowanie go dla bardziej aktywnych, proekologicznych form turystyki. Zdecydowana przewaga gospodarstw indywidualnych, przy niskiej jakości rolniczej przestrzeni produkcyjnej, wskazuje na duże możliwości rozwoju agroturystyki jako formy aktywizacji gospodarczej gmin.
13. Bory Tucholskie. Obejmuje lesiste gminy, w niewielkim stopniu przekształcone antropogenicznie, o zróżnicowanym (na ogół średnim) potencjale walorów wypoczynkowych. Wyznaczono tu trzy parki krajobrazowe. Koncentracja zagospodarowania turystycznego występuje jedynie w gminie Osie (rejon Tlenia). Obszar predestynowany jest do rozwoju proekologicznych form turystyki oraz agroturystyki, nawiązującej do bogatej tradycji wynajmu kwater we wsiach letniskowych.
14. Wysoczyzna Polanowska i Pojezierze Bytowskie. Obejmuje tereny o bardzo urozmaiconej rzeźbie, chociaż zróżnicowanej genetycznie i fizjonomicznie, wzbogaconej niewielkimi jeziorami i dolinami rzecznyymi. Jest dość słabo zagospodarowany turystycznie i posiada dobre warunki do dalszego, chociaż niezbyt intensywnego zagospodarowania turystycznego, m.in. dla obsługi różnych form turystyki wędrówkowej i tranzytowej (Droga Tysiąca Jezior, przejazdu do strefy nadmorskiej). Rozwój agroturystyki może napotkać na pewne utrudnienia związane z dużym udziałem gospodarstw wielkoobszarowych.
15. Dorzecze Brdy. Obejmuje gminy najsilniej związane przestrzennie i funkcjonalnie z rzeką Brdą i powstałym z jej spiętrzenia Zbiornikiem Koronowskim. Jest to obszar o dużym potencjale walorów wypoczynkowych, najintensywniej zagospodarowany w rejonie jezior charzykowskich i w rejonie Zbiornika Koronowskiego. Występują tu doskonałe warunki do uprawiania turystyki żeglarskiej i kajakowej. Dalsze zagospodarowanie, dość ograniczone ze względu na istniejące zainwestowanie oraz występowanie parków krajobrazowych i Parku Narodowego Borów Tucholskich, powinno w dalszym ciągu preferować turystykę wodną, inne formy proekologiczne oraz obsługę wypoczynku świątecznego w rejonie południowej części Zbiornika Koronowskiego.
16. Pojezierze Gnieźnieńskie. Obejmuje tereny o średnim potencjale walorów wypoczynkowych, ale zarazem silnie przekształcone antropogenicznie w związku z rozwojem przemysłu opartego na eksploatacji i przetwórstwie zasobów mineralnych. W kilku gminach posiadających korzystne warunki środowiskowe występuje duża koncentracja ośrodków wypoczynkowych. Istnieją pewne możliwości dalszego rozwoju zagospodarowania turystycznego, w tym także dla potrzeb wypoczynku świątecznego oraz dla potrzeb turystyki krajoznawczej na przebiegu Szlaku Piastowskiego, łączącego miejscowości krajoznawcze, wśród których wyróżnia się Biskupin. Na terenach oddalonych od głównych źródeł zanieczyszczeń możliwy jest także rozwój agroturystyki.

17. Pojezierze Drawskie Północne. Charakteryzuje się niewielkim udziałem jezior i znikomym zagospodarowaniu turystycznym. Mimo że występują rezerwy w zakresie zagospodarowania turystycznego, szanse na bardziej intensywny rozwój turystyki są niewielkie, m.in. ze względu na konkurencyjność wybrzeża morskiego i południowej części Pojezierza Drawskiego. Powinno się tu rozwijać różne formy turystyki wędrowniczej, m.in. konnej, z wykorzystaniem bazy po byłych państwowych gospodarstwach rolnych, które przeważały na tym obszarze. Ten czynnik stanowić może jednak pewną przeszkodę w rozwoju agroturystyki.
18. Pojezierze Drawskie Południowe. Jest obszarem o bardzo dużym potencjale walorów wypoczynkowych i równoczesnym słabym zagospodarowaniu turystycznym, które ma tu duże możliwości rozwoju dzięki występowaniu licznych jezior (nie zawsze jednak czystych) i zasobom substancji budowlanej, m.in. po byłych obiektach wojskowych i licznych państwowych gospodarstwach rolnych, a także po opuszczonych gospodarstwach indywidualnych. Słabe dotychczas zagospodarowanie turystyczne daje możliwości ukierunkowania jego rozwoju dla obsługi aktywnych form turystyki (wodnej, pieszej, kolarskiej, konnej). Duży udział gospodarstw wielkoobszarowych i brak tradycji w obsłudze ruchu turystycznego wskazują na większe możliwości urządzania drugich domów (m.in. w oparciu o opuszczane gospodarstwa) niż na rozwój agroturystyki.
19. Pojezierze Krajeńskie. Jest to zespół gmin o średnim potencjale walorów wypoczynkowych (z wyjątkiem Więcborka) i niewielkim zagospodarowaniu turystycznym. Możliwości dalszego rozwoju zagospodarowania są dość ograniczone ze względu na niedostatek przydatnych zbiorników wodnych. Pożądanym jest tu rozwój agroturystyki i różnych form turystyki wędrowniczej.
20. Pojezierze Wałeckie. Obejmuje gminy o dużym potencjale walorów wypoczynkowych, lecz poza Piłą słabo zagospodarowane turystycznie. Duże powierzchnie lasów i nieliczne skupienia jezior przemawiają za potrzebą pewnej koncentracji zagospodarowania turystycznego w sąsiedztwie zbiorników przy równoczesnym rozwoju ekstensywnego zagospodarowania dla różnych form turystyki kwalifikowanej, m.in. pieszej, rowerowej i kajakowej na pozostałym obszarze.
21. Pojezierze Chodzieskie. Obejmuje również część Pojezierza Gnieźnieńskiego. Jest to zespół dość luźno powiązanych ze sobą gmin o zróżnicowanych zasobach turystycznych i niejednorodnej funkcji turystycznej. Punktowe zagospodarowanie turystyczne występuje przede wszystkim w miasteczkach położonych nad jeziorami. Możliwości dalszego zagospodarowania turystycznego należy wykorzystać m.in. dla potrzeb wypoczynku świątecznego mieszkańców Poznania i Gniezna.
22. Strefa Podmiejska Poznania. Obejmuje miasto Poznań i kilkanaście położonych w sąsiedztwie gmin. Jest to obszar bardzo silnie przekształcony antropogenicznie i o niewielkim potencjale walorów wypoczynkowych. Posiada jednak dość dobre zagospodarowanie turystyczne w miasteczkach i w gminach dysponujących pewnymi walorami przyrodniczymi. Sam Poznań ma ponad pięciotysięczną bazę noclegową. Jako wielkie centrum krajoznawcze i znany ośrodek handlowy oddziałuje na cały region podmiejski, również w zakresie zagospodarowania turystycznego, zarówno dla turystyki przyjazdowej i tranzytowej, jak i dla potrzeb wypoczynku świątecznego własnych mieszkańców.

23. Pojezierze Leszczyńskie. Obejmuje gminy o średnim potencjale walorów wypoczynkowych lecz w niektórych rejonach dobrze zagospodarowane turystycznie. W czterech gminach na najintensywniej zagospodarowanym Pojezierzu Sławskim łączna liczba miejsc noclegowych dochodzi do 10 000. Z tych względów możliwości dalszego rozwoju bazy noclegowej są ograniczone, tym bardziej że część intensywnie zagospodarowanych turystycznie terenów znajduje się w granicach Przemęckiego Parku Krajobrazowego. W związku z tym konieczna będzie restrukturyzacja bazy turystycznej, ukierunkowana na potrzeby różnych form proekologicznej turystyki aktywnej.
24. Pojezierze Myśliborskie Wschodnie. Należą do niego gminy o średnim i dużym potencjale walorów wypoczynkowych, słabo zagospodarowane turystycznie. Występują tu dość znaczne rezerwy terenów nadających się do użytkowania turystycznego. Czynnikiem aktywizującym turystykę powinna być bliskość granicy i wielkiej aglomeracji Berlina.
25. Puszcza Notecka. Obejmuje gminy o niewielkim i średnim potencjale walorów wypoczynkowych. Dość duża koncentracja bazy noclegowej (ponad 1500 miejsc) występuje jedynie w Sierakowie. Predyspozycje naturalne obszaru (duża lesistość, niewielkie jeziora) i nieznaczny stopień przekształceń antropogenicznych, przemawiają za ekstensywnym zagospodarowaniem turystycznym, nie zagrażającym środowisku przyrodniczemu.
26. Bruzda Zbąszyńska. Zaliczone zostały do niej gminy o średnim i dużym potencjale walorów wypoczynkowych oraz o zróżnicowanym zagospodarowaniu turystycznym (największym w gminie Międzychód - ponad 1500 miejsc noclegowych). Oprócz walorów przyrodniczych obszar ma bardzo dobre powiązania komunikacyjne - przecinają go dwie przyszłe autostrady: A-2 i A-3 oraz inne drogi tranzytu turystycznego, a także Droga Tysiąca Jezior. Występujące w większości gmin możliwości dalszego zagospodarowania turystycznego powinny zostać wykorzystane dla rozwoju różnych form turystyki: wypoczynku nadwodnego, obsługi turystyki tranzytowej, wędrowniczej i krajoznawczej. Pożądanym jest również rozwój agroturystyki, który może być jednak utrudniony ze względu na bardzo duży udział gospodarstw wielkoobszarowych.
27. Pojezierze Myśliborskie Zachodnie. Zaliczono do niego gminy o niewielkim i średnim potencjale walorów wypoczynkowych i słabym zagospodarowaniu turystycznym, skupionym głównie w miastach. Największym atutem tego obszaru jest położenie przygraniczne i funkcjonowanie kilku ważnych przejść granicznych. Gminy województwa szczecińskiego należą do euroregionu „Pomerania”. Ze względu na bliskie sąsiedztwo Berlina obszar ten powinien nastawić się m.in. na obsługę wypoczynku świątecznego oraz obsługę ruchu tranzytowego i wędrowniczego.
28. Centralna część Ziemi Lubuskiej. Obejmuje gminy o średnim potencjale walorów wypoczynkowych i dość dobrym zagospodarowaniu turystycznym. Przez obszar przebiegają ważne drogi międzynarodowe (przyszłe autostrady A-2 i A-3) oraz Droga Tysiąca Jezior. Występują tu jeszcze dość znaczne rezerwy zasobów turystycznych umożliwiające rozwój tradycyjnych form wypoczynku nadwodnego (w tym świątecznego), różnych form turystyki wędrowniczej, w tym na obszarach leśnych oraz obsługę ruchu turystycznego i krajoznawczego.

29. Obszar przygraniczny Ziemi Lubuskiej. Posiada niski potencjał walorów wypoczynkowych przy równoczesnych nieznacznych przekształceniach antropogenicznych oraz niewielkie, chociaż rozwijające się, zagospodarowanie turystyczne. Gminy tego obszaru należą do euroregionów „Szprewa-Nysa-Bóbr” i „Pro Europa Viadrina” i ze współpracy przygranicznej wynikać będzie ich dalszy rozwój turystyczny, skoncentrowany w rejonie przejść granicznych (w tym największych w Świecku i Słubicach) oraz wzdłuż tras tranzytowych, a na pozostałych terenach (głównie leśnych) ograniczony jedynie do form proekologicznych.

5.5. Uwarunkowania zewnętrzne zróżnicowania funkcji turystycznej w strefie pojeziernej

Przedstawiona w rozdziale trzecim charakterystyka przyrodnicza i gospodarcza strefy pojeziernej, a także wyniki typologii turystycznej gmin i delimitacji obszarów turystycznych wskazują na duże zróżnicowanie obszarów pojeziernych. Na zróżnicowanie to, poza czynnikami wewnętrznymi, składa się wiele czynników zewnętrznych, wynikających z położenia strefy w stosunku do innych regionów lub ośrodków miejsko-przemysłowych oraz z położenia względem głównych ciągów komunikacyjnych i państw sąsiednich.

Obszar polskich pojezierzy w najważniejszych opracowaniach planistycznych dotyczących zagospodarowania turystycznego kraju [Plan Kierunkowy ..., 1971; Plan przestrzennego zagospodarowania ..., 1973; Przestrzenna polityka..., 1986] traktowany był zawsze jako obszar o dużych, nie wykorzystanych jeszcze możliwościach rozwoju turystyki, przy czym silnie były eksponowane zasoby turystyczne środowiska przyrodniczego jako szczególnie atrakcyjne dla turystów zagranicznych.

Obecnie, kiedy problematyka ochrony i prawidłowej eksploatacji zasobów przyrodniczych nabiera coraz większego znaczenia, rola pojezierzy jako strefy o względnie dobrze zachowanym środowisku przyrodniczym podkreślana jest jeszcze bardziej. Taka jakość obszarów pojeziernych odnoszona jest przede wszystkim do pasa północnego strefy, to jest do Pojezierza Mazurskiego i Pojezierza Pomorskiego. Pojezierze Wielkopolskie, w tym szczególnie jego część środkowa, silnie uprzemysławiana i zurbanizowana, nie ma tak dużego znaczenia ekologicznego.

Pojezierza polskie rozpatrywane są też jako fragmenty większej całości w opracowaniach obejmujących duże obszary należące do różnych państw. Do najwcześniejszych należy praca T. Bartkowskiego dotycząca oceny dla wypoczynku naokołobałtyckich obszarów pojeziernych od Skagerraku po jezioro Onega [1971], w której, oprócz oceny atrakcyjności środowiska geograficznego, została przeprowadzona analiza długości letniego i zimowego sezonu rekreacyjnego. Problem funkcji strefy pojeziernej pojawia się w pracach dotyczących Polskiego Regionu Bałtyckiego jako części Europejskiego Regionu Bałtyckiego [Polski Region ..., 1993; J. Kołodziejski, 1996]. W pracach tych podkreśla się, że zróżnicowana struktura środowiska przyrodniczego Pojezierzy Południowobałtyckich stanowi jedną z najwartościowszych w Europie stref różnorodności biologicznej, a unikatowe wartości rekreacyjne umożliwiają wprowadzanie tu ekoturystyki. W związku z tym na pojezierzach Mazurskim i Pomorskim należy stosować

wać strategię ekorozwoju, podczas gdy na pozostałych obszarach Polskiego Regionu Bałtyckiego - strategię rozwoju ekologicznie uwarunkowanego jako formy przejściowej do ekorozwoju.

Na znaczenie międzynarodowe naszych pojezierzy, jako ważnego elementu powiązań przyrodniczych nadbałtyckiej strefy pojeziernej, zwraca się również uwagę w strategii przestrzennego zagospodarowania „Zielonych Płuc Polski” [1992], podkreślając, że młodoglacjalna rzeźba terenu, dominacja funkcji rolniczej, turystycznej i leśnej przy małym udziale przemysłu oraz niskim stopniu urbanizacji stanowią warunki do powstania wieloprzestrzennego systemu przyrodniczo-gospodarczego, który może w przyszłości stanowić przykład integracji europejskiej w zakresie wdrażania zasad ekorozwoju.

„Zielone Płuca Polski” traktowane są niekiedy jako część mającego się wykształcić w przyszłości dużego obszaru o zasięgu międzynarodowym, nazywanego „Zielonymi Płucami Europy”. Spotyka się jednak sprzeczne opinie na temat celowości tworzenia takiej struktury przestrzennej, głównie ze względu na znaczną degradację środowiska przyrodniczego na Białorusi i Ukrainie. Pojawiają się natomiast takie pojęcia, jak „Zielony Pierścień Bałtyku” [J. Kołodziejcki, 1996] czy „Zielony Pierścień Europy” [A. Szwichenberg, 1996]. W proponowanym „pierścieniu” znalazłoby się również, obok Pojezierza Mazurskiego, Pojezierze Pomorskie.

Fragmenty strefy pojeziernej, której zasięg nie kończy się na granicy państwowej, włączane są do tworzonych w strefie przygranicznej euroregionów. Obszary przygraniczne, nie tylko w Polsce, charakteryzują się na ogół wyludnieniem, dużym udziałem ludzi w starszym wieku oraz osób zatrudnionych w sektorach pierwotnych (w rolnictwie, leśnictwie i rybołówstwie), a także wysoką stopą bezrobocia [B. Dahlgren, 1989]. Dla przeciwdziałania tym zjawiskom rozwija się współpracę przygraniczną, której wyrazem są m.in. euroregiony. Przy granicy zachodniej rozwijają się trzy euroregiony, zasięgiem swym obejmując także obszary pojezierne. Są to: Pomerania, Pro Europa Viadrina oraz Szprewa-Nysa-Bóbr [S. Iwicki, 1995]. Obejmują one gminy o niezbyt wartościowych zasobach turystycznych. W gminach tych największe znaczenie mają obecnie krótkotrwałe kontakty przygraniczne, głównie handlowe oraz inne działania gospodarcze. Są to jednak tereny położone w pobliżu Berlina, stąd też powinien zostać wykorzystany ich potencjał w zakresie obsługi wypoczynku świątecznego mieszkańców tej wielkiej aglomeracji miejskiej. Gminy zaliczone do euroregionów mogą stać się też pomostem łączącym rynki zachodnie z głębiej położonymi i bardziej atrakcyjnymi rejonami pojeziernymi.

Inaczej jest na granicy wschodniej, gdzie cały obszar „Zielonych Płuc Polski”, obejmujący w granicach strefy pojeziernej przede wszystkim województwa suwalskie i olsztyńskie oraz fragmenty województw toruńskiego i elbląskiego, zaliczany jest do hipotetycznego euroregionu „Zielone Płuca Europy”. Z. Róg [1994] proponuje utworzenie mniejszego powierzchniowo „Euroregionu Pojezierza Mazursko-Litewskiego”, obejmującego przygraniczne części województwa suwalskiego, Obwodu Kaleningradzkiego, Litwy i Białorusi. Największe znaczenie powinna mieć współpraca z Litwą, przede wszystkim w związku z proponowanym przebiegiem międzynarodowej trasy Via Baltica. Do najważniejszych funkcji w tym euroregionie należałaby turystyka, wypoczynek i lecznictwo uzdrowiskowe oraz produkcja i przetwórstwo żywności o wysokich walorach biologicznych. Propozycja rozwoju wymienionych wyżej funkcji

w tym euroregionie, a szczególnie w jego wschodniej części, budzi jednak poważne wątpliwości wobec faktu, że są to obszary o dużym skażeniu radioaktywnym. Obecnie na tych obszarach wykształca się euroregion „Niemen”.

Do czynników zewnętrznych oddziałujących na funkcję turystyczną obszarów pojeziernych zaliczyć też można wpływ miast. W odniesieniu do całej strefy za oddziaływania zewnętrzne uznać należy przede wszystkim wpływ miast i regionów przemysłowych położonych poza jej granicami, ale w odniesieniu do poszczególnych części strefy, w tym przede wszystkim do obszarów wiejskich, za takie oddziaływania uważać można również wpływ miast położonych na obszarach pojeziernych.

Wpływ miast rozpatrywać można z różnych pozycji, traktując je jako źródła ruchu turystycznego (rynków turystycznych), ośrodki recepcyjne dla turystyki przyjazdowej i ośrodki rozrządowo-zaopatrzeniowe, a także jako miejscowości z walorami turystycznymi: krajoznawczymi, wypoczynkowymi lub mieszanymi. W zależności od pełnionej roli różny może być udział funkcji turystycznej w miastach. Na obszarach pojeziernych jest on z reguły większy w małych miastach, dysponujących walorami wypoczynkowymi i dużą bazą noclegową, co ma najczęściej miejsce wtedy, gdy miejscowość położona jest nad jeziorami i obejmuje swymi granicami administracyjnymi tereny najintensywniej zagospodarowane turystycznie. Wśród takich miast wymienić można m.in. Augustów, Mikołajki, Koronowo i Sławę. Trzeba liczyć się z tym, że obszary wiejskie otaczające takie miasta będą penetrowane również przez turystów przebywających na wypoczynku w bazie zlokalizowanej na obszarach miejskich. Zwiększy to presję na środowisko przyrodnicze terenów wiejskich, a równocześnie spowoduje wzrost zapotrzebowania na usługi w wiejskich jednostkach osadniczych. Podobne zapotrzebowanie, ale w zakresie usług świadczonych przez miasta, wystąpi ze strony turystów przebywających na terenach wiejskich.

W przypadku miast z walorami krajoznawczymi udział funkcji turystycznej jest trudniejszy do określenia. Z jednej strony są to miasta duże o różnorodnych funkcjach gospodarczych, naukowych i administracyjnych (Poznań, Toruń), w których turystyka jest tylko jednym z czynników miastotwórczych, z drugiej strony - atrakcyjne zespoły zabytkowe w mniejszych miejscowościach, nie posiadających dostatecznej bazy noclegowej, gdzie efekty ekonomiczne z krótkotrwałych pobytów turystycznych są obecnie znikome (np. Chełmno lub Strzelno).

Wraz ze wzrostem znaczenia turystyki indywidualnej, również w wyjazdach krajoznawczych, należy się liczyć z większym zapotrzebowaniem na różnorodne usługi, w tym noclegowe i żywieniowe, ale także i rekreacyjne w samych miejscowościach krajoznawczych lub w ich sąsiedztwie. W przypadku miejscowości położonych w strefie pojeziernej zaspokojenie potrzeb wypoczynkowych jest znacznie ułatwione i może stać się jednym z czynników wpływających na długość pobytu przybywających tu turystów, niezależnie od ich podstawowych zainteresowań.

Oddziaływanie miast jako źródeł ruchu turystycznego dla terenów wiejskich dotyczy przede wszystkim gmin położonych w sąsiedztwie dużych miast, których strefy podmiejskie, mimo swego wielofunkcyjnego charakteru, są ważnymi terenami dla rekreacji codziennej i cotygodniowej. W zależności od potrzeb ich zagospodarowanie turystyczne powinno być modyfikowane (najczęściej intensyfikowane) w stosunku do ogólnych zaleceń wynikających z typologii turystycznej gmin. Zagospodarowanie to powinno dotyczyć przede wszystkim rozwoju ośrodków wypoczynku świątecznego,

urządzonych miejsc wypoczynku, pól biwakowych, budownictwa letniskowego oraz ogrodów działkowych. Ważne jest również wytyczenie szlaków turystycznych i ścieżek spacerowych. Przystosowywanie stref podmiejskich dla potrzeb wypoczynku powinno obejmować również zestaw niezbędnych urządzeń usługowych, nastawionych na wzmożony ruch turystyczny w dniach wolnych od pracy. Również duże aglomeracje miejskie położone poza strefą pojezierną muszą być brane pod uwagę przy określaniu funkcji turystycznej gmin. W przypadku miast położonych w niewielkiej odległości gminy te pełnić będą funkcje związane z obsługą wypoczynku weekendowego oraz rozwojem budownictwa letniskowego, a w stosunku do miast bardziej oddalonych występować będą jako tereny wypoczynku urlopowego z możliwością urządzania drugich domów.

6. Zasady i metody wdrażania zrównoważonego rozwoju na obszarach turystycznych strefy pojeziernej

6.1. Związki turystyki z innymi funkcjami i sytuacje konfliktowe w realizacji zrównoważonego rozwoju

Te formy turystyki, które wykorzystują zasoby środowiska przyrodniczego, rozwijają się przede wszystkim na obszarach wiejskich, gdzie wiodącą rolę odgrywa najczęściej rolnictwo. Związki turystyki z rolnictwem i innymi dziedzinami gospodarki powinny więc być bardzo silne, co jednak do tej pory nie zawsze miało miejsce. Często natomiast dochodziło do sytuacji konfliktowych.

Dominujące przez wiele lat podziały na tzw. turystykę komercyjną - rynkową i socjalną przyczyniły się do wielu błędów w gospodarce turystycznej [G. Gołębski, 1991]. Zakładano, że ceny usług turystycznych powinny być zawsze niższe od ceny ich wytworzenia. Realizacja tego założenia nie mogła się obyć bez wsparcia zakładów pracy i obciążeń finansowych państwa. W tej sytuacji największą bazą noclegową dysponowały zakłady pracy, których siedziby bardzo często oddalone były o setki kilometrów od miejsc lokalizacji ośrodków wczasowych. Te i inne przyczyny doprowadziły do tego, że turystyka, szczególnie funkcjonująca na terenach pojeziernych, była w dużym stopniu wyobcowana ze środowiska kulturowego i społecznego. Najbardziej zaznaczyło się to w sposobach lokalizowania i użytkowania zakładowych obiektów wczasowych, które wznoszono bardzo często poza istniejącymi jednostkami osadniczymi oraz wyposażano we własne sieci i urządzenia infrastruktury technicznej. Wadliwie funkcjonujące systemy zaopatrzenia i handlu, niekorzystna dla administracji lokalnej polityka podatkowa, a także zatrudnianie zamiejscowego personelu wpływały na to, że korzyści ekonomiczne, jakie społeczności lokalne osiągały z rozwoju turystyki, były minimalne.

W obecnym okresie transformacji gospodarczej następują również zmiany w gospodarce turystycznej. Trudności ekonomiczne w zakresie dysponowania bazą wczasową dotychczasowych potentatów, jakimi były duże zakłady pracy, oraz ograniczenie dostępności do funduszy socjalnych sprawiły, że zaczął ulegać zmianie dominujący do tej pory model wypoczynku opartego na dwutygodniowych turnusach wczasowych, w znacznej mierze dotowanych. Wymogi gospodarki rynkowej doprowadziły do tego, że duże, często luksusowe, sezonowe ośrodki wczasowe stały się zbyt wielkim obciążeniem dla ich dotychczasowych właścicieli. Przyczyniły się do tego m.in. wzrost podatków od nieruchomości oraz opłat za użytkowanie terenów, w tym szczególnie pozostających w gestii Lasów Państwowych. Coraz więcej obiektów turystycznych zaczęło przechodzić w ręce prywatne, zmieniając równoległe swój charakter. Stają się one bardziej otwarte, dostępne dla turystów o różnych zainteresowaniach i zróżnicowanych okresach pobytu. Zwiększyły się też uprawnienia samorządów lokalnych, które w większym niż do tej pory stopniu, głównie ze względów ekonomicznych, zaczęły interesować się gospodarką turystyczną na swoim terenie.

Wprowadzanie nowych, mniej przestrzeniochłonnych, form zagospodarowania turystycznego oraz bardziej rygorystyczne przestrzeganie zasad ochrony środowiska

w gospodarce przestrzennej powinny znacznie ograniczyć liczbę sytuacji konfliktowych, do jakich dochodziło pomiędzy turystyką i pozostałymi dziedzinami życia gospodarczego. Wynikały one głównie z przejmowania pod inwestycje turystyczne powierzchni produkcyjnych i terenów budowlanych oraz powodowania strat w uprawach rolnych i gospodarce leśnej. Turystyka jest też postrzegana jako źródło zanieczyszczenia wód oraz degradacji zasobów przyrodniczych i krajobrazowych. W minionym okresie, przy brakach zaopatrzeniowych i powszechnie stosowanym rozdzielnictwie, turyści traktowani byli też często jako przyczyna powstawania niedoborów podstawowych artykułów konsumpcyjnych. Tylko w nielicznych rejonach, o dużych tradycjach wynajmu kwater, dostrzegano korzyści ekonomiczne wynikające z rozwoju turystyki.

Negatywne oddziaływania innych funkcji gospodarczych na turystykę, w tym przede wszystkim na stan walorów rekreacyjnych, przejawia się w różnych formach. Poza oddziaływaniami zewnętrznymi pochodzącymi spoza strefy pojeziernej lub ze źródeł położonych w innych rejonach tej strefy, objawiającymi się głównie zanieczyszczeniami powietrza atmosferycznego i wód powierzchniowych, występuje szereg zagrożeń lokalnych. Bardzo często powoduje je rolnictwo, szczególnie intensywne, w którym używa się dużo nawozów sztucznych i środków ochrony roślin, a także stosuje się gnojowicowanie pól. Szczególnie niebezpieczne dla użytkowanych rekreacyjnie wód powierzchniowych są duże, bezściółkowe fermy hodowlane, często nie dostosowane technologicznie i wielkościowo do warunków naturalnych. Duże zagrożenie dla rzek i jezior stanowią ścieki odprowadzane z zakładów przetwórstwa rolnego i ścieki komunalne z jednostek osadniczych.

Sytuacje konfliktowe i zagrożenia dla turystyki powoduje także użytkowanie gospodarce obszarów leśnych i wód powierzchniowych. Zagrożenia ze strony gospodarki leśnej to przede wszystkim te działania, które powodują ograniczenie pozaprodukcyjnej funkcji lasów. Wymienić tu można wyrąb drzew, w tym szczególnie tzw. rębnie zupełne, transport drewna, stosowanie chemicznego zwalczania szkodników i inne zabiegi, często niezbędne w gospodarce leśnej, ale obniżające warunki wypoczynku. Hamujące rozwój turystyki są też ograniczenia dotyczące sposobu i intensywności użytkowania turystycznego akwenów, a także wykorzystywanie do nawodnień rolniczych sztucznych zbiorników, w których obniżanie się zwierciadła wody i odsłanianie dna pokrywa się z okresem trwania letniego sezonu turystycznego.

Do najczęstszych sytuacji konfliktowych pomiędzy turystyką, a innymi dziedzinami gospodarki dochodzi na obszarach, gdzie występuje duży popyt na nie zagospodarowaną przestrzeń. Do takich obszarów należą strefy podmiejskie dużych miast, w których silne ekonomicznie podmioty gospodarcze przejmują wolne obszary, doprowadzając do uszczuplenia istniejących lub potencjalnych terenów rekreacyjnych, a także przyczyniając się do obniżenia walorów przyrodniczych na terenach sąsiednich. W strefie tej funkcja turystyczna odgrywa ważną rolę, gdyż wpływa pośrednio na wielkość terenów rekreacyjnych na obszarach zainwestowania miejskiego oraz na zasięg i wielkość podmiejskiego ruchu weekendowego. W przypadku braku wolnych terenów o korzystnych dla rekreacji zasobach środowiska przyrodniczego, opłacalne jest w tej strefie rekultywowanie i przejmowanie na cele rekreacyjne różnego rodzaju terenów zdegradowanych [S. Iwicki, 1992].

Jednym z najważniejszych sposobów ograniczenia negatywnych wpływów turystyki na środowisko, a równocześnie korzystnym ekonomicznie, jest powiązanie osadnictwa

turystycznego z istniejącą siecią osadniczą. Tego rodzaju rozwiązania pozwalają chronić tereny o wysokich wartościach środowiska przyrodniczego przed zagospodarowaniem turystycznym, powodującym ich niszczenie zarówno na etapie inwestowania, jak i eksploatacji, a także przed ruchem samochodowym i innymi zagrożeniami wynikającymi z intensywnego użytkowania tych terenów. Po stronie korzyści ekonomicznych uwzględnić można m.in. wykorzystywanie wspólnej infrastruktury na terenach już zainwestowanych, skrócenie dróg dojazdowych i urządzeń sieciowych oraz korzyści z handlu i usług świadczonych przez mieszkańców jednostek osadniczych.

Szeroko rozumiana turystyka wiejska obejmuje swym zasięgiem przestrzennym także tereny leśne. Las jest doskonałym środowiskiem dla wypoczynku psychofizycznego, gdyż zawiera w sobie wartości zdrowotne, poznawcze, estetyczne i wychowawcze. Mimo że generalnie odchodzi się od lokalizacji osadnictwa turystycznego na terenach leśnych, to jednak pewne ekstensywne formy zagospodarowania i użytkowania turystycznego lasów są stosowane nadal. Konieczne jest w tych przypadkach zharmonizowanie funkcji rekreacyjnej z naturalnymi warunkami siedliskowymi, zachowanie jak największej powierzchni naturalnej szaty roślinnej oraz uwzględnianie wieku drzewostanów na terenach użytkowanych rekreacyjnie. Trzeba liczyć się też w przyszłości z większym zakresem odpłatności na rekreacyjne wykorzystywanie lasów, gdyż ukierunkowanie rozwoju leśnictwa na cele pozaprodukcyjne (m.in. rekreacyjne) obniża wielkość produkcji drewna [K. Rykowski, 1994], co wpływa na zmniejszenie dochodowości gospodarki leśnej.

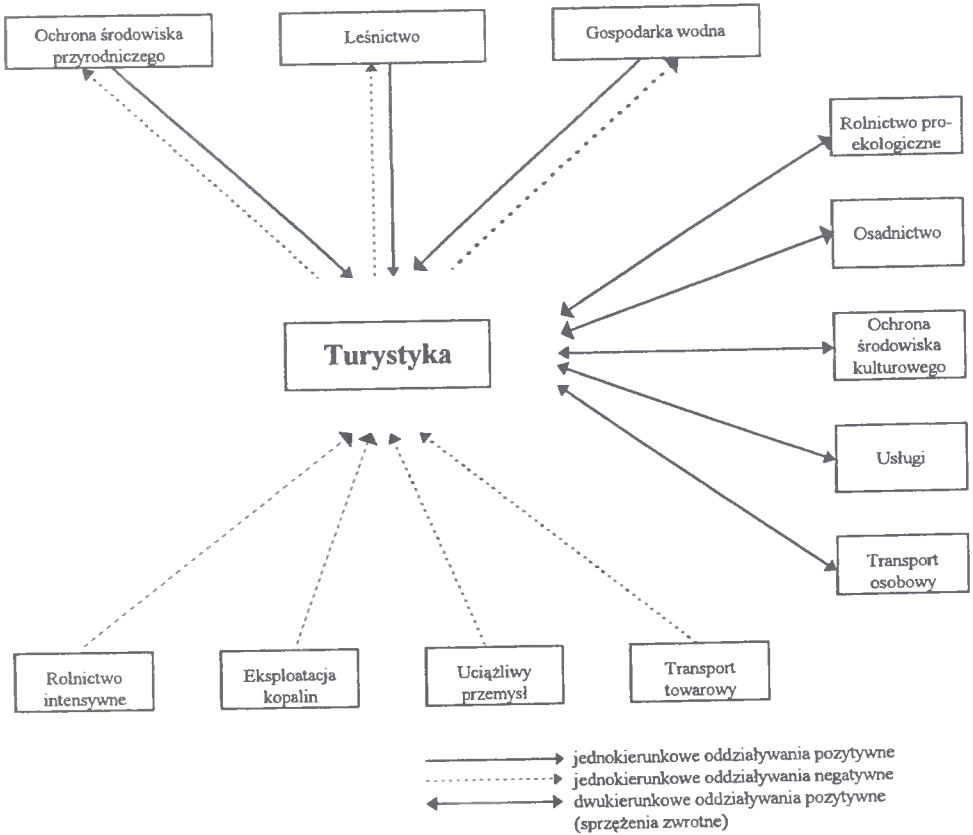
W strefie pojeziernej znaczne obszary zajmują tereny chronione: parki narodowe, parki krajobrazowe i obszary chronionego krajobrazu. Mimo że może na nich dochodzić niekiedy do konfliktów pomiędzy funkcją turystyczną i ochronną (szczególnie w odniesieniu do parków krajobrazowych), wynikających najczęściej z dokonanych wcześniej realizacji w zakresie zagospodarowania turystycznego, są one elementem podnoszącym atrakcyjność turystyczną rejonów. Ich występowanie jest szczególnie doceniane przez uczestników proekologicznych form turystyki, do której zaliczyć można przede wszystkim różne formy turystyki kwalifikowanej i specjalistycznej, takie jak: turystyka piesza, rowerowa, konna, kajakowa i żeglarska, wędrowki narciarskie, wędkarstwo itp. Bazą dla tych form turystyki mogą być zarówno obiekty nastawione na ich obsługę (stacje wodne, ośrodki żeglarskie, schroniska, rybakówki, ośrodki jeździeckie, campingi, pola biwakowe), jak i obiekty oraz miejsca noclegowe występujące w zabudowie wiejskiej. Pożądane jest również przystosowanie istniejących ośrodków wczasowych dla potrzeb turystyki kwalifikowanej poprzez rozszerzenie oferty i wyposażenia, zmianę systemu rezerwacji miejsc oraz przedłużenie sezonu turystycznego.

Ważnym elementem zabezpieczenia parków krajobrazowych przed degradacją środowiska przyrodniczego jest ich odpowiednie strefowanie, w którym uwzględnia się odmienne sposoby użytkowania turystycznego w zależności od jakości walorów przyrodniczych podlegających ochronie oraz chłonności turystycznej i możliwości uprawiania różnych form turystyki.

Schemat powiązań turystyki z innymi funkcjami przedstawia rysunek 19. W powiązaniach tych zostały wyróżnione jednokierunkowe oddziaływania pozytywne i negatywne oraz dwukierunkowe oddziaływania pozytywne (sprzężenia zwrotne).

Uznano, że ochrona środowiska przyrodniczego, leśnictwo i gospodarka wodna oddziałują na turystykę pozytywnie, dostarczając jej zasobów wypoczynkowych i kra-

jobrazowych, natomiast wpływ turystyki na funkcjonowanie tych dziedzin jest negatywny, gdyż powoduje ona w mniejszym lub większym stopniu degradację środowiska przyrodniczego.

Rys. 19. Związki turystyki z innymi funkcjami gospodarczymi i ochronnymi
Źródło: opracowanie własne

W związkach turystyki z proekologicznym rolnictwem, osadnictwem, ochroną środowiska kulturowego, usługami i transportem osobowym występują wzajemne oddziaływania pozytywne, gdyż funkcje te wpływają korzystnie na rozwój turystyki, natomiast turystyka jest jednym ze stymulatorów ich rozwoju, m.in. dzięki zakupom żywności, wynajmowaniu noclegów, renowacji zabytków, korzystaniu z usług handlowych i rzemieślniczych oraz środków transportu osobowego.

Oddziaływania ze strony intensywnego rolnictwa, eksploatacji kopalin, uciążliwego przemysłu i transportu towarowego jest negatywne, gdyż powodują one różnego rodzaju degradacje środowiska, w tym również zasobów turystycznych oraz obniżają komfort wypoczynku.

6.2. Zasady zrównoważonego rozwoju turystyki

Współzależność funkcji występujących na wspólnie użytkowanym obszarze, charakterystyczna dla zrównoważonego rozwoju, wywiera też wpływ na formułowanie zasad dotyczących rozwoju turystyki. Konieczne jest przede wszystkim skorelowanie wszelkich działań w sferze turystyki z pozostałymi działaniami dotyczącymi środowiska przyrodniczego i życia społeczno-gospodarczego.

W zrównoważonym rozwoju na eksponowanym miejscu stawiany jest człowiek, gdyż wszelkie działania zgodne z zasadami tego rozwoju, również te, które odnoszą się do ochrony środowiska przyrodniczego, sprowadzają się w efekcie do zaspokojenia obecnych i przyszłych potrzeb ludzi. We wszelkich działaniach związanych z turystyką człowiek pojawia się w dwu podstawowych rolach:

- 1) jako uczestnik ruchu turystycznego;
- 2) jako osoba świadcząca usługi dla turystów.

Niezbędne jest także skorelowanie tych ról, aby zaspokojone zostały w jak najszerszym zakresie potrzeby turystów, a osoby świadczące usługi osiągnęły odpowiednie korzyści ekonomiczne i aby w trakcie pobytów turystycznych nie dochodziło do negatywnych zmian w środowisku przyrodniczym i społecznym.

W większości publikowanych ostatnio prac autorów polskich [Strategia przestrzennego ..., 1992; J. Owsiak, J. Sewerniak, 1994; R. Przybyszewska-Gudelis, 1994; S. Iwiczki, 1996a, 1996b] zwraca się szczególną uwagę na znaczenie aktywizacji gospodarczej większych obszarów i poszczególnych gmin poprzez rozwój turystyki oraz powiązanie tych działań z procesem wdrażania zasad zrównoważonego rozwoju.

Zasady zrównoważonego rozwoju turystyki są trudne do uszeregowania w sposób systematyczny, gdyż zbyt wiele zagadnień jest wielostronnie ze sobą powiązanych. W związku z tym zasady te przedstawiono w kilku ząbających się tematycznie grupach problemów.

6.2.1. Formy turystyki na obszarach pojeziernych

Dominującymi i propagowanymi obecnie formami w turystyce światowej i europejskiej są te formy turystyki, które umożliwiają bezpośredni kontakt z naturą i środowiskami lokalnymi oraz pozwalają spędzić wolny czas w sposób bardziej aktywny [Charter ..., 1995; H. Eidsvik, 1996; G. Richards, 1996]. Występują też tendencje do dzielenia urlopów na krótsze okresy oraz coraz popularniejsze stają się kilkudniowe wyjazdy weekendowe. Rozszerza się lista odwiedzanych krajów, w tym także o kraje wschodnio- i środkowoeuropejskie. W Polsce przyjazdowy ruch zagraniczny wzrósł w latach 1986-1995 ponad 22 razy (łącznie z przygranicznym ruchem beznoclegowym). W rejestrowanym ruchu turystycznym w Polsce występuje jednak duży udział przyjazdów handlowych i innych związanych z działalnością gospodarczą.

Światowe tendencje w turystyce, polegające na szukaniu kontaktu z naturą, nie znajdują do tej pory odbicia w strukturze przyjazdowego ruchu turystycznego do Polski, który koncentruje się głównie w miastach. Wynika to przede wszystkim ze zbyt małego i nie przystosowanego do standardów europejskich oraz proekologicznych form

turystyki zagospodarowania obszarów turystycznych, w tym również pojeziernych. Według niektórych opinii [A. Schwichtenberg, 1994], obszary o przeciętnych walorach turystycznych środowiska przyrodniczego, w tym także tereny pojezierne województwa koszalińskiego, nie będą w stanie przyciągnąć znaczniejszej liczby turystów zagranicznych przynajmniej w ciągu najbliższych 10-15 lat. Przeważa jednak pogląd, wyrażany szczególnie w starszych opracowaniach (w tym w różnych wersjach planów zagospodarowania turystycznego kraju), że nasze pojezierza, z racji swych unikalnych zasobów przyrodniczych, są dla turystów zagranicznych jednym z najcenniejszych regionów turystycznych Polski.

Niezależnie od wielkości przyszłego zagranicznego ruchu turystycznego strefa pojezierna spełniać będzie wielorakie funkcje turystyczne w obsłudze ruchu krajowego, w którym zahamowane zostały od 1995 roku, charakterystyczne dla poprzednich kilku lat, tendencje spadkowe.

Zgodnie z najnowszymi opracowaniami strategicznymi dotyczącymi rozwoju turystyki w Polsce [Strategia rozwoju ..., 1996], na obszarach pojeziernych powinna się rozwijać przede wszystkim **turystyka aktywna, rekreacyjna i specjalistyczna oraz turystyka na terenach wiejskich**. Pewne znaczenie będą też miały turystyka tranzytowa oraz turystyka w miastach i turystyka kulturalna. Wyróżniana oddzielnie turystyka businessowa będzie również występowała, ale będzie miała jedynie znaczenie lokalne, głównie w rejonach dużych ośrodków miejsko-przemysłowych.

Powyższe założenia strategiczne pozostają w bardzo luźnym związku ze stanem obecnym w zakresie użytkowania i zagospodarowania turystycznego obszarów pojeziernych. Jak wskazują statystyki turystyki [Turystyka w 1995 r., 1996] oraz przedstawione w rozdziale czwartym wyniki badań terenowych w wybranych rejonach turystycznych i prac kameralnych dotyczących województwa bydgoskiego [Struktura ..., 1990; S. Iwicki, 1990], dominującymi pod względem liczby miejsc noclegowych obiektami turystycznymi na pojezierzach są ośrodki wypoczynkowe.

Najbardziej obecnie preferowane formy turystyki: aktywnej, specjalistycznej i turystyki na terenach wiejskich (odnoszącej się głównie do agroturystyki) rozwinięte są w strefie pojezierniej w niewielkim zakresie. Wynika to m.in. ze sposobu zagospodarowania i użytkowania obiektów wczasowych, dominacji tradycyjnych zachowań podczas urlopu, w których przeważa wypoczynek bierny, z nieodpowiedniego zagospodarowania szlaków turystycznych oraz z niewielkiej liczby udostępnionych dla turystów kwater w gospodarstwach wiejskich, mimo podejmowanej w ostatnim okresie działalności szkoleniowej i promocyjnej.

Rozwój turystyki aktywnej, pozostającej w bliskim kontakcie z przyrodą, nie może jednak stać się dominującą formą uprawiania turystyki na pojezierzach. Obecnie wypoczynek w ośrodkach wczasowych nad jeziorami, który zgodnie z wyżej wymienionymi opracowaniami strategicznymi można by określić jako turystykę rekreacyjną, ogranicza się głównie do plażowania, kąpieli, korzystania ze sprzętu pływającego i krótkich na ogół spacerów po drogach i ścieżkach w sąsiedztwie ośrodka. Taki model wypoczynku jest często słusznie krytykowany, ale jego alternatywą nie może stać się masowa (ze względu na łączną liczbę uczestniczących w niej osób) turystyka aktywna, której uczestnicy powielają sposoby zachowania się w atrakcyjnym środowisku przyrodniczym pojedynczych osób lub małych, przygotowanych do tego grup miłośników przy-

rody (np. „foto-safari”, oglądanie ptaków itp.), gdyż spowodowałyby to zbyt duże szkody w tym środowisku.

Obecny sposób zagospodarowania turystycznego pojezierzy, z dużymi koncentracjami osadnictwa turystycznego, które ze względów ekonomicznych będą musiały niekiedy funkcjonować jeszcze przez wiele lat, wymaga odpowiedniego sterowania ruchem turystycznym, m.in. poprzez rozbudowę na terenie ośrodków wypoczynkowych i w ich sąsiedztwie urządzeń sportowych i rekreacyjnych oraz przygotowanie tras spacerowych i szlaków turystycznych przystosowanych do przyjęcia dużej liczby użytkowników. Turystyka przyrodnicza powinna natomiast pozostać domeną tych osób, które są nią w szczególności zainteresowane i odpowiednio do niej przygotowane.

Spośród form turystyki aktywnej (kwalifikowanej) największym zainteresowaniem na obszarach pojeziernych cieszy się **turystyka wodna**, w tym szczególnie kajakowa i żeglarska. Dalszy jej rozwój wymaga odpowiedniego zagospodarowania i wyposażenia, umożliwiającego organizowanie, gdy istnieją nadające się do tego celu szlaki wodne, wielodniowych wędrówek lub spływów oraz korzystania ze sprzętu wodnego na akwenach położonych w sąsiedztwie miejsc urlopowego pobytu. Spływy kajakowe na niektórych rzekach mają bogate tradycje i renomę międzynarodową, podobnie jak żeglarstwo na Wielkich Jeziorach Mazurskich. Takie atuty powinny być szczególnie wykorzystywane w promocji polskich pojezierzy. Ze względu na duże walory przyrodnicze i rekreacyjne jezior, ich wykorzystanie dla turystyki motorowodnej ograniczone powinno być jedynie do akwenów nie nadających się do innych form rekreacji i położonych poza terenami wypoczynkowymi.

Turystyka piesza, pomimo istnienia dość gęstej sieci wyznaczonych szlaków jest na pojezierzach mało popularna. Spowodowane jest to m.in. brakiem odpowiedniego zagospodarowania, w tym przede wszystkim brakiem obiektów noclegowych zlokalizowanych przy szlakach. Nie muszą to być specjalnie wybudowane schroniska turystyczne, gdyż niekiedy wystarczą działania organizacyjne, polegające na wypracowaniu metod rezerwacji miejsc w obiektach wczasowych dla wędrujących turystów. Turystyka piesza, obok wodnej, powinna stać się jedna z najpopularniejszych form turystyki na atrakcyjnych krajobrazowo obszarach pojeziernych.

Inną formą turystyki aktywnej, korzystającą niekiedy również ze szlaków pieszych, jest **turystyka rowerowa**. Dzięki walorom zdrowotnym i niewielkim zagrożeniom dla środowiska przyrodniczego jej rozwój powinien w coraz większym stopniu przyczynić się do ograniczenia turystyki motorowej i samochodowej. Na obszarach o dużych walorach przyrodniczych, samochód powinien służyć przede wszystkim jako środek lokomocji, umożliwiający dojazd do miejsca zakwaterowania. Turystyka rowerowa wymaga lepszego, niż turystyka piesza, przygotowania szlaków zarówno pod względem technicznym, jak i ze względu na konieczność zapewnienia bezpieczeństwa na drogach publicznych.

Na obszarach wiejskich coraz większym zainteresowaniem cieszy się uprawianie jazdy konnej, z wykorzystaniem coraz liczniejszych, najczęściej niewielkich, stadnin koni. Udostępnienie wierzchowców jest często połączone z nauką jazdy. W oparciu o te stadniny powinna rozwijać się właściwa **turystyka konna**, polegająca na przemierzaniu większych odległości i wymagająca korzystania z noclegów oraz obsługi koni. Konieczne tu będą działania koordynacyjne, doprowadzające do współpracy pomiędzy właścicielami sąsiadujących ze sobą stadnin.

Wykorzystując stadniny organizować też można przejażdżki i wycieczki powozami konnymi dla osób nie posiadających kwalifikacji jeździeckich.

Obszary pojezierne cieszą się szczególnym zainteresowaniem wędkarzy. Większość akwenów i rzek jest udostępniona dla **wędkarstwa**, nie trzeba też najczęściej budować specjalnych obiektów dla wędkarzy, gdyż korzystają oni z wszystkich dostępnych obiektów noclegowych. W niektórych tylko przypadkach, na obszarach pozbawionych bazy noclegowej, wskazana jest lokalizacja niewielkich rybakówek, zapewniających warunki do przenocowania i krótkiego pobytu.

Związki z turystyką ma też **myślistwo**, szczególnie w odniesieniu do obsługi gości z zagranicy. Rozwój tej formy ruchu turystycznego posiada duże znaczenie poza sezonem letnim, gdyż umożliwia wykorzystanie miejsc noclegowych w obiektach przystosowanych do użytkowania całorocznego.

Obiekty te powinny być też udostępnione w okresie zimowym osobom uprawiającym **turystykę narciarską i żeglarstwo bojerowe**. To ostatnie wymaga występowania dużych akwenów z utrzymującą się długo pokrywą lodową oraz specjalistycznego sprzętu, natomiast narciarstwo nizinne można uprawiać w całej strefie pojeziernej. Warunki klimatyczne sprawiają jednak, że pokrywa śnieżna utrzymuje się najdłużej w części północno-wschodniej i tam turystyka narciarska jest najbardziej rozwijana.

Duże znaczenie, ze względu na swój masowy charakter, ma **wypoczynek świąteczny mieszkańców dużych miast**. Odbywa się on na ogół w strefie podmiejskiej, której zasięg nie przekracza najczęściej 30-50 km [M. Drzewiecki, M.A. Grabiszewski, S. Iwicki, R. Przybyszewska-Gudelis, 1988]. Powszechną formą jego obsługi są ośrodki wypoczynku świątecznego zlokalizowane najczęściej nad jeziorami. Ze względu na przeciążenie tych ośrodków użytkowane są również pozostałe tereny nadwodne i leśne, co doprowadza do znacznych degradacji środowiska przyrodniczego. Zapobiec temu może przystosowanie dla potrzeb wypoczynku innych terenów oraz rozszerzenie form turystyki, m.in. poprzez zwiększenie liczby uczestników wędrówek turystycznych.

Ważnym elementem wypoczynku świątecznego są **pobyty w domkach letniskowych** oraz na terenach **ogródków działkowych**, pełniących zbliżoną funkcję, dzięki budowie na ich terenie obiektów nadających się do sezonowego zamieszkania.

W zrównoważonym rozwoju turystyki, duże znaczenie odgrywać powinna aktywizacja ludności miejscowej, a także bezpośredni kontakt tej ludności z osobami przyjeżdżającymi na wypoczynek. Najłatwiej osiągnąć te cele rozwijając **agroturystykę** i inne formy turystyki związane bezpośrednio z osadnictwem wiejskim. Niezbędne jest jednak występowanie na tych obszarach odpowiedniej jakości walorów rekreacyjnych i krajo-
brazowych. Na terenach po byłych państwowych gospodarstwach rolnych, które w strefie pojeziernej zajmowały znaczne powierzchnie, walory te zostały w dużym stopniu zdegradowane. Również rozwój agroturystyki jest tu znacznie ograniczony ze względu na charakter zabudowy (budownictwo wielorodzinne) i niekorzystną dla tego typu rekreacji strukturę przestrzenną gospodarstw. W tych rejonach turystyka powinna rozwijać się albo w oparciu o walory rekreacyjne terenów położonych poza arealami wielkoobszarowych gospodarstw, czyli w sposób zbliżony do dotychczas stosowanego - w bliskim sąsiedztwie wód i lasów lub w oparciu o założenia parkowo-pałacowe.

Na obszarach z przewagą gospodarstw indywidualnych można wyróżnić dwa podstawowe kierunki rozwoju turystyki, uzależnione od sytuacji ekonomicznej wsi:

- 1) wynajem kwater i rozwój budownictwa pensjonatowego w dobrze zagospodarowanych wsiach położonych w atrakcyjnych rejonach turystycznych;
- 2) rozwój agroturystyki i adaptacja opuszczonych domów na cele letniskowe we wsiach atrakcyjnych krajobrazowo, ale podupadających ekonomicznie, w których turystyka stać się może czynnikiem aktywizującym życie gospodarcze.

Przy określaniu kierunków rozwoju turystyki na obszarach wiejskich uwzględnić trzeba trendy przyszłościowe, które do Polski, nie odczuwającej jeszcze w takim stopniu jak kraje zachodnie przesytu rozwojem cywilizacji technicznej, dopiero docierają. Wymienić tu można m.in. pobyty w gospodarstwach wiejskich (farm tourism) połączone z wykonywaniem różnych czynności gospodarczych. Na szczególną przydatność polskiego rolnictwa dla tej formy turystyki zwraca uwagę m.in. E. Zbieć [1994]. Przy tego rodzaju pobytach problem atrakcyjności walorów rekreacyjnych może zająć na dalszy plan i dlatego rozwój agroturystyki może mieć znacznie szerszy zasięg przestrzenny, niż mogłoby to wynikać z potencjału walorów wypoczynkowych. Ważnym czynnikiem sprzyjającym rozwojowi turystyki na obszarach rolniczych lub w ich sąsiedztwie, w tym przede wszystkim w parkach krajobrazowych, może stać się produkcja zdrowej żywności. Dzięki rozwojowi turystyki wiejskiej może też zwiększyć się liczba form uprawiania turystyki oraz ulegać przedłużeniu sezon turystyczny, gdyż niektóre z tych form nie będą tak silnie jak dotychczas związane z sezonem letnim.

O ile formy wypoczynkowe turystyki przeważają na obszarach wiejskich, to **turystyka krajoznawcza** związana jest przede wszystkim (choć nie wyłącznie) z miastami, w których położona jest większość obiektów zabytkowych. Na obszarach wiejskich występują przede wszystkim tereny i obiekty krajoznawcze związane ze środowiskiem przyrodniczym i walorami krajobrazowymi oraz pojedyncze obiekty zabytkowe zjawiska związane z folklorem. Turystyka krajoznawcza, która do tej pory uprawiana i była głównie grupowo, coraz częściej ma charakter wędrówek indywidualnych, co pozwala na uprawianie w czasie urlopu również innych form turystyki.

Różnorodność uprawianych form turystyki powinna być jedną z podstawowych zasad zrównoważonego rozwoju obszarów pojeziernych. Wybór tych form powinien wynikać z zainteresowań uczestników ruchu turystycznego oraz z uwarunkowań przyrodniczych, ekonomicznych i przestrzennych. Należy więc brać pod uwagę nie tylko charakter obszarów i pełnione przez nie funkcje (np. strefa podmiejska, park krajobrazowy), ale również rodzaj i jakość zasobów turystycznych. Z tych względów trudno jest poszczególnym rodzajom obszarów przypisać w sposób precyzyjny i jednoznaczny formy turystyki, jakie mogą lub powinny być na nich uprawiane. W sposób ogólny zagadnienia te przedstawiono w tabeli 14.

Udział poszczególnych form turystyki jest trudny do przewidzenia również dlatego, że zmienia się moda nie tylko na te formy, ale także na kraje i regiony. Rozwój turystyki na pojezierzach uwarunkowany jest obecnie przede wszystkim charakterem istniejącego zagospodarowania i większość postulowanych zmian w modelu wypoczynku musi ten fakt uwzględniać.

Tabela 14

Formy turystyki na obszarach wiejskich w strefie pojeziernej
 + - zalecane 0 - dopuszczalne -- - niewskazane

Lp	Formy turystyki	Rodzaje obszarów									
		o dużej atrakcyjności ze względu na: duży udział wód	duży udział lasów	atrakcyjną rzeźbę terenu	parki krajo- obrazowe	strefy pod- miejskie	rolnicze z walorami wypoczyn- kowymi	z walora- mi kultu- rowymi	przy tra- sach tran- zytowych		
1	Wypoczynek pobytowy	+	0	0	-	0	0	-	0	-	
2	Wypoczynek świąteczny	+	+	+	-	+	0	0	+	0	
3	Turystyka krajoznawcza	0	+	+	+	0	0	0	+	+	
4	Turystyka tranzytowa	0	0	0	-	0	0	0	0	-	
5	Agroturystyka	+	+	+	0	-	+	+	0	-	
6	Wypoczynek w domkach letniskowych	+	+	0	-	+	+	-	-	-	
7	Wypoczynek na terenach ogrodników działkowych	0	0	0	-	+	+	+	0	-	
8	Turystyka wodna	+	0	0	+	+	0	0	+	-	
9	Turystyka piesza	0	+	+	+	+	0	+	+	0	
10	Turystyka rowerowa	0	+	+	+	+	0	+	-	-	
11	Turystyka konna	0	+	+	0	0	+	-	-	-	
12	Turystyka narciarska	0	+	+	0	+	+	-	-	-	
13	Turystyka samochodowa	-	0	+	-	0	0	+	+	+	

Źródło: opracowanie własne

6.2.2. Użytkowanie turystycznych zasobów przyrodniczych, ich ochrona i kształtowanie

Z ogólnych zasad zrównoważonego rozwoju wynika, że żaden z elementów biorących udział w tym rozwoju nie powinien ulegać zmniejszeniu. Dotyczy to także tych zasobów przyrodniczych, których zachowanie gwarantuje dalszy rozwój turystyki. Dotychczasowe sposoby lokalizacji i zagospodarowania obiektów turystycznych oraz formy użytkowania tych obiektów spowodowały znaczne straty w zasobach przyrodniczych, ograniczając tym samym możliwości ich rekreacyjnego wykorzystywania.

Na obszarach pojeziernych, gdzie występuje duża zmienność i bardzo często mała skala form krajobrazowych, sposoby zagospodarowania i użytkowania turystycznego terenów powinny uwzględniać te uwarunkowania. Należy preferować obiekty niewielkie dostosowane wielkością i formą do otaczającego je krajobrazu, a liczba ich użytkowników powinna uwzględniać naturalną chłonność penetrowanego przez turystów terenu [Wskaźniki ..., 1978]. Nie można też dopuszczać do tego, aby obiekty kubaturowe były wznoszone na terenach o dużych walorach rekreacyjnych - w przypadku pojezierzy dotyczy to przede wszystkim terenów nadwodnych i obszarów leśnych. Konieczne jest pełne uzbrojenie techniczne zagospodarowanych terenów. Dotyczy to nie tylko sieci i urządzeń wodociagowo-kanalizacyjnych, ale również utwardzenia dróg, ścieżek i niektórych placów, gdyż pozory zachowania naturalności otoczenia na terenach intensywnie użytkowanych turystycznie, doprowadzają do ich degradacji. Ruch turystyczny poza obiektami turystycznymi powinien być w odpowiedni sposób sterowany poprzez wytyczenie ścieżek spacerowych, szlaków turystycznych i miejsc wypoczynkowych na terenach atrakcyjnych krajobrazowo i posiadających walory zdrowotne, z równoczesnym jednak ograniczeniem masowej penetracji na terenach o najwyższych wartościach przyrodniczych (np. w parkach narodowych i krajobrazowych).

Intensywność zagospodarowania i użytkowania obszarów powinna być odwrotnie proporcjonalna do wartości i unikalności zasobów przyrodniczych. Duże obiekty o większej liczbie użytkowników powinny być lokalizowane nad akwenami o mniejszej wartości przyrodniczej, ale o dogodnych warunkach do wypoczynku, np. nad dużymi jeziorami otoczonymi terenami o mniejszym udziale lasów.

W takich przypadkach niezbędne jest kształtowanie krajobrazu poprzez dolesienia, zadrzewienia i pielęgnowanie roślinności niskiej. Dotyczy to przede wszystkim obszarów o dużych przekształceniach antropogenicznych. Wprowadzana zieleń pełnić tu powinna funkcję ekologiczną, a zarazem wzbogacać zasoby rekreacyjne.

Ochronę najcenniejszych wartości przyrodniczych zapewnić można również pośrednio przejmując i przystosowując do celów turystycznych tereny zdegradowane i mało przydatne do innych celów [S. Iwicki, 1992]. Jest to szczególnie ważne w strefach podmiejskich dużych miast, gdzie takich terenów jest najwięcej, a potrzeby rekreacyjne, szczególnie w zakresie wypoczynku codziennego i świątecznego, są bardzo duże. Tego rodzaju rozwiązania mają duże znaczenie ekologiczne i ekonomiczne, gdyż chronią przed zbyt intensywnym ruchem turystycznym naturalne zasoby przyrodnicze, kształtują nowe tereny zielone oraz zapewniają większą efektywność wypoczynku i obniżenie kosztów pozamiejskich wyjazdów dzięki skróceniu długości i czasu dojazdu do terenów rekreacyjnych.

Również inne tereny, w tym szczególnie rolnicze, na których przewiduje się rozwój turystyki wymagają odpowiedniego kształtowania, a nawet niekiedy renaturalizacji, gdy arealy, szczególnie należące do gospodarstw wielkoobszarowych, zostały w zbyt radykalny sposób przekształcone. Działania takie powinny być jednak ściśle skorelowane z działaniami ze strony rolnictwa i leśnictwa.

Jednym z najważniejszych elementów ochrony zasobów przyrodniczych jest ochrona wód powierzchniowych przed zanieczyszczeniem. Konieczna jest tu nie tylko neutralizacja ścieków z obiektów turystycznych, ale również z innych obiektów i miejscowości położonych w zlewni danego jeziora lub rzeki. Poprzez zachowanie pasów nadbrzeżnej zieleni wysokiej i trwałych użytków zielonych zapewnić również można zwiększoną ochronę wód przed zanieczyszczeniami powierzchniowymi.

Wskazane jest także, aby lokalizacja terenów leśnych użytkowanych jako obozowiska harcerskie lub pola biwakowe była co kilka lat zmieniana, co zahamuje procesy degradacyjne i umożliwi regenerację zniszczonej roślinności.

6.2.3. Zagospodarowanie turystyczne

Zagospodarowanie turystyczne powinno być dostosowane do potrzeb tych form turystyki, które występują na danym obszarze. Zagospodarowanie polskich pojezierzy jest dostosowane przede wszystkim do obsługi tzw. wypoczynku pobytowego i występuje na ogół w postaci nadjeziornych ośrodków wypoczynkowych, campingów i pól biwakowych. Inne obiekty turystyczne takie jak stacje wodne, schroniska, rybakówki itp. spotyka się bardzo rzadko. Znaczna część zagospodarowania zlokalizowana została w oderwaniu od istniejącej sieci osadniczej.

Wdrażanie zasad zrównoważonego rozwoju turystyki uwzględniać musi w pierwszym rzędzie uporządkowanie spraw związanych z istniejącym zagospodarowaniem zarówno pod względem technicznym, jak i własnościowym oraz wprowadzanie zmian w dotychczasowym modelu spędzania wolnego czasu. Towarzyszący tym przemianom przyrost nowych miejsc noclegowych powinien być w znacznie większym stopniu niż do tej pory związany z istniejącą siecią osadniczą.

Wobec ograniczonych możliwości inwestycyjnych, zmiana struktury przestrzennej zagospodarowania turystycznego nie może przebiegać bardzo szybko. Zmiany powinny mieć charakter ewolucyjny i nie powodować marnotrawienia majątku turystycznego, często źle zlokalizowanego i niefunkcjonalnego, ale przedstawiającego w dalszym ciągu dużą wartość użytkową. Powinno się jednak dążyć do wyeliminowania bazy substandardowej, zlokalizowanej często na terenach leśnych lub w bezpośrednim sąsiedztwie jezior. W źle zlokalizowanych trwałych obiektach wczasowych, których dyslokacja jest obecnie niemożliwa ze względów technicznych i ekonomicznych, wskazana jest zmiana funkcji (np. dla obsługi różnych form turystyki kwalifikowanej) i ograniczenie liczby użytkowników, z równoczesnym zakazem rozbudowy tych obiektów. Zmniejszeniu liczby miejsc noclegowych w wyizolowanych ośrodkach wczasowych lub ich zespołach towarzyszyć powinien rozwój budownictwa pensjonatowego powiązanego z istniejącą zabudową wiejską oraz wykorzystywanie istniejących zasobów mieszkaniowych dla celów turystycznych poprzez rozwój agroturystyki i tworzenie

„drugich domów” m. in. dzięki adaptowaniu dla tych potrzeb opuszczonych gospodarstw.

Zmiany w strukturze przestrzennej obecnego zagospodarowania turystycznego powinny polegać głównie na odsunięciu od brzegu jezior bazy noclegowej i innych obiektów nie związanych bezpośrednio z rekreacją nadwodną. Nowo wznoszone obiekty należy lokalizować w takiej odległości od brzegu, aby nie powodowały bezpośrednich zagrożeń dla środowiska przyrodniczego (m.in. poprzez spływy powierzchniowe, niszczenie roślinności nadbrzeżnej, niszczenie zbroczy) oraz obniżenia walorów krajobrazowych. Strefa przybrzeżna jezior nie może być wygradzana i powinna być ogólnodostępna.

Powyższe zasady dotyczą szczególnie lokalizacji budownictwa letniskowego i ogrodów działkowych. Te dwie formy osadnictwa turystycznego (lub pełniące jego rolę) są w dalszym ciągu bardzo popularne. Ich realizacje ułatwiają duże, w zakresie gospodarki przestrzennej, uprawnienia samorządów lokalnych, które decydują o przeznaczeniu terenu. Sytuacja taka powoduje jednak pewne zagrożenia wynikające z dążenia, niekiedy za wszelką cenę, do osiągnięcia korzyści ekonomicznych ze sprzedaży działek, co doprowadza często do wyzbywania się przez gminy najlepszych, do tej pory chronionych, terenów nawodnych. Na zagrożenia wynikające z nadmiernej koncentracji „drugich domów” zwraca m.in. uwagę A. Kowalczyk [1994].

W przygotowaniu obiektów dla obsługi turystyki duże znaczenie powinna mieć adaptacja istniejących budynków nie użytkowanych lub pełniących inne funkcje, nie dostosowane do charakteru tych budynków. Coraz częściej spotykanymi przykładami takich działań są adaptacje budynków mieszkalnych, lub całych gospodarstw, na tzw. drugie domy lub inne cele związane z turystyką (np. na ośrodki jeździeckie). Przeznaczanie dworów i pałaców na domy wypoczynkowe lub domy pracy twórczej powinno być uwarunkowane występowaniem w otoczeniu atrakcyjnych zasobów przyrodniczych i odizolowaniem od użytkowanej zabudowy gospodarczej. Warunki takie bardzo często są niemożliwe do zrealizowania ze względu na zniszczenie parków i przekształcenia otaczających je gruntów. Na cele turystyczne można też przeznaczać nie użytkowane młyny i wiatraki, stare szkoły i inne obiekty, które w okresie transformacji gospodarczej przestały pełnić swą pierwotną funkcję.

Działania związane z adaptacją różnego rodzaju obiektów zabytkowych na cele turystyczne dotyczą nie tylko wsi, ale również i miast. Przeznaczanie zabytkowych kamienic, spichlerzy, zamków, bram, baszt i innych obiektów na cele związane z turystyką zapewnia utrzymanie ich w należyтым stanie technicznym, a zarazem uatrakcyjnia pobyt w zwiedzanych miejscowościach. W zagospodarowaniu turystycznym, w tym szczególnie miast, z dużym udziałem funkcji krajoznawczej niezbędne jest zróżnicowanie standardu bazy noclegowej, umożliwiające korzystanie z niej różnym grupom turystów.

Obiekty zabytkowe, w tym również dwory, mogą też zostać wykorzystane dla obsługi turystyki tranzytowej i wędrowskiej, o ile położone są w sąsiedztwie tras. Nowo wznoszone obiekty przy trasach przelotowych i wędrowskich powinny natomiast uwzględniać występowanie w otoczeniu zasobów turystycznych wpływających na atrakcyjność pobytu. Dotyczy to szczególnie Drogi Tysiąca Jezior. Przy trasach tranzytu turystycznego ważną rolę odgrywa też informacja (w tym szczególnie wizualna) o walorach i zagospodarowaniu turystycznym przyległych obszarów.

Specyficznego zagospodarowania wymagają też tereny przygraniczne, ponieważ występują na nich duże koncentracje ruchu turystycznego, szczególnie na trasach dojazdowych do przejść granicznych. Ze względu na fakt, że tereny te są na ogół słabo zurbanizowane i w dużym stopniu zalesione, wskazana jest koncentracja zagospodarowania turystycznego w bliskim sąsiedztwie dróg i niedopuszczenie do jego niekontrolowanego rozprzestrzeniania się na tereny pozostałe. Nie powinno to jednak dotyczyć przystosowania bazy noclegowej do użytkowania całorocznego w istniejących obiektach turystycznych.

6.2.4. Aktywizacja społeczności lokalnej i rozwój ekonomiczny gmin poprzez turystykę

Podział korzyści ekonomicznych osiąganych z turystyki wymaga gruntownego przegrupowania. Zgodnie z generalną zasadą ekonomiczną, którą wymienia H. Eidsvik [1996], w podziale zysków z turystyki jak największa część powinna pozostać na miejscu, w gminie. Umożliwi to przyspieszenie rozwoju przyszłego i rekonstrukcji istniejącego zagospodarowania turystycznego. Wiąże się to z inną podstawową zasadą w planowaniu rozwoju turystyki, mówiącą o partycypacji ludności miejscowej we wszystkich przedsięwzięciach związanych z rozwojem turystyki na danym obszarze oraz o tym, że oferta turystyczna powinna opierać się na miejscowych zasobach naturalnych, ludzkich i materialnych [CIPRA, 1985].

W warunkach polskich, te światowe tendencje znajdują szczególne uzasadnienie w związku z występowaniem dużych nadwyżek siły roboczej, szczególnie w województwach pojeziernych oraz z koniecznością restrukturyzacji gospodarczej obszarów wiejskich, co spowoduje dalszy wzrost bezrobocia. Dotychczasowy model funkcjonowania turystyki na obszarach pojeziernych sprawił, że była ona na ogół słabo związana ze społecznością lokalną i nie przynosiła liczących się korzyści ekonomicznych dla gmin i ich mieszkańców.

Zmiany w systemie funkcjonowania turystyki, polegające na silniejszym związaniu jej ze środowiskiem miejscowym, nie tylko przyrodniczym, ale i społecznym, są jednym z najważniejszych elementów przekształceń terenów wiejskich związanych z ich restrukturyzacją gospodarczą oraz wprowadzaniem zasad wielofunkcyjnego i zrównoważonego rozwoju. Wprowadzanie tych zmian uwarunkowane jest nie tylko występowaniem zasobów turystycznych, ale również mentalnością mieszkańców, wynikającą m.in. z dotychczasowych kontaktów z turystami. Jak zauważa E. Dziegieć [1995], najsilniejsze procesy urbanizacji turystycznej występują na terenach zamieszkałych przez ludność autochtoniczną, zadomowioną, o długich tradycjach świadczenia usług turystycznych. Dotyczy to głównie obrzeża Bałtyku i wsi karpackich, a na pojezierzach regionu Suwalsko-Augustowskiego i Kościersko-Kartuskiego. Na pozostałych obszarach pojeziernych, w tym szczególnie w zachodniej części Pojezierza Pomorskiego, gdzie przeważa ludność napływowa, aktywizacja ludności miejscowej w zakresie obsługi turystyki napotyka na dużo większe trudności.

Do licznych form spędzania wolnego czasu musi zostać dostosowany zakres świadczonych usług. Uwarunkowana przyrodniczo mała skala obiektów turystycznych na obszarach pojeziernych umożliwić powinna pełniejsze świadczenia usług przez miej-

scową ludność m.in. dzięki wynajmowaniu miejsc noclegowych we własnych mieszkaniach i niewielkich pensjonatach, zapewnieniu pobytów w gospodarstwach rolnych oraz dzięki pracy w przejmowanych przez gminy i osoby prywatne zakładowych ośrodkach wczasowych.

Dotychczasowa polityka finansowa państwa sprawia, że dochody pochodzące z turystyki tylko w niewielkim stopniu zasilają budżety gmin. Dotyczą one głównie podatków od nieruchomości oraz, w niektórych gminach, tzw. opłaty miejscowej (klimatycznej) pobieranej od każdego noclegu [S. Iwicki, 1996b]. Najłatwiejszym, ale i krótkowzrocznym z punktu widzenia długofalowego rozwoju gospodarczego gminy, sposobem osiągnięcia doraźnych dochodów, jest sprzedaż działek pod budownictwo letniskowe i ogrody działkowe. Na aktywizację gmin, uwzględniającą m.in. zatrudnienie miejscowej ludności w usługach turystycznych, takie rozwiązania mają niewielki wpływ.

Korzyści wynikające ze świadczenia usług turystycznych wpływają na ożywienie gospodarcze gmin w różny sposób:

- powodują zwiększenie majątku trwałego poprzez rozwój zagospodarowania turystycznego i usług towarzyszących (handlowych, rzemieślniczych, komunalnych i innych);
- powodują zwiększenie obrotu pieniądzem;
- przyczyniają się do powstania nowych miejsc pracy;
- przyczyniają się do poprawy warunków socjalno-bytowych ludności miejscowej.

Bardzo duże znaczenie ma tworzenie nowych miejsc pracy w obsłudze turystyki, które prowadzi do efektu mnożnikowego, w wyniku którego powstają następne miejsca pracy i dodatkowy dochód.

Specyfiką turystyki jest to, że stwarza ona możliwości aktywizacji gospodarczej w oparciu o dochód wytwarzany poza własnym systemem gospodarczym. Pieniądze przyjęte od turystów zasilają pierwotnie gospodarkę turystyczną, a przy następnych obrotach inne, pozaturystyczne gałęzie gospodarki [R. Gałęcki, G. Gołębski, 1980].

6.3. Zasady zrównoważonego rozwoju innych funkcji występujących na obszarach użytkowanych turystycznie

Zrównoważony rozwój wymaga, aby funkcje, występujące na wspólnie użytkowanych obszarach, współistniały w sposób harmonijny, nie powodujący konfliktów przestrzennych i funkcjonalnych. Dotyczy to szczególnie relacji pomiędzy funkcjami ochronnymi i gospodarczymi, a także relacji pomiędzy różnymi funkcjami gospodarczymi oraz funkcjonowania w tych układach działalności turystycznej.

Każda z występujących na danym obszarze funkcji ma pewne wymagania w stosunku do funkcji pozostałych. Wymagania te nie mogą jednak w sposób wyraźny ograniczać zakresu działalności tych dziedzin, do których zostały skierowane. Konieczny jest kompromis, łatwiejszy do osiągnięcia na tych obszarach, na których ogólny kierunek gospodarowania jest zgodny z uwarunkowaniami przyrodniczymi i społecznymi.

Na obszarach pojeziernych wymagania ze strony turystyki dotyczą:

● w odniesieniu do **funkcji ochronnych**:

- wyznaczania w obrębie obszarów chronionych (w tym przede wszystkim parków krajobrazowych) stref o różnym zakresie udziału funkcji turystycznej i wynikających stąd sposobach ich zagospodarowania i użytkowania turystycznego;
- kierowania się przy wyznaczaniu granic obszarów chronionych przede wszystkim kryteriami przyrodniczymi przy założeniu, że włączane do tych obszarów zagospodarowanie turystyczne musi zostać dostosowane do wymaganych norm ochrony;
- wyznaczania i zagospodarowania szlaków turystycznych i ścieżek dydaktycznych;
- określenia dopuszczalnych norm chłonności turystycznej;
- dostosowania ewentualnego zagospodarowania turystycznego (służącego proekologicznym formom turystyki) do warunków przyrodniczych i krajobrazowych oraz tradycji regionalnych;

● w odniesieniu do **gospodarki wodnej**:

- maksymalnej ochrony wód przed zanieczyszczeniami punktowymi;
- zachowania roślinności przybrzeżnej dla ochrony przed zanieczyszczeniami powierzchniowymi;
- ograniczenia sadzowych hodowli ryb, powodujących eutrofizację wód;
- eliminowania lub ograniczania używania jednostek pływających o napędzie spalinowym;
- zapewnienia dostępności akwenów dla celów rekreacyjnych w przypadkach prywatyzacji jezior;
- ograniczenia w sezonie letnim wahań poziomu wody w użytkowanych rekreacyjnie sztucznych zbiornikach wielozadaniowych;
- uwzględnienia potrzeb turystyki w zbiornikach nowo budowanych i projektowanych;

● w odniesieniu do **leśnictwa**:

- uwzględniania w planach gospodarstw leśnych oraz w praktyce realizacyjnej wielofunkcyjnej roli lasu;
- przebudowy składu gatunkowego drzewostanów i dostosowania ich do wymogów siedliskowych;
- przestrzegania wieku rębności drzew;
- stosowania takich sposobów wycięcia lasu, które ograniczałyby związane z tym negatywne skutki dla środowiska przyrodniczego i walorów krajobrazowych;
- minimalizowania negatywnych oddziaływań związanych ze składowaniem i transportem drewna;
- wyznaczania obszarów leśnych przeznaczonych dla masowego wypoczynku ludności;
- udostępniania i zagospodarowania dla celów rekreacyjnych pól biwakowych, miejsc wypoczynku, parkingów przydrożnych oraz szlaków turystycznych;
- wprowadzania dolesień uwzględniających potrzeby turystyki;

● w odniesieniu do **rolnictwa**:

- dążenia do ekologizacji całego rolnictwa i produkcji zdrowej żywności w wybranych rejonach, z czym wiąże się:

- nieprzekraczanie optymalnych potrzeb w zakresie stosowania nawozów sztucznych i środków ochrony roślin;
 - ograniczanie wielkości arealów zajętych pod te same uprawy (monokultury);
 - zachowanie i ewentualna renaturalizacja tzw. użytków ekologicznych (zadrzewień, zakrzaczeń, oczek wodnych itp.);
 - wprowadzanie zalesień na gruntach o niewielkiej przydatności rolniczej;
 - nieprzejmowanie na grunty orne trwałych użytków zielonych;
 - ograniczanie wielkości ferm hodowlanych i pełne zagospodarowanie (lub neutralizacja) odchodów zwierzęcych;
 - niedopuszczanie do spływania zanieczyszczeń powierzchniowych (m.in. nadmiaru nawozów sztucznych i środków ochrony roślin) do wód powierzchniowych;
 - ochrona i kształtowanie walorów krajobrazowych obszarów użytkowanych rolniczo;
- w odniesieniu do osadnictwa wiejskiego:
 - zachowania wiejskiego charakteru budynków mieszkalnych i gospodarczych z uwzględnieniem cech regionalnych przy równoczesnym ich pełnym uzbrojeniu technicznym;
 - utrzymania oraz wprowadzanie zieleni wysokiej w otoczeniu budynków oraz na ogólnodostępnych terenach wiejskich (terenach przydrożnych, placach, skwerach, parkach, terenach sportowych);
 - zachowania porządku i estetyki w obejściach gospodarskich oraz na terenach użytkowanych przez całą wieś;
 - neutralizacji oraz usuwania odpadów stałych i płynnych w sposób nie powodujący degradacji środowiska przyrodniczego;
 - ograniczenia emisji zanieczyszczeń do atmosfery;
 - stosowania właściwej polityki lokalizacyjnej, nie powodującej sytuacji konfliktowych pomiędzy funkcjami produkcyjnymi, a funkcją mieszkaniową i rekreacyjną;
 - kultywowania tradycyjnych zwyczajów, strojów i rzemiosł charakterystycznych dla poszczególnych regionów.

W odniesieniu do pozostałych funkcji, występujących na użytkowanych turystycznie obszarach, powinny obowiązywać ogólne zasady zrównoważonego rozwoju, w tym przede wszystkim odnoszące się do racjonalnego gospodarowania zasobami przyrody i środowiska kulturowego oraz uwzględniania potrzeb lokalnej społeczności. Na obszarach tych powinna być eliminowana lub ograniczana wszelka działalność powodująca degradację środowiska przyrodniczego i pogorszenie warunków wypoczynku. Dotyczy to przede wszystkim prowadzonej na szeroką skalę eksploatacji kopalń, uciążliwego przemysłu, dużych ferm hodowlanych oraz rozwoju sieci komunikacyjnych przeznaczonych głównie na potrzeby transportu towarowego.

Te uniwersalne zasady odnoszące się do całej strefy pojeziernej mogą być modyfikowane w poszczególnych typach gmin, i tak:

- w gminach zaliczonych do typu T-a₁ (typ turystyczny adaptacyjny pierwszy), w których obszary o dużych wartościach środowiska przyrodniczego, często pełniące funkcję parków krajobrazowych, są intensywnie zagospodarowane turystycznie, powinny obowiązywać wszystkie podstawowe zasady zrównoważonego rozwoju odnoszące się zarówno do funkcji ochronnych, jak i funkcji pozostałych.

Szczególną uwagę należy zwrócić na restrukturyzację istniejącego zagospodarowania turystycznego i przeniesienie części funkcji gospodarczych związanych z obsługą turystyki z terenów chronionych do jednostek osadniczych, w których powinno się dążyć do zachowania ich wiejskiego charakteru i cech regionalnych zabudowy;

- w gminach T-a₂ (typ turystyczny adaptacyjny drugi), do których zaliczono obszary o małym potencjale walorów wypoczynkowych i znacznych przekształceniach antropogenicznych, postulaty turystyki w odniesieniu do pozostałych funkcji powinny dotyczyć głównie tych elementów, które związane są z renaturalizacją i wzbogacaniem środowiska przyrodniczego;
- w gminach T-r₁ (typ turystyczny rozwojowy pierwszy) posiadających duży lub średni potencjał walorów wypoczynkowych i średnią intensywność zagospodarowania turystycznego oraz mających możliwości dalszego rozwoju turystyki, należy stosować wszystkie wymienione wcześniej zasady zrównoważonego rozwoju sprzyjające funkcji turystycznej;
- w gminach T-r₂ (typ turystyczny rozwojowy drugi) o dużym lub średnim potencjale walorów wypoczynkowych, małym zagospodarowaniu turystycznym i znacznych przekształceniach antropogenicznych występują duże rezerwy w zakresie zagospodarowania turystycznego, ograniczone często złym stanem środowiska i intensywnym rozwojem innych funkcji. W tych gminach duże znaczenie mają zabiegi zmierzające do ochrony, renaturalizacji i wzbogacania środowiska przyrodniczego oraz działania organizacyjne zapewniające warunki dla prawidłowego i bezkonfliktowego rozwoju funkcji turystycznej;
- w gminach O-t (typ ochronno-turystyczny) potencjał walorów wypoczynkowych jest zróżnicowany, natomiast zagospodarowanie turystyczne na ogół niewielkie, a przekształcenia antropogeniczne małe. Ponieważ są to najczęściej obszary leśne, odnoszą się do nich głównie zasady określone dla funkcji ochronnych i dla leśnictwa, a na obszarach o bardzo atrakcyjnej rzeźbie terenu, zasady odnoszące się do rolnictwa, przede wszystkim w zakresie zachowania i renaturalizacji użytków ekologicznych, wprowadzenia zalesień oraz ochrony i kształtowania walorów krajobrazowych;
- w gminach typu „G” (typ ogólnogospodarczy) mały jest potencjał walorów wypoczynkowych i małe zagospodarowanie turystyczne (lub jego brak), natomiast stopień przekształceń antropogenicznych jest średni lub duży. Na tych obszarach, gdzie funkcja turystyczna nie występuje lub jest niewielka, powinny obowiązywać ogólne zasady zrównoważonego rozwoju, ale ze szczególnym zwróceniem uwagi na ochronę i kształtowanie środowiska przyrodniczego na nielicznie tu występujących obszarach użytkowanych turystycznie. W strefach podmiejskich, gdzie zapotrzebowanie na tereny i urządzenia rekreacyjne jest szczególnie duże, powinno się m.in. rekultywować na cele rekreacyjne tereny zdegradowane.

Podsumowanie i wnioski

- Przeprowadzone badania dotyczące możliwości rozwoju turystyki w strefie pojeziernej wskazały na duże uzależnienie tego rozwoju od warunków przyrodniczych, a także od dotychczasowych sposobów użytkowania obszarów wiejskich, które dla turystyki mają szczególne znaczenie. Obszary te, charakteryzujące się dużym zróżnicowaniem składających się na nie komponentów, posiadają korzystne warunki do tego, aby stać się obszarami wielofunkcyjnymi, na których konflikty przestrzenne i funkcjonalne będą ograniczone do minimum. Doprowadzenie do takiego stanu wymaga jednak podejścia systemowego, uwzględniającego relacje zachodzące pomiędzy poszczególnymi elementami środowiska przyrodniczego oraz pomiędzy środowiskiem przyrodniczym i gospodarką. Dotyczy to m.in. obszarów turystycznych, które są użytkowane również przez inne działy gospodarki i są uzależnione w dużym stopniu od wpływów zewnętrznych.
- Wysoka jakość zasobów środowiska przyrodniczego na wiejskich obszarach pojeziernych oraz ich wielofunkcyjność wskazują na potrzebę przyjęcia dla nich, jako modelu kierunkowego koncepcji zrównoważonego rozwoju. Idee tego rozwoju znajdują swoje odzwierciedlenie w zasadach przyjętych i wprowadzanych do stosowania przez poszczególne dziedziny życia gospodarczego i społecznego. W odniesieniu do turystyki koncepcja zrównoważonego rozwoju może być sprowadzona do następujących zasad:
 - 1) rozwój turystyki powinien opierać się na miejscowym potencjale rozwojowym, czyli na miejscowych zasobach naturalnych, ludzkich i materialnych;
 - 2) turystyka rozwijająca się w oparciu o zasoby środowiska przyrodniczego nie może doprowadzać do uszczuplenia i degradacji tych zasobów;
 - 3) powinien zostać zapewniony szeroki udział społeczności lokalnej w obsłudze turystyki i podziale korzyści osiągniętych z jej rozwoju.
- Zasady zrównoważonego rozwoju odnoszące się do obszarów wiejskich i działalności rolniczej są w wielu punktach zbieżne z potrzebami turystyki. Zwraca się w nich m.in. uwagę na konieczność racjonalnego i zróżnicowanego wykorzystywania możliwości środowiskowych w produkcji rolniczej oraz na właściwe gospodarowanie użytkami rolnymi, które powinny być ważnym elementem w systemie ochrony środowiska. Podkreśla się również potrzebę wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich i związanego z tym zatrudnienia ludności w działalności pozarolniczej, w tym również w turystyce. Ma to szczególne znaczenie w województwach północnych strefy pojeziernej, w których występuje bardzo duże bezrobocie, związane z likwidacją licznie tu występujących byłych państwowych gospodarstw rolnych.
- W ocenie stanu zasobów turystycznych w strefie pojeziernej zwraca uwagę znaczne zróżnicowanie przestrzenne analizowanych elementów, w tym przede wszystkim występowanie dużego potencjału walorów wypoczynkowych w części północnej

strefy oraz słabe zagospodarowanie turystyczne w zachodniej części Pojezierza Pomorskiego. Na obszarach pojeziernych jedynie około 20% miejsc noclegowych znajduje się w obiektach użytkowanych w ciągu całego roku. Analiza struktury przestrzennej turystyki w trzech wybranych rejonach turystycznych oraz w województwie bydgoskim wykazała, że zdecydowana większość obiektów turystycznych została zlokalizowana w bezpośrednim sąsiedztwie jezior, poza jednostkami osadniczymi. W obiektach tych występują duże braki w zakresie urządzeń infrastruktury technicznej, w tym służących do odprowadzania i neutralizacji ścieków, co staje się przyczyną zanieczyszczenia wód powierzchniowych.

Przeprowadzone próby podziału strefy pojeziernej na turystyczne jednostki przestrzenne w oparciu o kryteria fizycznogeograficzne, jak również wyceny ekonomicznej zasobów turystycznych wskazały na możliwości stosowania różnych metod delimitacji obszarów turystycznych oraz oceny ich wartości. Metody te mogą być adaptowane dla innych celów gospodarczych.

- Jednym z najważniejszych elementów pracy była typologia turystyczna gmin, a ściślej obszarów wiejskich, do których zaliczono gminy wiejskie i gminy miejsko-wiejskie z wyłączeniem miast. Typologię poprzedzono klasyfikacją wielowymiarową, w której uwzględniono cechy i wartości cech dotyczące zjawisk turystycznych oraz innych elementów wywierających wpływ na rozwój turystyki. Badając te cechy szczególną uwagę zwrócono na określenie stopnia przekształceń antropogenicznych, charakteryzujących w sposób syntetyczny stan środowiska przyrodniczego na obszarach wiejskich.

Badania korelacji dwuwymiarowej wyróżnionych cech przeprowadzone metodami statystycznymi i opisowymi wskazały na rodzaj i siłę związków zachodzących pomiędzy nimi. Stwierdzono, że najsilniejsze związki występują pomiędzy stopniem przekształceń antropogenicznych i jakością rolniczej przestrzeni produkcyjnej oraz pomiędzy potencjałem walorów wypoczynkowych i intensywnością zagospodarowania turystycznego.

Na podstawie przeprowadzonej klasyfikacji wyróżniono 6 typów gmin o różnych predyspozycjach do pełnienia funkcji turystycznej. W granicach całej strefy pojeziernej wydzielono również 29 obszarów turystycznych, przy wyznaczaniu których uwzględniono nie tylko typy gmin, ale także uwarunkowania regionalne.

- Omówione w pracy ogólne zasady zrównoważonego rozwoju można traktować jako kierunkową ideę i zarazem jako model docelowy, który może być zrealizowany poprzez wdrażanie szczegółowych zasad wypracowanych przez poszczególne dziedziny życia społeczno-gospodarczego i na różnego rodzaju obszarach. Przedstawione w pracy zasady zrównoważonego rozwoju turystyki i obszarów wiejskich w strefie pojeziernej można więc uważać za podjęcie tego rodzaju próby, tym bardziej, że zasady te odnoszące się do form turystyki, zagospodarowania turystycznego i aktywizacji gospodarczej przez turystykę zostały poszerzone o problemy dotyczące związków turystyki z inną działalnością rozwijaną na tych samych obszarach. Stwierdzono, że analizowane funkcje gospodarcze i ochronne wywierają zróżnicowany (pozytywny bądź negatywny) wpływ na rozwój turystyki. Wynika z tego

wniosek, że aby wzajemne oddziaływania były jak najbardziej korzystne, niezbędne jest uwzględnienie w gospodarowaniu przestrzenią turystyczną nie tylko potrzeb turystyki, ale także potrzeb innych działów gospodarki.

. . .

Przeprowadzone badania dotyczyły jednostek administracyjnych, jakimi są gminy. Wyróżnienie w nich tylko obszarów wiejskich pozwoliło na większą porównywalność badanych obszarów nie zakłóconą oddziaływaniem zjawisk występujących w miastach. Wybór gmin jako pól podstawowych oceny ułatwił w dużym stopniu wykorzystanie danych statystycznych, które posłużyły do skonstruowania syntetycznych cech diagnostycznych, zawierających w sobie znacznie więcej elementów niż wynikałoby to z liczby ocenianych cech. W odniesieniu do tak dużego obszaru, jakim jest strefa pojezierna oraz przy wykorzystywaniu materiałów statystycznych dotyczących wielu elementów przyrodniczych i społeczno-gospodarczych, przyjęcie takiego podziału obszaru badań było w pełni uzasadnione. Ułatwiło to również skonstruowanie zasad dotyczących zrównoważonego rozwoju obszarów turystycznych.

Wdrażanie zasad zrównoważonego rozwoju turystyki wiąże się z wieloma, wzajemnie ze sobą skorelowanymi, działaniami i uwarunkowaniami, dotyczącymi zagadnień ekologicznych, ekonomicznych, społecznych, przestrzennych i organizacyjnych. Niezbędne jest dostosowywanie uprawianych form turystyki oraz sposobów i skali zagospodarowania turystycznego do warunków lokalnych, ze szczególnym uwzględnieniem konieczności zachowania zasobów przyrodniczych w nienaruszonym stanie.

W działaniach tych ważną rolę mają do spełnienia społeczności lokalne gospodarujące zasobami przestrzeni. Podjęte działania powinny przynieść pozytywne efekty zarówno dla gospodarki turystycznej, jak i dla pozostałych funkcji gospodarczych i ochronnych działających na wspólnie użytkowanych obszarach. Stosowanie zasad zrównoważonego rozwoju powinno m.in. przyczynić się do:

- ochrony zasobów środowiska przyrodniczego i kulturowego,
- osiągania najbardziej efektywnych i długotrwałych korzyści z użytkowania tych zasobów,
- harmonijnego rozwoju gospodarczego,
- kształtowania ładu przestrzennego,
- osiągania przez miejscową ludność korzyści ekonomicznych i społecznych.

Zróżnicowanie przyrodnicze i ekonomiczne strefy pojeziernej sprawia, że wdrażanie zrównoważonego rozwoju musi być dostosowane do konkretnych obszarów i wyróżnionych typów gmin, zgodnie z przedstawionymi w pracy zasadami. W ujęciu generalnym można sformułować następujące wnioski:

- Na Pojezierzu Mazurskim i w północnej części Pojezierza Pomorskiego, które charakteryzują się cennymi zasobami środowiska przyrodniczego i zarazem dużym potencjałem walorów wypoczynkowych, występują najkorzystniejsze warunki do wdrażania zrównoważonego rozwoju turystyki, przy uwzględnieniu jednak ograniczeń wynikających z licznie tu reprezentowanych różnych form ochrony przyrody i krajobrazu. Rozwój turystyki uzasadniony jest również występowaniem na tych obszarach wysokiej stopy bezrobocia, ale równocześnie może napotkać na utrudnienia związane

- z dużą liczbą gospodarstw wielkoobszarowych charakteryzujących się znacznymi przekształceniami krajobrazu oraz mało przydatnymi dla potrzeb turystyki zasobami mieszkaniowymi. Wymagać to będzie niekiedy działań zmierzających do renaturalizacji terenów rolniczych oraz większych, w stosunku do obszarów z przewagą gospodarstw indywidualnych, nakładów inwestycyjnych na powiększenie bazy turystycznej.
- Duża część Pojezierza Wielkopolskiego oraz obszary przyległe do Wisły charakteryzują się znacznym uprzemysłowieniem, wysokimi wskaźnikami urbanizacji i dobrze rozwiniętym rolnictwem. Są one najbardziej przekształcone antropogenicznie, a równocześnie występuje na nich duże zapotrzebowanie na tereny rekreacyjne dla mieszkańców miast. Niezbędne są tu działania zmierzające do poprawy stanu środowiska oraz wzbogacania zasobów przyrodniczych i krajobrazowych służących potrzebom turystyki, w tym szczególnie potrzebom wypoczynku świątecznego. Na obszarach podmiejskich może dochodzić do sytuacji konfliktowych, wywołanych zapotrzebowaniem na wolne tereny, w tym również rekreacyjne. Przy podejmowaniu decyzji dotyczących wyboru funkcji priorytetowych oraz konkretnych lokalizacji, przestrzeganie zasad zrównoważonego rozwoju, czyli uwzględnienie uwarunkowań ekologicznych, ekonomicznych i społecznych będzie szczególnie przydatne.
 - Na pozostałych obszarach o dominacji funkcji rolniczej i leśnej, na których brak wysokiej wartości zasobów turystycznych, obowiązywać powinny ogólne zasady zrównoważonego rozwoju, w których potrzeby turystyki występować będą na dalszym planie.

Wyniki pracy mogą zostać wykorzystane w badaniach naukowych, w planowaniu przestrzennym oraz na różnych szczeblach działalności realizacyjnej:

- dla badań naukowych przydatne mogą być metody klasyfikacji i typologii turystycznej gmin, delimitacji obszarów turystycznych oraz uszczegółowione zasady i sposoby wdrażania zrównoważonego rozwoju odnoszące się do turystyki i jej koegzystencji z innymi funkcjami;
- w planowaniu przestrzennym mogą być wykorzystane wyniki typologii gmin oraz delimitacji obszarów turystycznych, a także wyniki ocen wyróżnionych cech diagnostycznych w poszczególnych gminach. Dotyczy to prac planistycznych wykonywanych dla całego kraju, dla strefy pojeziernej oraz poszczególnych województw położonych w tej strefie;
- w działaniach realizacyjnych najbardziej przydatne powinny być sposoby wdrażania zrównoważonego rozwoju w gospodarce turystycznej oraz w innej działalności gospodarczej prowadzonej na wspólnie użytkowanych obszarach, a także sposoby unikania konfliktów pomiędzy turystyką a funkcjami ochronnymi. Dla praktyki powinny być adaptowane te wszystkie metody działań, które zwiększają znaczenie społeczności lokalnych w obsłudze turystyki i przyczyniają się do poprawy sytuacji gospodarczej gmin.

Przeprowadzone badania wymagają kontynuacji, a także uszczegółowienia niektórych metod, m.in. poszerzenia zestawu badanych cech diagnostycznych, które z różnych względów nie zostały wykorzystane w typologii. Konieczne będzie również uaktualnienie danych statystycznych, w tym przede wszystkim dotyczących takich zjawisk, w których zmiany związane z procesem przekształceń gospodarczych następują najszybciej.

Typologia turystyczna obszarów wiejskich w gminach strefy pojeziernej

Dane wejściowe:

POT - potencjał walorów wypoczynkowych (w punktach)

MNM - liczba miejsc noclegowych na 1000 mieszkańców

SPKT - stopień przekształceń antropogenicznych (w punktach)

Kategorie:

1 - duża przydatność dla turystyki

2 - średnia przydatność dla turystyki

3 - mała przydatność dla turystyki

Typy gmin:

 T -a₁ - turystyczny adaptacyjny pierwszy

 T -a₂ - turystyczny adaptacyjny drugi

 T -r₁ - turystyczny rozwojowy pierwszy

 T -r₂ - turystyczny rozwojowy drugi

O - t - ochronno-turystyczny

G - ogólnogospodarczy

Gmina	Województwo	Dane wejściowe			Kategoria			Klasa	Typ
		POT	MNM	SPKT	POT	MNM	SPKT		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Barcin	bydgoskie	22	12,06	1	2	3	3	18	T-r2
Białe Błota	bydgoskie	0	0,00	5	3	3	2	26	G
Brusy	bydgoskie	103	30,95	7	1	3	1	7	O-t
Bukowiec	bydgoskie	6	0,00	3	2	3	3	18	T-r2
Cekcyn	bydgoskie	56	15,78	7	1	3	1	7	O-t
Chojnice	bydgoskie	120	221,27	5	1	1	2	2	T-a1
Czersk	bydgoskie	9	37,34	7	2	3	1	16	O-t
Dąbrowa	bydgoskie	0	0,00	3	3	3	3	27	G
Dąbrowa Biskupia	bydgoskie	0	0,00	3	3	3	3	27	G
Dąbrowa Chełmińska	bydgoskie	10	2,78	3	2	3	3	18	T-r2
Dobrcz	bydgoskie	0	35,34	1	3	3	3	27	G
Dragacz	bydgoskie	0	0,00	3	3	3	3	27	G
Drzycim	bydgoskie	15	0,00	3	2	3	3	18	T-r2
Gąsawa	bydgoskie	8	139,64	3	2	2	3	15	T-r1
Gniewkowo	bydgoskie	4	0,00	2	3	3	3	27	G
Gostycyn	bydgoskie	35	0,00	3	2	3	3	18	T-r2
Inowrocław	bydgoskie	0	0,00	1	3	3	3	27	G
Janikowo	bydgoskie	32	0,00	1	2	3	3	18	T-r2
Janowiec Wielkopolski	bydgoskie	24	8,60	2	2	3	3	18	T-r2
Jezióra Wielkie	bydgoskie	33	429,09	3	2	1	3	12	T-a1
Jeżewo	bydgoskie	5	0,00	6	3	3	2	26	G
Kamień Krajeński	bydgoskie	4	0,00	3	3	3	3	27	G
Kcynia	bydgoskie	5	0,00	5	3	3	2	26	G
Kęsowo	bydgoskie	0	0,00	4	3	3	2	26	G
Koronowo	bydgoskie	91	93,55	5	1	2	2	5	T-r1
Kruszwica	bydgoskie	64	0,00	2	1	3	3	9	T-r2
Lniano	bydgoskie	3	37,64	5	3	3	2	26	G
Lubiewo	bydgoskie	51	188,30	5	1	2	2	5	T-r1
Łabiszyn	bydgoskie	0	0,00	6	3	3	2	26	G
Mogilno	bydgoskie	20	0,00	2	2	3	3	18	T-r2
Mrocza	bydgoskie	5	0,00	3	3	3	3	27	G
Nakło nad Notecią	bydgoskie	5	8,23	2	3	3	3	27	G
Nowa Wieś Wielka	bydgoskie	7	48,71	6	2	3	2	17	T-r2
Nowe	bydgoskie	24	56,33	4	2	2	2	14	T-r1
Osie	bydgoskie	47	335,58	6	2	1	2	11	T-a1
Osielsko	bydgoskie	2	0,00	5	3	3	2	26	G
Pakość	bydgoskie	32	0,00	2	2	3	3	18	T-r2
Pruszcz	bydgoskie	0	0,00	1	3	3	3	27	G
Rogowo	bydgoskie	48	19,11	3	2	3	3	18	T-r2
Rojewo	bydgoskie	1	0,00	5	3	3	2	26	G
Sadki	bydgoskie	0	0,00	3	3	3	3	27	G
Sępólno Krajeńskie	bydgoskie	4	0,00	3	3	3	3	27	G
Siczenko	bydgoskie	3	2,67	2	3	3	3	27	G

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Solec Kujawski	bydgoskie	15	0,00	7	2	3	1	16	O-t
Sosno	bydgoskie	0	0,00	4	3	3	2	26	G
Strzelno	bydgoskie	0	0,00	3	3	3	3	27	G
Szubin	bydgoskie	12	36,07	4	2	3	2	17	T-r2
Śliwice	bydgoskie	6	124,91	7	2	2	1	13	O-t
Świecie	bydgoskie	0	75,76	4	3	2	2	23	T-a2
Świekatowo	bydgoskie	0	0,00	1	3	3	3	27	G
Trzemeszno	bydgoskie	48	11,60	2	2	3	3	18	T-r2
Tuchola	bydgoskie	11	68,09	5	2	2	2	14	T-r1
Warlubie	bydgoskie	24	0,00	6	2	3	2	17	T-r2
Więcbork	bydgoskie	12	0,00	4	2	3	2	17	T-r2
Złotniki Kujawskie	bydgoskie	16	0,00	3	2	3	3	18	T-r2
Żnin	bydgoskie	8	13,84	2	2	3	3	18	T-r2
Lidzbark	ciechanowskie	24	5,03	6	2	3	2	17	T-r2
Lubowidz	ciechanowskie	0	0,00	6	3	3	2	26	G
Lutocin	ciechanowskie	0	0,00	6	3	3	2	26	G
Rybno	ciechanowskie	60	10,87	5	1	3	2	8	T-r2
Dzierżgoń	elbląskie	0	0,00	3	3	3	3	27	G
Gardeja	elbląskie	11	49,01	3	2	3	3	18	T-r2
Godkowo	elbląskie	7	0,00	6	2	3	2	17	T-r2
Kisielice	elbląskie	2	0,00	5	3	3	2	26	G
Kwidzyn	elbląskie	0	0,00	4	3	3	2	26	G
Mikołajki Pomorskie	elbląskie	2	0,00	3	3	3	3	27	G
Paśłek	elbląskie	0	5,17	5	3	3	2	26	G
Prabuty	elbląskie	11	6,21	5	2	3	2	17	T-r2
Rychliki	elbląskie	0	0,00	5	3	3	2	26	G
Ryjewo	elbląskie	3	0,00	3	3	3	3	27	G
Sadlinki	elbląskie	0	0,00	6	3	3	2	26	G
Stary Dzierżgoń	elbląskie	2	7,24	4	3	3	2	26	G
Stary Targ	elbląskie	0	0,00	2	3	3	3	27	G
Susz	elbląskie	5	34,35	5	3	3	2	26	G
Sztum	elbląskie	5	15,07	3	3	3	3	27	G
Bobowo	gdańskie	0	0,00	4	3	3	2	26	G
Chmielno	gdańskie	60	138,50	4	1	2	2	5	T-r1
Dziemiany	gdańskie	46	25,35	7	2	3	1	16	O-t
Gniew	gdańskie	5	27,59	4	3	3	2	26	G
Kaliska	gdańskie	5	28,28	6	3	3	2	26	G
Karsin	gdańskie	64	217,64	6	1	1	2	2	T-a1
Kartuzy	gdańskie	40	35,01	5	2	3	2	17	T-r2
Kolbudy Górne	gdańskie	48	86,43	2	2	2	3	15	T-r1
Kościerzyna	gdańskie	110	332,48	5	1	1	2	2	T-a1
Linia	gdańskie	88	67,12	6	1	2	2	5	T-r1
Liniewo	gdańskie	2	0,00	4	3	3	2	26	G
Lipusz	gdańskie	16	33,04	7	2	3	1	16	O-t
Lubichowo	gdańskie	10	124,52	7	2	2	1	13	O-t
Luzino	gdańskie	88	0,00	5	1	3	2	8	T-r2
Łęczyce	gdańskie	114	18,57	5	1	3	2	8	T-r2
Morzyszczyn	gdańskie	0	0,00	2	3	3	3	27	G
Nowa Karczma	gdańskie	5	0,00	3	3	3	3	27	G
Osieczna	gdańskie	0	0,00	7	3	3	1	25	O-t
Osiek	gdańskie	69	0,00	8	1	3	1	7	O-t
Pelplin	gdańskie	64	0,00	1	1	3	3	9	T-r2
Przodkowo	gdańskie	0	0,00	5	3	3	2	26	G
Przywidz	gdańskie	64	133,41	4	1	2	2	5	T-r1

c.d. załącznika

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Pszczółki	gdańskie	0	0,00	2	3	3	3	27	G
Sierakowice	gdańskie	18	4,79	4	2	3	2	17	T-r2
Skarszewy	gdańskie	8	0,00	3	2	3	3	18	T-r2
Skórcz	gdańskie	0	0,00	3	3	3	3	27	G
Smętowo Graniczne	gdańskie	0	0,00	1	3	3	3	27	G
Somonino	gdańskie	10	32,67	4	2	3	2	17	T-r2
Stara Kiszewa	gdańskie	7	5,61	7	2	3	1	16	O-t
Starogard Gdański	gdańskie	13	9,26	2	2	3	3	18	T-r2
Stężyca	gdańskie	93	225,69	5	1	1	2	2	T-a1
Subkowy	gdańskie	0	0,00	2	3	3	3	27	G
Sulęczyno	gdańskie	38	221,36	6	2	1	2	11	T-a1
Szemud	gdańskie	48	9,66	4	2	3	2	17	T-r2
Tczew	gdańskie	5	0,00	2	3	3	3	27	G
Trąbki Wielkie	gdańskie	40	0,00	3	2	3	3	18	T-r2
Wejherowo	gdańskie	89	15,81	5	1	3	2	8	T-r2
Zblewo	gdańskie	6	57,17	2	2	2	3	15	T-r1
Żukowo	gdańskie	0	9,07	4	3	3	2	26	G
Barlinek	gorzowskie	32	1,18	4	2	3	2	17	T-r2
Bierzwnik	gorzowskie	62	0,00	5	1	3	2	8	T-r2
Błedzew	gorzowskie	24	27,38	6	2	3	2	17	T-r2
Bogdaniec	gorzowskie	3	0,00	5	3	3	2	26	G
Boleszkowice	gorzowskie	0	0,00	5	3	3	2	26	G
Choszczno	gorzowskie	10	0,00	4	2	3	2	17	T-r2
Deszczno	gorzowskie	0	0,00	5	3	3	2	26	G
Dębno	gorzowskie	5	7,7	4	3	3	2	26	G
Dobiegiew	gorzowskie	114	2,95	6	1	3	2	8	T-r2
Drawno	gorzowskie	36	0,00	6	2	3	2	17	T-r2
Drezdenko	gorzowskie	19	80,03	8	2	2	1	13	O-t
Górzycza	gorzowskie	0	0,00	4	3	3	2	26	G
Kłodawa	gorzowskie	6	14,86	6	2	3	2	17	T-r2
Krzeszyce	gorzowskie	0	0,00	6	3	3	2	26	G
Krzecin	gorzowskie	7	0,00	3	2	3	3	18	T-r2
Lubiszyn	gorzowskie	1	20,41	5	3	3	2	26	G
Lubniewice	gorzowskie	30	405,56	5	2	1	2	11	T-a1
Miedzichowo	gorzowskie	20	43,08	8	2	3	1	16	O-t
Międzychód	gorzowskie	17	222,68	5	2	1	2	11	T-a1
Międzyrzecz	gorzowskie	34	135,65	6	2	2	2	14	T-r1
Myślibórz	gorzowskie	62	1,61	4	1	3	2	8	T-r2
Nowogródek Pomorski	gorzowskie	3	0,00	5	3	3	2	26	G
Ośno Lubuskie	gorzowskie	8	0,00	6	2	3	2	17	T-r2
Pełczyce	gorzowskie	17	0,00	3	2	3	3	18	T-r2
Przytoczna	gorzowskie	33	27,65	4	2	3	2	17	T-r2
Pszczew	gorzowskie	60	154,77	4	1	2	2	5	T-r1
Recz	gorzowskie	5	0,00	5	3	3	2	26	G
Rzepin	gorzowskie	5	4,36	5	3	3	2	26	G
Santok	gorzowskie	0	9,02	5	3	3	2	26	G
Skwierzyna	gorzowskie	0	3,89	6	3	3	2	26	G
Słońsk	gorzowskie	2	7,15	5	3	3	2	26	G
Słubice	gorzowskie	0	0,00	5	3	3	2	26	G
Stare Kurowo	gorzowskie	0	0,00	4	3	3	2	26	G
Strzelce Krajeńskie	gorzowskie	32	112,8	4	2	2	2	14	T-r1
Sulęcín	gorzowskie	68	61,15	6	1	2	2	5	T-r1
Trzciel	gorzowskie	36	52,83	5	2	2	2	14	T-r1
Witnica	gorzowskie	6	29,75	6	2	3	2	17	T-r2

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Zwierzyn	gorzowskie	0	0,00	4	3	3	2	26	G
Babiak	konińskie	4	0,24	3	3	3	3	27	G
Golina	konińskie	0	5,26	4	3	3	2	26	G
Kazimierz Biskupi	konińskie	1	2,97	3	3	3	3	27	G
Kleczew	konińskie	1	0,00	1	3	3	3	27	G
Kramsk	konińskie	0	0,00	5	3	3	2	26	G
Orchowo	konińskie	16	0,00	3	2	3	3	18	T-r2
Osiek Mały	konińskie	0	0,00	3	3	3	3	27	G
Ostrowite	konińskie	24	20,63	2	2	3	3	18	T-r2
Przedecz	konińskie	0	0,00	4	3	3	2	26	G
Skulsk	konińskie	3	8,66	2	3	3	3	27	G
Ślipca	konińskie	0	0,77	2	3	3	3	27	G
Sompolno	konińskie	2	26,04	3	3	3	3	27	G
Strzałkowo	konińskie	0	0,00	2	3	3	3	27	G
Ślesin	konińskie	9	122,93	3	2	2	3	15	T-r1
Wierzbiniek	konińskie	0	0,00	4	3	3	2	26	G
Wilczyn	konińskie	16	82,25	1	2	2	3	15	T-r1
Witkowo	konińskie	88	473,84	4	1	1	2	2	T-a1
Barwice	koszalińskie	12	17,90	4	2	3	2	17	T-r2
Biały Bór	koszalińskie	116	0,00	5	1	3	2	8	T-r2
Bobolice	koszalińskie	52	90,69	5	1	2	2	5	T-r1
Brzeźno	koszalińskie	5	0,00	3	3	3	3	27	G
Czaplinek	koszalińskie	137	149,53	5	1	2	2	5	T-r1
Drawsko Pomorskie	koszalińskie	97	71,30	5	1	2	2	5	T-r1
Grzmiąca	koszalińskie	11	0,00	5	2	3	2	17	T-r2
Kalisz Pomorski	koszalińskie	72	0,00	6	1	3	2	8	T-r2
Ostrowice	koszalińskie	54	9,27	4	1	3	2	8	T-r2
Polanów	koszalińskie	195	14,48	7	1	3	1	7	O-t
Połczyn-Zdrój	koszalińskie	25	0,00	4	2	3	2	17	T-r2
Rąbino	koszalińskie	9	0,00	4	2	3	2	17	T-r2
Silnowo	koszalińskie	178	18,33	5	1	3	2	8	T-r2
Sławoborze	koszalińskie	9	0,00	5	2	3	2	17	T-r2
Szczecinek	koszalińskie	217	12,14	4	1	3	2	8	T-r2
Świdwin	koszalińskie	6	0,00	3	2	3	3	18	T-r2
Wierzchowo	koszalińskie	32	0,00	6	2	3	2	17	T-r2
Złocieniec	koszalińskie	131	370,97	5	1	1	2	2	T-a1
Kościan	leszczyńskie	0	51,86	2	3	2	3	24	T-a2
Krzywiń	leszczyńskie	31	12,90	4	2	3	2	17	T-r2
Lipno	leszczyńskie	0	7,86	3	3	3	3	27	G
Osieczna	leszczyńskie	8	3,81	2	2	3	3	18	T-r2
Przemęt	leszczyńskie	26	229,18	5	2	1	2	11	T-a1
Śmigiel	leszczyńskie	0	0,00	3	3	3	3	27	G
Wijewo	leszczyńskie	18	235,24	4	2	1	2	11	T-a1
Włoszakowice	leszczyńskie	13	341,35	4	2	1	2	11	T-a1
Wschowa	leszczyńskie	1	47,69	3	3	3	3	27	G
Rajgród	łomżyńskie	28	140,78	8	2	2	1	13	O-t
Barczewo	olsztyńskie	30	40,89	5	2	3	2	17	T-r2
Biskupiec	olsztyńskie	83	70,57	5	1	2	2	5	T-r1
Biszynek	olsztyńskie	0	0,00	5	3	3	2	26	G
Dąbrówno	olsztyńskie	60	135,81	4	1	2	2	5	T-r1
Dobre Miasto	olsztyńskie	12	0,00	5	2	3	2	17	T-r2
Dywity	olsztyńskie	14	17,04	4	2	3	2	17	T-r2
Dzwierzuty	olsztyńskie	100	46,34	4	1	3	2	8	T-r2
Gietrzwałd	olsztyńskie	51	115,57	7	1	2	1	4	T-r1

c.d. załącznika

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Grunwald	olsztyńskie	3	15,20	4	3	3	2	26	G
Hawa	olsztyńskie	96	145,48	7	1	2	1	4	T-r1
Janowiec Kościelny	olsztyńskie	0	0,00	6	3	3	2	26	G
Janowo	olsztyńskie	3	66,08	8	3	2	1	22	O-t
Jedwabno	olsztyńskie	76	193,90	7	1	2	1	4	T-r1
Jeziorany	olsztyńskie	19	52,12	5	2	2	2	14	T-r1
Jonkowo	olsztyńskie	6	2,08	7	2	3	1	16	O-t
Kętrzyn	olsztyńskie	5	34,86	4	3	3	2	26	G
Kiwity	olsztyńskie	0	0,00	6	3	3	2	26	G
Kołno	olsztyńskie	43	85,95	4	2	2	2	14	T-r1
Korsze	olsztyńskie	0	0,00	5	3	3	2	26	G
Kozłowo	olsztyńskie	3	0,00	4	3	3	2	26	G
Lidzbark Warmiński	olsztyńskie	37	78,62	7	2	2	1	13	O-t
Lubawa	olsztyńskie	2	0,00	5	3	3	2	26	G
Lubomino	olsztyńskie	0	0,00	6	3	3	2	26	G
Lukta	olsztyńskie	101	52,45	5	1	2	2	5	T-r1
Małdyty	olsztyńskie	64	16,13	3	1	3	3	9	T-r2
Miłakowo	olsztyńskie	17	32,46	3	2	3	3	18	T-r2
Miłomłyn	olsztyńskie	57	232,79	6	1	1	2	2	T-a1
Morağ	olsztyńskie	61	179,27	4	1	2	2	5	T-r1
Mragowo	olsztyńskie	52	39,84	6	1	3	2	8	T-r2
Nidzica	olsztyńskie	55	66,57	6	1	2	2	5	T-r1
Olsztynek	olsztyńskie	75	324,67	7	1	1	1	1	T-a1
Ostróda	olsztyńskie	100	75,15	3	1	2	3	6	T-r1
Pasym	olsztyńskie	80	195,96	6	1	2	2	5	T-r1
Piecki	olsztyńskie	222	312,80	7	1	1	1	1	T-a1
Purda	olsztyńskie	61	145,86	7	1	2	1	4	T-r1
Reszel	olsztyńskie	16	41,47	4	2	3	2	17	T-r2
Sorkwity	olsztyńskie	57	286,10	5	1	1	2	2	T-a1
Srokowo	olsztyńskie	0	2,56	5	3	3	2	26	G
Stawiguda	olsztyńskie	121	27,61	6	1	3	2	8	T-r2
Szczytno	olsztyńskie	26	108,93	6	2	2	2	14	T-r1
Świątki	olsztyńskie	0	5,56	5	3	3	2	26	G
Świątajno	olsztyńskie	88	78,63	8	1	2	1	4	T-r1
Wielbark	olsztyńskie	0	0,00	9	3	3	1	25	O-t
Zalewo	olsztyńskie	95	13,35	4	1	3	2	8	T-r2
Rozogi	ostrołęckie	0	1,80	8	3	3	1	25	O-t
Białośliwie	pilskie	19	0,00	4	2	3	2	17	T-r2
Budzyń	pilskie	2	0,00	4	3	3	2	26	G
Chodzież	pilskie	11	2,94	5	2	3	2	17	T-r2
Czarnków	pilskie	11	1,61	7	2	3	1	16	O-t
Człopa	pilskie	61	0,00	6	1	3	2	8	T-r2
Damasławek	pilskie	0	0,00	2	3	3	3	27	G
Drawsko	pilskie	0	0,00	7	3	3	1	25	O-t
Gołańcz	pilskie	0	0,00	4	3	3	2	26	G
Jastrowie	pilskie	11	0,00	6	2	3	2	17	T-r2
Kaczory	pilskie	11	5,44	6	2	3	2	17	T-r2
Krajenka	pilskie	3	0,00	6	3	3	2	26	G
Krzyż Wielkopolski	pilskie	11	16,69	8	2	3	1	16	O-t
Lipka	pilskie	2	0,00	4	3	3	2	26	G
Lubasz	pilskie	0	80,12	4	3	2	2	23	T-a2
Lobżenica	pilskie	21	38,43	4	2	3	2	17	T-r2
Margonin	pilskie	8	0,00	4	2	3	2	17	T-r2
Miasteczko Krajeńskie	pilskie	0	0,00	5	3	3	2	26	G

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Mirosławiec	pilskie	42	41,61	7	2	3	1	16	O-t
Okonek	pilskie	10	4,14	7	2	3	1	16	O-t
Połajewo	pilskie	0	0,00	5	3	3	2	26	G
Rogoźno	pilskie	26	55,23	4	2	2	2	14	T-r1
Ryczywoł	pilskie	0	4,43	5	3	3	2	26	G
Szamocin	pilskie	1	0,00	6	3	3	2	26	G
Szydłowo	pilskie	14	5,55	4	2	3	2	17	T-r2
Tarnówka	pilskie	3	0,00	4	3	3	2	26	G
Trzcianka	pilskie	8	4,89	7	2	3	1	16	O-t
Tuczno	pilskie	74	7,66	5	1	3	2	8	T-r2
Ujście	pilskie	10	0,00	5	2	3	2	17	T-r2
Wałcz	pilskie	115	30,95	4	1	3	2	8	T-r2
Wapno	pilskie	0	0,00	1	3	3	3	27	G
Wągrowiec	pilskie	73	19,17	5	1	3	2	8	T-r2
Wieleń	pilskie	12	0,00	8	2	3	1	16	O-t
Wronki	pilskie	9	10,90	7	2	3	1	16	O-t
Wyrzysk	pilskie	17	3,24	3	2	3	3	18	T-r2
Wysoka	pilskie	0	0,00	2	3	3	3	27	G
Zakrzewo	pilskie	64	8,75	7	1	3	1	7	O-t
Złotów	pilskie	33	7,04	5	2	3	2	17	T-r2
Brudzeń Duży	płockie	24	0,00	4	2	3	2	17	T-r2
Gostynin	płockie	0	34,69	4	3	3	2	26	G
Gozdowo	płockie	0	0,00	4	3	3	2	26	G
Łąck	płockie	20	338,34	4	2	1	2	11	T-a1
Mochowo	płockie	0	0,00	4	3	3	2	26	G
Nowy Duninów	płockie	32	172,73	7	2	2	1	13	O-t
Stara Biała	płockie	16	0,00	3	2	3	3	18	T-r2
Szczutowo	płockie	2	116,87	6	3	2	2	23	T-a2
Brodnica	poznańskie	0	0,00	2	3	3	3	27	G
Buk	poznańskie	2	16,88	1	3	3	3	27	G
Chrzypsko Wielkie	poznańskie	50	142,90	4	2	2	2	14	T-r1
Czempin	poznańskie	0	7,76	3	3	3	3	27	G
Czerniejewo	poznańskie	0	0,00	3	3	3	3	27	G
Czerwonak	poznańskie	6	0,00	2	2	3	3	18	T-r2
Dolsk	poznańskie	8	9,54	2	2	3	3	18	T-r2
Dominowo	poznańskie	0	0,00	2	3	3	3	27	G
Dopiewo	poznańskie	2	0,00	1	3	3	3	27	G
Duszniki	poznańskie	0	3,72	1	3	3	3	27	G
Gniezno	poznańskie	2	31,75	3	3	3	3	27	G
Granowo	poznańskie	1	0,00	0	3	3	3	27	G
Grodzisk	poznańskie	0	0,00	3	3	3	3	27	G
Kamieniec	poznańskie	0	2,76	2	3	3	3	27	G
Kaźmierz	poznańskie	0	0,00	1	3	3	3	27	G
Kiszkowo	poznańskie	0	6,05	1	3	3	3	27	G
Kleszczewo	poznańskie	0	0,00	0	3	3	3	27	G
KłECKO	poznańskie	10	0,00	1	2	3	3	18	T-r2
Kołaczkowo	poznańskie	0	0,00	1	3	3	3	27	G
Komorniki	poznańskie	3	0,00	2	3	3	3	27	G
Kostrzyn	poznańskie	0	2,39	3	3	3	3	27	G
Kórnik	poznańskie	5	75,21	3	3	2	3	24	T-a2
Krzykosy	poznańskie	0	0,00	4	3	3	2	26	G
Książ Wielkopolski	poznańskie	3	70,24	3	3	2	3	24	T-a2
Kuślin	poznańskie	0	0,00	1	3	3	3	27	G
Kwilicz	poznańskie	10	8,63	2	2	3	3	18	T-r2

c.d. załącznika

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Lwówek	poznańskie	0	0,00	3	3	3	3	27	G
Łubowo	poznańskie	0	13,26	3	3	3	3	27	G
Mieleszyn	poznańskie	9	63,26	3	2	2	3	15	T-r1
Mieścisko	poznańskie	0	0,00	3	3	3	3	27	G
Miłosław	poznańskie	3	3,83	2	3	3	3	27	G
Mosina	poznańskie	4	21,16	4	3	3	2	26	G
Murowana Goślina	poznańskie	9	25,38	4	2	3	2	17	T-r2
Nekla	poznańskie	0	13,81	1	3	3	3	27	G
Niechanowo	poznańskie	0	0,00	1	3	3	3	27	G
Nowe Miasto nad Wartą	poznańskie	2	0,00	1	3	3	3	27	G
Nowy Tomyśl	poznańskie	0	5,45	6	3	3	2	26	G
Oborniki	poznańskie	9	0,00	3	2	3	3	18	T-r2
Obrzycko	poznańskie	0	7,09	3	3	3	3	27	G
Opalenica	poznańskie	0	9,16	3	3	3	3	27	G
Ostroróg	poznańskie	0	0,00	3	3	3	3	27	G
Pniewy	poznańskie	3	13,70	3	3	3	3	27	G
Pobiedziska	poznańskie	3	63,82	2	3	2	3	24	T-a2
Rakoniewice	poznańskie	0	12,98	5	3	3	2	26	G
Rokietnica	poznańskie	0	2,67	0	3	3	3	27	G
Sieraków	poznańskie	36	37,08	7	2	3	1	16	O-t
Skoki	poznańskie	7	0,00	4	2	3	2	17	T-r2
Stęszew	poznańskie	3	31,70	2	3	3	3	27	G
Suchy Las	poznańskie	2	7,61	2	3	3	3	27	G
Swarzędz	poznańskie	0	5,46	1	3	3	3	27	G
Szamotuły	poznańskie	0	2,66	1	3	3	3	27	G
Śrem	poznańskie	4	0,00	3	3	3	3	27	G
Środa Wielkopolska	poznańskie	0	1,87	2	3	3	3	27	G
Tarnowo Podgórne	poznańskie	3	25,93	1	3	3	3	27	G
Wielichowo	poznańskie	0	0,00	6	3	3	2	26	G
Września	poznańskie	0	0,00	0	3	3	3	27	G
Zaniemyśl	poznańskie	2	109,81	1	3	2	3	24	T-a2
Borzytuchom	ślupskie	27	0,00	5	2	3	2	17	T-r2
Bytów	ślupskie	104	0,00	5	1	3	2	8	T-r2
Cewice	ślupskie	74	0,00	5	1	3	2	8	T-r2
Czarna Dąbrówka	ślupskie	105	108,19	6	1	2	2	5	T-r1
Czarne	ślupskie	11	0,00	5	2	3	2	17	T-r2
Człuchów	ślupskie	10	59,35	4	2	2	2	14	T-r1
Debrzno	ślupskie	5	0,00	4	3	3	2	26	G
Dębica Kaszubska	ślupskie	94	48,54	4	1	3	2	8	T-r2
Kępice	ślupskie	64	17,61	5	1	3	2	8	T-r2
Koczała	ślupskie	9	49,05	6	2	3	2	17	T-r2
Kołczygłowy	ślupskie	46	0,00	5	2	3	2	17	T-r2
Konarzyny	ślupskie	17	5,10	7	2	3	1	16	O-t
Lipnica	ślupskie	86	0,00	8	1	3	1	7	O-t
Miastko	ślupskie	211	55,19	5	1	2	2	5	T-r1
Parchowo	ślupskie	44	182,76	6	2	2	2	14	T-r1
Potęgowo	ślupskie	0	0,00	3	3	3	3	27	G
Przechlewo	ślupskie	32	111,02	5	2	2	2	14	T-r1
Rzecznica	ślupskie	22	0,00	6	2	3	2	17	T-r2
Studzienice	ślupskie	114	311,61	8	1	1	1	1	T-a1
Trzebielino	ślupskie	17	0,00	6	2	3	2	17	T-r2
Tuchomie	ślupskie	48	6,79	5	2	3	2	17	T-r2
Augustów	suwalskie	80	163,24	7	1	2	1	4	T-r1
Bakalarzewo	suwalskie	3	2,49	6	3	3	2	26	G

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Banie Mazurskie	suwalskie	6	0,00	6	2	3	2	17	T-r2
Bargłów Kościelny	suwalskie	26	0,00	7	2	3	1	16	O-t
Biała Piska	suwalskie	22	21,67	7	2	3	1	16	O-t
Budry	suwalskie	0	0,00	7	3	3	1	25	O-t
Dubeninki	suwalskie	26	10,56	7	2	3	1	16	O-t
EtK	suwalskie	96	158,05	4	1	2	2	5	T-r1
Filipów	suwalskie	30	0,00	5	2	3	2	17	T-r2
Giby	suwalskie	48	335,71	8	2	1	1	10	T-a1
Giżycko	suwalskie	161	537,84	4	1	1	2	2	T-a1
Gołdap	suwalskie	28	0,00	6	2	3	2	17	T-r2
Jeleniewo	suwalskie	66	48,44	5	1	3	2	8	T-r2
Kalinowo	suwalskie	69	0,00	4	1	3	2	8	T-r2
Kowale Oleckie	suwalskie	35	3,77	6	2	3	2	17	T-r2
Krasnopol	suwalskie	29	17,94	6	2	3	2	17	T-r2
Kruklanki	suwalskie	56	166,35	8	1	2	1	4	T-r1
Mikołajki	suwalskie	126	63,85	5	1	2	2	5	T-r1
Miłki	suwalskie	81	171,82	5	1	2	2	5	T-r1
Nowinka	suwalskie	54	277,49	9	1	1	1	1	T-a1
Olecko	suwalskie	14	42,00	4	2	3	2	17	T-r2
Orzysz	suwalskie	80	324,13	6	1	1	2	2	T-a1
Pisz	suwalskie	249	360,86	7	1	1	1	1	T-a1
Płaska	suwalskie	50	684,53	8	2	1	1	10	T-a1
Pozezdrze	suwalskie	80	361,75	5	1	1	2	2	T-a1
Prostki	suwalskie	6	51,44	6	2	2	2	14	T-r1
Przerośl	suwalskie	15	0,00	6	2	3	2	17	T-r2
Puńsk	suwalskie	3	0,00	7	3	3	1	25	O-t
Raczki	suwalskie	1	0,00	5	3	3	2	26	G
Ruciane-Nida	suwalskie	171	1207,11	6	1	1	2	2	T-a1
Rutka-Tartak	suwalskie	24	6,63	7	2	3	1	16	O-t
Ryn	suwalskie	65	669,20	6	1	1	2	2	T-a1
Sejny	suwalskie	34	13,61	6	2	3	2	17	T-r2
Stare Juchy	suwalskie	64	101,08	5	1	2	2	5	T-r1
Suwałki	suwalskie	55	121,91	6	1	2	2	5	T-r1
Szypliszki	suwalskie	48	52,56	7	2	2	1	13	O-t
Świątajno	suwalskie	9	36,24	6	2	3	2	17	T-r2
Węgorzewo	suwalskie	146	89,63	6	1	2	2	5	T-r1
Wieliczki	suwalskie	1	0,00	6	3	3	2	26	G
Wiżajny	suwalskie	64	37,90	7	1	3	1	7	O-t
Wydminy	suwalskie	23	127,38	5	2	2	2	14	T-r1
Banie	szczecińskie	29	63,33	3	2	2	3	15	T-r1
Cedynia	szczecińskie	10	0,00	5	2	3	2	17	T-r2
Chociwel	szczecińskie	5	0,00	6	3	3	2	26	G
Chojna	szczecińskie	0	6,13	4	3	3	2	26	G
Dobra	szczecińskie	2	11,82	4	3	3	2	26	G
Dobrzany	szczecińskie	4	0,00	4	3	3	2	26	G
Ińsko	szczecińskie	61	0,00	5	1	3	2	8	T-r2
Kozielice	szczecińskie	4	0,00	4	3	3	2	26	G
Lipiany	szczecińskie	17	0,00	3	2	3	3	18	T-r2
Łobez	szczecińskie	6	0,00	5	2	3	2	17	T-r2
Mieszkowice	szczecińskie	31	0,00	5	2	3	2	17	T-r2
Moryń	szczecińskie	30	44,52	3	2	3	3	18	T-r2
Przelewice	szczecińskie	40	0,00	2	2	3	3	18	T-r2
Radowo Małe	szczecińskie	0	0,00	3	3	3	3	27	G
Trzcianko-Zdrój	szczecińskie	12	57,10	3	2	2	3	15	T-r1

c.d. załącznika

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Węgorzyno	szczecińskie	42	49,09	5	2	3	2	17	T-r2
Widuchowa	szczecińskie	17	10,57	3	2	3	3	18	T-r2
Biskupiec	toruńskie	40	0,00	3	2	3	3	18	T-r2
Bobrowo	toruńskie	13	13,04	3	2	3	3	18	T-r2
Brodnica	toruńskie	27	0,00	3	2	3	3	18	T-r2
Brzozie	toruńskie	7	5,89	4	2	3	2	17	T-r2
Chełmno	toruńskie	0	47,06	6	3	3	2	26	G
Chełmża	toruńskie	0	0,00	1	3	3	3	27	G
Ciechocin	toruńskie	3	100,41	5	3	2	2	23	T-a2
Dębowa Łąka	toruńskie	0	0,00	3	3	3	3	27	G
Golub-Dobrzyń	toruńskie	8	0,00	5	2	3	2	17	T-r2
Górzno	toruńskie	6	0,00	7	2	3	1	16	O-t
Grażawy	toruńskie	2	0,00	4	3	3	2	26	G
Grodziczno	toruńskie	0	28,98	4	3	3	2	26	G
Grudziądz	toruńskie	7	0,00	3	2	3	3	18	T-r2
Gruta	toruńskie	0	0,00	1	3	3	3	27	G
Jabłonowo Pomorskie	toruńskie	0	0,00	3	3	3	3	27	G
Kijewo Królewskie	toruńskie	0	0,00	1	3	3	3	27	G
Kowalewo Pomorskie	toruńskie	0	2,90	2	3	3	3	27	G
Książki	toruńskie	0	0,00	3	3	3	3	27	G
Kurzętnik	toruńskie	35	123,38	3	2	2	3	15	T-r1
Lisewo	toruńskie	0	0,00	2	3	3	3	27	G
Lubicz	toruńskie	3	0,00	3	3	3	3	27	G
Lasin	toruńskie	1	0,00	2	3	3	3	27	G
Łubianka	toruńskie	0	0,00	2	3	3	3	27	G
Lysomice	toruńskie	0	75,23	2	3	2	3	24	T-a2
Nowe Miasto Lubawskie	toruńskie	21	0,00	2	2	3	3	18	T-r2
Obrowo	toruńskie	0	24,85	5	3	3	2	26	G
Osiek	toruńskie	0	0,00	2	3	3	3	27	G
Papowo Biskupie	toruńskie	0	0,00	1	3	3	3	27	G
Płużnica	toruńskie	0	0,00	2	3	3	3	27	G
Radomin	toruńskie	1	0,00	2	3	3	3	27	G
Radzyń Chełmiński	toruńskie	0	0,00	2	3	3	3	27	G
Rogóźno	toruńskie	3	0,00	4	3	3	2	26	G
Stołno	toruńskie	0	0,00	2	3	3	3	27	G
Świecie nad Osą	toruńskie	0	0,00	1	3	3	3	27	G
Świedziebnia	toruńskie	0	0,00	3	3	3	3	27	G
Unisław	toruńskie	0	5,25	2	3	3	3	27	G
Wąbrzeźno	toruńskie	0	53,69	5	3	2	2	23	T-a2
Wąpielsk	toruńskie	4	0,00	4	3	3	2	26	G
Wielka Nieszawka	toruńskie	0	0,00	7	3	3	1	25	O-t
Zbiczno	toruńskie	80	234,03	5	1	1	2	2	T-a1
Zławieś Wielka	toruńskie	0	0,00	3	3	3	3	27	G
Aleksandrów Kujawski	włocławskie	0	6,41	3	3	3	3	27	G
Baruchowo	włocławskie	0	160,01	7	3	2	1	22	O-t
Bądkowo	włocławskie	0	0,00	2	3	3	3	27	G
Bobrowniki	włocławskie	8	0,00	6	2	3	2	17	T-r2
Boniewo	włocławskie	0	0,00	2	3	3	3	27	G
Brześć Kujawski	włocławskie	0	0,00	4	3	3	2	26	G
Brzuze	włocławskie	4	0,00	2	3	3	3	27	G
Bytoń	włocławskie	18	0,00	2	2	3	3	18	T-r2
Chocień	włocławskie	0	23,44	2	3	3	3	27	G
Chodecz	włocławskie	0	59,05	3	3	2	3	24	T-a2
Chrostkowo	włocławskie	0	0,00	3	3	3	3	27	G

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Czemikowo	włocławskie	24	1,64	5	2	3	2	17	T-r2
Dobre	włocławskie	0	0,00	2	3	3	3	27	G
Dobrzyń nad Wisłą	włocławskie	24	0,00	2	2	3	3	18	T-r2
Fabianki	włocławskie	0	3,16	4	3	3	2	26	G
Izbica Kujawska	włocławskie	3	7,84	3	3	3	3	27	G
Kikół	włocławskie	0	0,00	2	3	3	3	27	G
Koneck	włocławskie	0	0,00	2	3	3	2	26	G
Kowal	włocławskie	1	0,00	5	3	3	3	27	G
Lipno	włocławskie	0	0,00	3	3	3	3	27	G
Lubanie	włocławskie	0	0,00	3	3	3	3	27	G
Lubień Kujawski	włocławskie	0	0,00	3	3	3	3	27	G
Lubraniec	włocławskie	0	0,00	2	3	3	3	27	G
Osięciny	włocławskie	0	0,00	2	3	3	3	27	G
Piotrków Kujawski	włocławskie	24	36,32	2	2	3	3	18	T-r2
Raciążek	włocławskie	0	8,68	2	3	3	3	27	G
Radziejów	włocławskie	0	0,00	3	3	3	3	27	G
Rogowo	włocławskie	2	24,65	6	3	3	2	26	G
Rypin	włocławskie	0	0,00	2	3	3	3	27	G
Skępe	włocławskie	8	13,69	6	2	3	2	17	T-r2
Skrwilno	włocławskie	0	15,78	5	3	3	2	26	G
Tłuchowo	włocławskie	0	0,00	4	3	3	2	26	G
Topólka	włocławskie	24	78,18	2	2	2	3	15	T-r1
Waganiec	włocławskie	0	6,56	2	3	3	3	27	G
Wielgie	włocławskie	0	10,39	3	3	3	3	27	G
Włocławek	włocławskie	24	51,55	6	2	2	2	14	T-r1
Zakrzewo	włocławskie	0	0,00	3	3	3	3	27	G
Zbójno	włocławskie	0	0,00	2	3	3	3	27	G
Babimost	zielonogórskie	12	0,00	6	2	3	2	17	T-r2
Bobrowice	zielonogórskie	18	111,21	7	2	2	1	13	O-t
Bojadła	zielonogórskie	0	0,00	6	3	3	2	26	G
Brody	zielonogórskie	0	27,14	7	3	3	1	25	O-t
Bytnica	zielonogórskie	6	142,44	6	2	2	2	14	T-r1
Cybinka	zielonogórskie	5	0,00	7	3	3	1	25	O-t
Czerwieńsk	zielonogórskie	7	0,00	6	2	3	2	17	T-r2
Dąbie	zielonogórskie	17	14,72	5	2	3	2	17	T-r2
Gubin	zielonogórskie	0	61,73	7	3	2	1	22	O-t
Kargowa	zielonogórskie	10	171,07	7	2	2	1	13	O-t
Kolsko	zielonogórskie	3	90,91	5	3	2	2	23	T-a2
Krosno Odrzańskie	zielonogórskie	17	83,53	5	2	2	2	14	T-r1
Lubrza	zielonogórskie	46	196,23	4	2	2	2	14	T-r1
Lubsko	zielonogórskie	0	0,00	5	3	3	2	26	G
Łągowo	zielonogórskie	43	203,01	5	2	1	2	11	T-a1
Maszewo	zielonogórskie	18	10,44	6	2	3	2	17	T-r2
Nowa Sól	zielonogórskie	10	28,79	5	2	3	2	17	T-r2
Otyń	zielonogórskie	0	0,00	2	3	3	3	27	G
Siedlec	zielonogórskie	50	4,95	3	2	3	3	18	T-r2
Skąpe	zielonogórskie	8	160,50	4	2	2	2	14	T-r1
Sława	zielonogórskie	45	192,88	5	2	2	2	14	T-r1
Sulechów	zielonogórskie	5	21,46	4	3	3	2	26	G
Szczaniec	zielonogórskie	2	0,00	4	3	3	2	26	G
Świdnica	zielonogórskie	11	2,88	6	2	3	2	17	T-r2
Świebodzin	zielonogórskie	6	29,94	2	2	3	3	18	T-r2
Torzym	zielonogórskie	32	50,80	6	2	2	2	14	T-r1
Trzebiechów	zielonogórskie	0	0,00	4	3	3	2	26	G

c.d. załącznika

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Wolsztyn	zielonogórskie	6	43,77	3	2	3	3	18	T-r2
Zabór	zielonogórskie	0	0,00	4	3	3	2	26	G
Zbąszynek	zielonogórskie	10	0,00	4	2	3	2	17	T-r2
Zbąszyń	zielonogórskie	58	56,18	5	1	2	2	5	T-r1
Zielona Góra	zielonogórskie	1	22,08	4	3	3	2	26	G

Literatura

- Aronsson L., 1993: Sustainable Tourism Systems, Paper for the Second International School of Rural Development, June/July, University College Galway, Galway (Ireland).
- Bajcar A., 1969: Regiony turystyczne Polski. *Geografia w Szkole*, z.3-4.
- Baranowska-Janota M., 1994: Rola parków narodowych i parków krajobrazowych w organizacji turystyki i edukacji ekologicznej. Materiały IV Paneuropejskiego Kolokwium z cyklu „Turystyka i Środowisko” pod hasłem „Lasy”. Warszawa.
- Baretje R., Defert P., 1972: *Aspects économiques du tourisme*. Paris.
- Bartkowski T., 1971: Ocena atrakcyjności dla wypoczynku środowiska geograficznego naokołobałtyckich obszarów pojeziernych od Skagerraku po jezioro Onega. Sprawozdanie PTPN za I i II kw. 1969.
- Bartkowski T., 1974: Zastosowanie geografii fizycznej. PWN, Warszawa-Poznań.
- Bartkowski T., 1977: Wypisy do geografii turystycznej. Cz. 1, Monografie, podręczniki, skrypty. AWF w Poznaniu. Nr 111.
- Bartman E., 1974: Wykorzystanie lasów do celów rekreacyjnych. *Zeszyty Naukowe Akademii Rolniczej w Warszawie*, z.33.
- Bertalanffy L. von, 1984: *Ogólna teoria systemów*. PWN, Warszawa.
- Bogdanowski J., 1976: *Kompozycja i planowanie w architekturze krajobrazu*. Ossolineum, Kraków.
- Burzyński T., 1996: Wybrane problemy polityki turystycznej i strategii rozwoju turystyki. W: *Lokalna polityka turystyczna i marketing*. Instytut Turystyki, Kraków.
- Ceron J.P., Passaris S., Vinaver K., 1996: *Kształtowanie ekorozwoju we Francji*. Politechnika Białostocka. Katedra Ekonomiki i Zarządzania Ochroną Środowiska, Białystok.
- Charter for sustainable tourism. World Conference on Sustainable Tourism, meeting in Lanzarote, Canary Islands, Spain, on 27-28 April 1995.
- Choiński A., 1991a: *Katalog jezior Polski. Część pierwsza: Pojezierze Pomorskie*. Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań.
- Choiński A., 1991b: *Katalog jezior Polski. Część druga: Pojezierze Mazurskie*. Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań.
- Choiński A., 1995: *Katalog jezior Polski. Część trzecia: Pojezierze Wielkopolsko-Kujawskie*. Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań.
- CIPRA, 1985: *Sanfler Tourismus - Schlagwort oder Chance für den Alpenraum?* Commission Internationale pour la Protection des Regions Alpines, Vaduz.
- Cofta W., 1986: Znaczenie zadrzewień w krajobrazie rolniczym. *Kronika Wielkopolski* nr 2 (41). Warszawa-Poznań.
- Cymerman R., Czech G., 1995: *Kształtowanie i zagospodarowanie przestrzeni wiejskiej*. W: *Inżynieria Środowiska Rolniczego*, Lublin.
- Cymerman R., Falkowski J., Hopfer A., 1992: *Krajobrazy wiejskie (klasyfikacja i kształtowanie)*. ART. w Olsztynie.
- Czaja S., Fiedor B., Graczyk A., Jakubczyk Z., 1994: *Polityka ekologiczna w okresie transformacji gospodarczej w Polsce*. T i R, Wrocław.

- Czarnecki W., 1968: Planowanie miast i osiedli, t. III. Krajobraz i tereny zielone. PWN Warszawa-Poznań.
- Dahlgren B., 1989: Same reflection on the periphery - on process and shifts of perspective. W: Gustafsson G. (ed.): Development in marginal areas, University of Karlstad, Research Report, 1989, 3.
- Daly H.E., 1990: Sustainable Development from Concept and Theory Toward Operational Principles. Population and Development „Review”, nr 16.
- Deja W., 1983: Obszary rekreacyjne Poznania. Miasto, 1-8, XXXIII, Towarzystwo Urbanistów Polskich.
- Dernoi L.A., 1983: Farm Tourism in Europe. International Journal of Tourism Management (IPC, Science and Technology Press), Guildford, Surrey, England.
- Dernoi L.A., 1984: Exploring Alternative Directions in Leisure and Recreation Development: the Case Alternative Tourism. XVI Session of the Working Party on Urban and Regional Planning, Geneva.
- Dewailly J.M., 1989: Tourisme et aménagement en Europe du Nord. Masson, Paris. Collection géographique.
- Domański R., 1992: Systemy ekologiczno-ekonomiczne. Modelowanie współzależności i rozwoju. PAN-KPZK. Studia, Tom C. PWN, Warszawa.
- Domański R., 1993: Gospodarka przestrzenna. PWN, Warszawa.
- Drzewiecki M., 1992: Wiejska przestrzeń rekreacyjna. Instytut Turystyki, Warszawa
- Drzewiecki M., Grabiszewski M.A., Iwicki S., Przybyszewska-Gudelis R., 1988: Zagospodarowanie przestrzenne terenów rekreacyjnych w mieście i regionie. Instytut Turystyki, Warszawa.
- Drzewiecki M., Iwicki S.; 1986: Konflikty i zagrożenia przestrzenne w turystyce. Problemy Turystyki 3/4. Instytut Turystyki, Warszawa.
- Dysarz R., 1980: Zmiany w środowisku geograficznym ośrodków wypoczynkowych zachodzące pod wpływem ruchu turystycznego. Przegląd Geograficzny, t.52, z.1.
- Dysarz R., 1993: Charakter przekształceń środowiska geograficznego obszarów użytkowanych rekreacyjnie na wybranych przykładach w strefie pojezierzy. WSP Bydgoszcz.
- Dziegieć E., 1995: Urbanizacja turystyczna terenów wiejskich w Polsce. Turyzm nr 5 z 1/1995. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Eidsvik H., 1996: Ethically, Environmentally and Economically Sustainable Tourism. UNESCO, World Heritage Centre.
- Ekonomiczno-ekologiczna ocena systemów przestrzennych, 1996. Praca zbiorowa pod redakcją S. Łojewskiego. Biblioteczka Wiadomości IMUZ 85, Falenty.
- Ekspertyza: Optymalizacja działań na rzecz ochrony środowiska, 1990. Komitet Naukowy przy Prezydium PAN „Człowiek i Środowisko”, Warszawa.
- Falkowski J., 1992: Ocena walorów przyrodniczych i antropogenicznych dla planowania ekorozwoju obszarów wiejskich. W: Ekorozwój obszarów wiejskich. Zeszyty Problemowe Postępów Nauk Rolniczych z. 401. PWN, Warszawa.
- Falkowski J., Jezierska A., 1996: Przemiany społeczno-ekonomiczne obszarów wiejskich Pomorza Nadwiślańskiego. Acta Universitatis Nicolai Copernici. Geografia XXVIII - Nauki Matematyczno-Przyrodnicze. Zeszyt 97, Toruń.
- Forman R.T.T., Gordon M., 1986: Landscape Ecology. J. Wiley and Sons, New York.

- Gacka-Grzesikiewicz E., 1976: Ekologiczne problemy tworzenia nowych typów obszarów chronionych jako formy ochrony środowiska. *Wiadomości Ekologiczne*, t. XXII z. 1. PWN, Warszawa.
- Gacka-Grzesikiewicz E., 1989: Tereny o szczególnych wartościach przyrodniczych w Polsce. *Biuletyn KPZK* z. 141, Warszawa.
- Galecki R., Gołembski G., 1980: *Ekonomia turystyki*, Poznań.
- Gaworecki W.W., 1997: *Turystyka*. PWE, Warszawa.
- Gilbert D., 1989: *Rural Tourism and Marketing. Synthesis and New Ways of Working*, Tourism Management, March.
- Gilbert D., Tung L., 1990: *Public Organizations and Rural Marketing Planning in England and Wales*. Tourism Management, June.
- Ginsbert-Gepert A., 1986: *Ekonomiczne aspekty ochrony środowiska*. W: *Materiały konferencyjne, Jadwisin k/Serocka, 1984*. PZIT Budownictwa, Warszawa.
- Gogolewska H., 1994: *Podróże zagraniczne mieszkańców Polski w 1993 roku*. *Problemy Turystyki* nr 2. Instytut Turystyki, Warszawa.
- Gołembski G., 1991: *Efektywność funkcjonowania przedsiębiorstw na rynku turystycznym*. Instytut Turystyki, Warszawa.
- Goryński J., 1982: *Polityka przestrzenna*. PWE, Warszawa.
- Hunziker W., 1951: *Le tourisme social*, Com. Scient. de L'Alliance Internationale de Tourisme, Bern.
- Ilnicki P., 1996: *Program ekorozwoju gminy Dzierżgoń*. *Zeszyty Problemowe Postępów Nauk Rolniczych*. Z 441. PAN, Poznań.
- Iwicki S., 1979: *Ocena środowiska geograficznego jako podstawa przestrzennej koncepcji rozwoju rekreacji na wybranych obszarach województwa bydgoskiego i toruńskiego*. *Zeszyty Naukowe Instytutu Turystyki* nr 7, Warszawa.
- Iwicki S., 1985: *Ochrona walorów turystycznych w Polsce*. *Problemy Turystyki* nr 2/85. Instytut Turystyki, Warszawa.
- Iwicki S., 1987: *Studium kierunkowe zagospodarowania turystycznego województwa ciechanowskiego*. *Biuletyn Informacyjny Instytutu Turystyki* Nr 1 (79), Warszawa.
- Iwicki S., 1990a: *Struktura przestrzenna terenów turystycznych w województwie bydgoskim*. W: *Turystyka jako czynnik rozwoju społeczno-gospodarczego*. *Rocznik CPBP* 08 06. Instytut Turystyki, Warszawa.
- Iwicki S., 1990b: *Metody kompleksowej oceny systemów rekreacyjnych z punktu widzenia ochrony środowiska*. W: *Metody oceny efektywności ekonomicznej przedsięwzięć związanych z ochroną środowiska*. ATR, Warszawa-Bydgoszcz.
- Iwicki S., 1992: *Ocena efektywności przystosowania terenów zdegradowanych do celów rekreacyjnych*. *Ekonomia i Środowisko*, z. 2, Kraków.
- Iwicki S., 1993a: *Metoda oceny krajobrazów Brodnickiego Parku Krajobrazowego*. W: *Krajobraz ekologiczny*. *Materiały konferencyjne - Sucha k. Klonowa* 28-30 listopada 1991. WSP Bydgoszcz.
- Iwicki S., 1993b: *Różnice i podobieństwa kryteriów oceny krajobrazu w badaniach obszarów chronionych oraz użytkowanych rekreacyjnie*. W: *Ekologia krajobrazu w badaniach terytorialnych systemów rekreacyjnych*. *Materiały konferencyjne*, Poznań.

- Iwicki S., 1995: Powiązania komunikacyjne i funkcja turystyczna euroregionów. Praca wykonana w ramach ekspertyzy ESEŚiZN zleconej przez KBN: "Euroregiony jako czynnik rozwoju gospodarczego terenów przygranicznych i ochrony środowiska w Polsce". Bydgoszcz (maszynopis).
- Iwicki S., 1996a: Miejsce turystyki w procesie wdrażania polityki ekorozwoju w Polsce. W: Wdrażanie polityki ekorozwoju - materiały pokonferencyjne. ESEŚiZN, Kraków.
- Iwicki S., 1996b: Ocena zasobów rekreacyjnych w zlewni rzeki Gąsawki oraz funkcji rekreacyjnych poszczególnych mikroregionów. W: Ekonomiczno-ekologiczna ocena systemów przestrzennych. Biblioteczka Wiadomości IMUZ 85, Falenty.
- Iwicki S., 1996c: Zrównoważony rozwój obszarów wiejskich o dużym udziale funkcji turystycznej. W: Ekologiczne uwarunkowania rozwoju turystyki w makroregionie Bałtyk-Pomorze szanse i zagrożenia. Materiały konferencyjne - Mielno 30 31. maja 1996. Koszalin.
- Iwicki S., Dysarz R., Kęnańska E., Wiśniewski J., Zwoliński A., 1976. Przyrodnicze podstawy zagospodarowania turystycznego Pojezierza Brodnickiego. Zeszyty Naukowe Instytutu Turystyki nr 4, Warszawa.
- Jansen-Verbeke M., 1990: Reflecting on the Role of the European Council in Rural Tourism Development and Agrotourism. European Parliament, Session of Tourism, Brussels 28 Nev. 1990.
- Jewtuchowicz A., Regulski J., 1981: Podstawy metodologiczne rachunku społeczno-ekonomicznego sieci i jednostek osadniczych. Biuletyn informacyjny IGiPZ PAN z.34, Warszawa.
- Jędrzejczyk J., 1995: Ekologiczne uwarunkowania i funkcje turystyki. „Śląsk”, Katowice.
- Jones A., 1987: Green Tourism. Tourism Menagement, December.
- Jungk R., 1980: Wiele Touristen pro Hektar Strand. W: Geo, Nr 10.
- Kamieniecki K., Kozłowski S., 1985: Ocena realizacji ogólnopolskiego programu tworzenia parków krajobrazowych. W: Problemy gospodarki przestrzennej w parkach krajobrazowych. Konferencja TUP-IKŚ, Tuczno 20-22.10.1983.
- Katalog jezior Polski, 1954: PAN, Instytut Geografii, Dokumentacja Geograficzna t.V, Warszawa.
- Kłodziński M., 1997: Wielofunkcyjny rozwój terenów wiejskich w Polsce i w krajach Unii Europejskiej. Wydawnictwo SGGW, Warszawa.
- Kociszewska J, 1996: Ekonomiczno-społeczne aspekty rozwoju rolnictwa ekologicznego w Polsce w latach dziewięćdziesiątych. W: Mechanizmy i uwarunkowania ekorozwoju, T.2. Materiały konferencyjne, Białystok.
- Kołodziejcki J., 1996: Uwarunkowania ekorozwoju w regionie „Bałtyk-Pomorze”. W: Ekologiczne uwarunkowania rozwoju turystyki w makroregionie Bałtyk-Pomorze. Szanse i zagrożenia. Materiały z konferencji, Koszalin.
- Kondracki J., 1969: Podstawy regionalizacji fizyczno-geograficznej. PWN, Warszawa.
- Kondracki J., 1978: Geografia fizyczna Polski. PWN, Warszawa.
- Kostrowicki A.S., 1975: Podejście systemowe w badaniach nad rekreacją. Przegląd Geograficzny T. XLVII, z.2.

- Kostrowicki A.S., 1979: Mechanisms stabilizing the structure of phytocoenoses subjected to an inescapable impact of man management. *Memorabilia Zool.* 32.
- Kostrowicki A.S., 1992: System „człowiek-środowisko” w świetle teorii ocen. *Prace Geograficzne i PZ PAN* 156.
- Kowalczyk A., 1994: Geograficzno-społeczne problemy zjawiska „drugich domów”. UW, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych, Warszawa.
- Kozłowski S., 1973: Program ochrony krajobrazu Polski i jego pierwsze realizacje. *Ochrona Przyrody*, R. 38, PWN, Warszawa-Kraków.
- Kozłowski S., 1995: Hipoteza rozwoju w warunkach polskiej transformacji systemowej. W: *Koncepcja przestrzennego zagospodarowania kraju. Polska 2000 plus. T. III.* CUP, Warszawa.
- Krippendorf J., 1986: Nieskazona przyroda jako podstawa istnienia turystyki. *Problemy turystyki* nr 3/4. Instytut Turystyki, Warszawa.
- Krippendorf J., Messerli P., Hanni H.D., 1982: *Tourismus und regionale Entwicklung*, Diessenhofen.
- Kruczek Z., Sacha S., 1990: *Walory turystyczne Polski*. AWF w Krakowie, Wydawnictwo skrytowe Nr 63, Kraków.
- Krzymowska-Kostrowicka A., 1980: Terytorialny system rekreacyjny. Analiza struktury i charakteru powiązań. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN.
- Krzymowska-Kostrowicka A., 1991: *Zarys geoekologii krajobrazu*. Uniwersytet Warszawski, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych, Warszawa.
- Krzysztofiak M., Luszniwicz A., 1977: *Statystyka*. PWE, Warszawa.
- Legienis H., 1985: Turystyka na obszarach rolniczych. *Biuletyn Informacyjny* Nr 2 (72). Instytut Turystyki, Warszawa.
- Libera K., 1972: *Międzynarodowy ruch osobowy*. Warszawa.
- Lijewski T., Mikułowski B., Wyrzykowski J., 1985: *Geografia turystyki Polski*. PWE, Warszawa.
- Łojewski S., 1991: *Ekonomika melioracji i ochrony środowiska*. Bydgoszcz.
- Łojewski S., 1995: *Ekonomia środowiska*. ATR, Bydgoszcz.
- Łojewski S., 1997: *Elementy metodologii projektowania systemów przestrzennych*. Wydawnictwo Uczelniane ATR, Bydgoszcz.
- Majdanowski S., 1954: *Jeziora Polski*. Przegląd Geograficzny, T. 26 z. 2.
- Malisz B., 1984: *Podstawy gospodarki i polityki przestrzennej*. Zakład im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN.
- Mapa krajoznawcza, 1994. Polskie Przedsiębiorstwo Wydawnictw Kartograficznych im. E. Romera*. Warszawa-Wrocław.
- Mariot P., 1983: *Geografia cestvneho ruchu*, Veda, Bratislava.
- Matczak A., 1992: Model badań ruchu turystycznego. Studium metodologiczne. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Meinung A., 1983: „Einfacher Tourismus” - gegendliche Erfahrungen in Rheinland-Pfalz, *Informationen zur Raumentwicklung*, Heft 1.
- Michałowski K., 1996: Uwarunkowania ekorozwoju w obszarze funkcjonalnym Zielone Płuca Polski. W: *Mechanizmy i uwarunkowania ekorozwoju, T.2. Materiały konferencyjne*, Białystok.
- Mileska M. I., 1963: *Regiony turystyczne Polski*. *Prace Geograficzne IG PAN*, nr 43.

- Nowak S., 1985: Metodologia badań społecznych. PWN Warszawa.
- Nowicki J., Marks M., 1995: Techniczne uwarunkowania płodozmianów. W: Płodozmian spoiwem ekologii z ekonomią w rolnictwie jutra. ART, Olsztyn.
- Nowicki M., 1993: Strategia ekorozwoju Polski. MOŚZNiL. AR-W, A. Gregorczyk, Warszawa.
- Obszary ekologicznego zagrożenia w Polsce, 1984. GUS, Warszawa.
- Owsiak J., Sewerniak J., 1994: Aktywizacja gospodarcza „Ściany Wschodniej” przez rozwój przemysłu turystycznego. Problemy Turystyki nr 2. Instytut Turystyki, Warszawa.
- Parysek J., 1982: Modele klasyfikacji w geografii. UAM w Poznaniu. Seria Geografia Nr 31, Poznań.
- Parysek J., Dutkowski M., 1994: Koncepcja ekorozwoju i jej technologiczne oraz społeczno-polityczne uwarunkowania. Przegląd Geograficzny T. LXVI, z. 1-2.
- Pawłowska K., 1984: Krajoznawstwo, turystyka i rekreacja a tereny chronione. W: Ekologiczne, medyczne i socjologiczne przesłanki kształtowania obszarów przyrodniczo cennych. PWN, Warszawa-Poznań.
- Pearce D., 1992: Tourism Development. Longman Scientific & Technical, London.
- Pearce D., Barbier E., Markandya A., 1990: Sustainable Development: Economics and the Environment in the Third World. Edward Elgar, Brookfield.
- Pillmann W., Predl S., 1992: Strategies for Reducing the Environmental Impact of Tourism, ISEP, Wien.
- Plan kierunkowy zagospodarowania turystycznego Polski - założenia i podstawowe ustalenia planu, 1971. Zakład Zagospodarowania Turystycznego GKKFiT.
- Plan przestrzennego zagospodarowania turystycznego Polski do 1990 r., 1973. GKK-FiT. Instytut Turystyki, Komisja Planowania przy Radzie Ministrów, Warszawa.
- Polityka ekologiczna państwa. Urząd Rady Ministrów, Warszawa 1992.
- Polski Region Bałtycki w europejskiej strategii ekorozwoju, 1993. Praca pod red. J. Kołodziejskiego i T. Porteki. „ECOBALTIC”, Gdańsk.
- Prandecka B., 1983: Nauki ekonomiczne a środowisko przyrodnicze. PWE, Warszawa.
- Prawo ochrony środowiska Wspólnoty Europejskiej. Suplement 1. Zagadnienia ogólne. Powietrze. MOŚZNiL, Warszawa 1997.
- Prieobrażenski W.S. (red.), 1975: Teorieticzeskije osnovy riekreacyonnoj geografii. Nauka, Moskwa.
- Protokół podzespołu do spraw ekologii, 1989. Aura nr 6 i 7.
- Przestrzenna polityka turystyczna 1986-1995., 1986. Opracował A. Jagusiewicz. Instytut Turystyki, Warszawa.
- Przybyszewska-Gudelis R., 1994: Strefa polskich pojezierzy: problemy rozwoju i promocji turystycznej. Problemy Turystyki nr 1. Instytut Turystyki, Warszawa.
- Przybyszewska-Gudelis R., Grabiszewski M.A., Iwicki S., 1979: Problematyka waloryzacji i zagospodarowania turystycznego miejscowości krajoznawczych w Polsce. Instytut Turystyki, Warszawa
- Przybyszewska-Gudelis R., Iwicki S., 1973: Turystyczne zagospodarowanie przestrzenne Torunia jako wielkiego centrum krajoznawczego. Instytut Turystyki, Warszawa.

- Ptaszycka-Jackowska D., Baranowska-Janota M., 1996: Przyrodnicze obszary chronione. Możliwości użytkowania. IGPiK, Warszawa.
- Regulski J., 1985: Przestrzenne procesy rozwoju. W: Planowanie przestrzenne. PWE, Warszawa.
- Richards G., 1996: Sustainable tourism management education: Educational, environmental and industry perspectives. W: Sustainable Tourism Management: Principle and Practice. Tilburg University Press.
- Richling A., Solon J., 1994: Ekologia krajobrazu. PWN, Warszawa.
- Rocznik Statystyczny, 1994: Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.
- Rogalewski O., 1972. Podstawy gospodarki przestrzennej w turystyce. Ruch turystyczny - Monografie. Zeszyt 13, Warszawa.
- Rosner A., 1997: Demograficzne uwarunkowania wielofunkcyjnego rozwoju na obszarach wiejskich. W: Ekonomiczne i społeczne uwarunkowania i możliwości wielofunkcyjnego rozwoju wsi w Polsce. Wydawnictwo SGGW, Warszawa.
- Róg Z., 1994: Euroregion Pojezierza Mazursko-Litewskiego: nowe możliwości rozwoju gospodarczego województwa suwalskiego. W: Polityka gospodarcza i społeczna państwa a polityka regionalna. Materiały konferencyjne, Supraśl 13-14 czerwca 1994.
- Rykowski K., 1994: Rekreacja w koncepcji leśnictwa wielofunkcyjnego. Materiały IV Paneuropejskiego Kolokwium z cyklu „Turystyka i Środowisko” pod hasłem „Lasy”. Warszawa.
- Ryszkowski L., 1991: Ekologiczne zasady kształtowania obszarów rolniczych dla zapewnienia trwałego i zrównoważonego rozwoju rolnictwa. Materiały Konferencyjne. Komisja Ochrony Środowiska PAN, Poznań.
- Sachs J., 1993: L'ecode'veloppement. Strategie de transition vers XXI° siecle. Syvos, Paris, p. 121. (Polskie wydanie: Strategia transformacji u progu XXI wieku, PTW z KRZ, Warszawa 1993).
- Sołowiej D., 1979: Stany degradacji środowiska przyrodniczego w wybranych krajobrazach Jeziora Jaroszewskiego i jeziora Wiselka a konieczność weryfikowania kryteriów oceny dla rekreacji w skali planowania miejscowego. W: Ocena atrakcyjności środowiska geograficznego dla potrzeb turystyki i rekreacji na różnych poziomach i etapach planowania. Monografie, skrypty, podręczniki AWF w Poznaniu, nr 116.
- Sołowiej D., 1981: Ocena atrakcyjności i przydatności stref brzegowych wybranych jezior woj. leszczyńskiego dla rekreacji. PTPNoZ, Oddział Wielkopolski, Poznań.
- Sołowiej D., 1992a: Podstawy metodyki oceny środowiska przyrodniczego człowieka. Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań.
- Sołowiej D., 1992b: Weryfikacja ocen integralnych atrakcyjności środowiska przyrodniczego człowieka w wybranych systemach rekreacyjnych. Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań.
- Sołowiej D., 1996: Idea strefowania funkcji na obszarach chronionych jako podstawa rozwiązywania konfliktów człowiek-środowisko przyrodnicze. Badania Fizjograficzne nad Polską Zachodnią. Seria A - Geografia Fizyczna, Tom 47.

- Starzewska-Sikorska A., 1994: Ocena oddziaływania na środowisko jako narzędzie planowania przestrzennego w ekorozwoju. Wydawnictwo Ekonomia i Środowisko, Białystok.
- Stola W., 1987: Klasyfikacja funkcjonalna obszarów wiejskich Polski. Próba metodyczna. PAN IGiPZ, Ossolineum.
- Strategia przestrzennego zagospodarowania obszaru funkcjonalnego „Zielone Płuca Polski”, 1992. Praca zespołowa pod kier. A. Kassenberga, Warszawa.
- Strategia Rozwoju Krajowego Produktu Turystycznego Polski - Projekt, 1996. UE PHARE TOURIM III Program. UKFiT, Warszawa.
- Struktura przestrzenno-funkcjonalna turystyki w strefie pojeziernej, 1990: Praca zespołowa pod kier. S. Iwickiego. Instytut Turystyki, Bydgoszcz (maszynopis).
- Symonowicz A., 1994: Straty spowodowane degradacją środowiska. „Ekonomia i Środowisko”, z. 5.
- Szafer W. (red.), 1977: Szata roślinna Polski. PWN, Warszawa.
- Szczęsny T., 1966: Z problemów ochrony krajobrazu. Ziemia, Warszawa.
- Szczyt Ziemi, 1993: Dokumenty końcowe konferencji Narodów Zjednoczonych „Środowisko i rozwój” w Rio de Janeiro, 3-14.VI.1992. IOŚ, Warszawa.
- Szwichtenberg A., 1980: Walory turystyczne województwa koszalińskiego. KONB Koszalin
- Szwichtenberg A., 1994: Strategia rozwoju funkcji turystycznej w województwie koszalińskim. Problemy Turystyki nr 1. Instytut Turystyki, Warszawa.
- Szwichtenberg A., 1996: Ekologiczna konsolidacja Europy nadbałtyckiej. W: Ekologiczne uwarunkowania rozwoju turystyki w makroregionie Bałtyk-Pomorze. Szanse i zagrożenia. Materiały z konferencji, Koszalin.
- Travel and Tourism Products, 1989: W: Marketing Tourism, London.
- Trzaskowski S., 1994: Leśnictwo polskie w zaspokajaniu potrzeb rekreacyjnych mieszkańców. Materiały IV Paneuropejskiego kolokwium z cyklu „Turystyka i Środowisko” pod hasłem „Lasy”. Warszawa.
- Turystyka w 1995 r. Główny Urząd Statystyczny, Warszawa, 1996.
- Urban M., 1990: Planowanie przestrzenne i urzędzenia rolne a ochrona środowiska naturalnego. AR Wrocław. Biuletyn Urządzenie Wsi i Gospodarstw, 21. Wrocław.
- Ustawa o zagospodarowaniu przestrzennym z dnia 7 lipca 1994 r. Dziennik Ustaw nr 89 z dnia 25 sierpnia 1994 r.
- Waloryzacja rolniczej przestrzeni produkcyjnej Polski (według gmin), 1981. Praca zespołowa pod kierunkiem T. Witka. Instytut Uprawy Nawożenia i Gleboznawstwa, Puławy.
- Warszyńska J., Jackowski A., 1978: Podstawy geografii turystyki. PWN, Warszawa.
- Werner Z., 1990: Zasoby walorów wypoczynkowych środowiska przyrodniczego i ograniczenia w ich wykorzystaniu. Instytut Turystyki, Wrocław (maszynopis).
- Wiedienin J.A., 1977: K izuczeniju ewolucji riekriecyonnych funkcij tierritorii. Seria Geograficzeskaja 4, Izd. AN SSRR.
- Winpenny J.T., 1993: Values for the Environment. A Guide to Economic Appraisal. (Polskie wydanie: Wartość środowiska. Metody wyceny ekonomicznej. PWE, Warszawa, 1995).

- Wskaźniki i normy użytkowania turystycznego obszarów, miejscowości, obiektów i szlaków, 1978. Praca zbiorowa. Instytut Turystyki, Warszawa.
- Wyrzykowski J., 1975: Walory wypoczynkowe środowiska przyrodniczego Polski w świetle aktualnego stanu badań. Instytut Turystyki, Zeszyty Naukowe, nr 2-3, Warszawa.
- Zawiślak K., 1995: Regulacyjne i ochronne funkcje płodozmianów. W: Płodozmian spoiwem ekologii z ekonomią w rolnictwie jutra. ART, Olsztyn.
- Zbieć E., 1994: Na marginesie „Założeń rozwoju gospodarki turystycznej”. Problemy Turystyki Nr 2. Instytut Turystyki, Warszawa.
- Zonneveld J.I.S., 1990: Introduction to „Cultural aspects of Randscape”, First. Inf. Conf. of the IALE Working group „Culture and Landscape”. Ed. H. Svobodova, Wageningen.
- Zwoliński A., 1979: Jeziora jako podstawa turystycznego zagospodarowania pojezierzy. Zeszyty Naukowe Instytutu Turystyki nr 7, Warszawa.
- Żylicz W., 1990: Ekonomia wobec problemów środowiska przyrodniczego. PWN, Warszawa.
- Żynda S., 1978: Podział środkowego Nadodrza na fizycznogeograficzne jednostki przestrzenne i ich ocena dla niektórych potrzeb planowania przestrzennego. Wyd. Nauk. UAM, Seria Geografia nr 16, Poznań.

TURYSTYKA W ZRÓWNOWAŻONYM ROZWOJU OBSZARÓW POJEZIERNYCH

Streszczenie

Przemiany zachodzące w polskiej gospodarce oraz nowe tendencje w turystyce polegające z jednej strony na nasileniu się jej ekonomizacji, a z drugiej, na eksponowaniu form proekologicznych, każą szukać takich rozwiązań, które mogłyby te tendencje pogodzić. Najwłaściwszym sposobem rozwiązywania pojawiających się problemów jest wdrażanie zasad zrównoważonego rozwoju oraz traktowanie w sposób równorzędny aspektów przyrodniczych, ekonomicznych, przestrzennych, społecznych i technicznych. Jest to szczególnie ważne na pojezierzach będących obszarami wielofunkcyjnymi, zróżnicowanymi przyrodniczo i gospodarczo, na których niewłaściwa i nie skoordynowana ze sobą działalność może doprowadzać do powstawania funkcjonalnych i przestrzennych sytuacji konfliktowych.

Zakres przestrzenny badań obejmuje całą strefę pojezierną, której granice zostały częściowo zmodyfikowane w związku z przyjęciem obszarów gmin jako podstawowych jednostek przestrzennych podlegających ocenie. Uznanie jednostek administracyjnych, jakimi są gminy, za podstawowe pola badawcze wynikało z dostępności materiałów statystycznych charakteryzujących oceniane elementy środowiska przyrodniczego i kulturowego. W przeprowadzonych analizach ograniczono się do obszarów wiejskich, czyli do gmin wiejskich i gmin miejsko-wiejskich z wyłączeniem miast.

Łączna powierzchnia strefy pojeziernej (wyznaczonej po granicach gmin) wynosi 99441 km², co stanowi 31,8% powierzchni Polski. W 1993 roku obszar ten zamieszkiwało 7.990 mln osób, czyli 20,8% ludności kraju. Strefa ta obejmuje całkowicie lub częściowo 20 województw, 534 gminy wiejskie i miejsko-wiejskie oraz 62 gminy-miasta.

Zasoby przyrodnicze, w tym przede wszystkim duża liczba jezior, stwarzają w strefie pojeziernej bardzo dobre warunki do rozwoju turystyki. W 1993 roku były tu 201384 miejsca noclegowe, co stanowiło 28% wszystkich miejsc noclegowych w Polsce.

Część teoretyczna pracy dotyczy głównie zagadnień przestrzennych, w tym systemów krajobrazowych i turystycznych jednostek przestrzennych, oraz zasad zrównoważonego rozwoju odnoszących się w szczególności do turystyki i obszarów wiejskich. W zasadach tych zwrócono szczególną uwagę na związku turystyki ze środowiskiem przyrodniczym, integrację działalności turystycznej z miejscowym rozwojem gospodarczym oraz na rolę lokalnej społeczności w przedsięwzięciach związanych z turystyką.

Przedstawiono również niektóre wcześniej wykonane opracowania, które dotyczą problemów omawianych w niniejszej pracy. W opracowaniu analizującym zagadnienia związane z kształtowaniem się struktury przestrzenno-funkcjonalnej turystyki wskazano na nieprawidłowości, jakie mają miejsce w trakcie lokalizowania i użytkowania obiektów turystycznych, co staje się przyczyną degradacji zasobów przyrodniczych. Omówiono także prezentowane w tej samej pracy sposoby delimitacji turystycznych jednostek przestrzennych w oparciu o kryteria fizycznogeograficzne. W opracowaniu dotyczącym wyceny ekonomicznej zasobów turystycznych przedstawiono próbę takiej wyceny oraz wskazano na dysproporcje, jakie występują pomiędzy wysoką wartością zasobów przyrodniczych i relatywnie niską wartością zainwestowania turystycznego.

Jedną z podstawowych części pracy jest typologia turystyczna obszarów wiejskich w gminach pojeziernych. Została ona poprzedzona klasyfikacją wielowymiarową, w której uwzględniono cechy i wartości cech dotyczące zjawisk turystycznych oraz innych elementów wywierających wpływ na rozwój turystyki. W klasyfikacji tej analizowano potencjał walorów wypoczynkowych, intensywność zagospodarowania turystycznego (którą oceniono na podstawie liczby miejsc noclegowych przypadających na 1000 mieszkańców) oraz stopień przekształceń antropogenicznych, określony na podstawie gęstości zaludnienia, udziału lasów i użytków zielonych w powierzchni gminy oraz udziału gospodarstw indywidualnych w powierzchni użytków rolnych. Wielkość udziału gospodarstw indywidualnych ma istotne znaczenie dla rozwoju turystyki, gdyż na obszarach, na których przeważają tego typu gospodarstwa, w dużo lepszym stanie zachowane są zasoby przyrodnicze oraz są lepsze warunki dla zapewnienia turystom noclegów niż na terenach o przewadze byłych państwowych gospodarstw rolnych.

Na podstawie przeprowadzonej klasyfikacji wyróżniono 6 typów gmin, o różnej przydatności do pełnienia funkcji turystycznej. Dla typów tych określono zalecenia dotyczące sposobów funkcjonowania turystyki w warunkach zrównoważonego rozwoju. Uwzględniając uwarunkowania regionalne wydzielono również w całej strefie pojezierniej 29 obszarów turystycznych.

Teoretyczne zasady zrównoważonego rozwoju, które potraktowano jako kierunkową ideę i zarazem model docelowy, zostały uszczegółowione w postaci zasad i metod odnoszących się do obszarów turystycznych w strefie pojezierniej. W zasadach dotyczących zrównoważonego rozwoju turystyki uwzględniono: formy ruchu turystycznego, sposoby użytkowania, ochrony i kształtowania turystycznych zasobów przyrodniczych, sposoby realizacji zagospodarowania turystycznego oraz zagadnienia związane z aktywizacją społeczności lokalnej poprzez turystykę. Skonstruowano także model powiązania turystyki z innymi dziedzinami życia gospodarczego i funkcjami ochronnymi oraz sformułowano zasady zrównoważonego rozwoju tych dziedzin i funkcji występujących na obszarach użytkowanych turystycznie.

W pracy podkreśla się duże znaczenie rozwoju turystyki dla aktywizacji gospodarczej gmin, szczególnie na tych obszarach, na których występuje wysokie bezrobocie. Wielofunkcyjny rozwój wsi, z dużym udziałem funkcji turystycznej, może przyczynić się do znacznego ograniczenia tego negatywnego zjawiska.

Na całym obszarze strefy pojezierniej zaznacza się duże zróżnicowanie przestrzenne badanych zjawisk. Szczególnie duże różnice występują pomiędzy atrakcyjnymi przyrodniczo pojezierzami północnymi: Pojezierzem Mazurskim i Północną częścią Pojezierza Pomorskiego, a centralną i wschodnią częścią Pojezierza Wielkopolskiego oraz obszarami nadwiślańskimi, które są silnie przekształcone antropogenicznie. Wymaga to podejmowania zróżnicowanych działań w zakresie funkcjonowania turystyki i wdrażania zasad zrównoważonego rozwoju.

TOURISM IN SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF LAKELANDS

Summary

The transformations which are at present taking place in the Polish economy, and new trends in tourism: intensification of its economization and emphasizing ecological elements, forces us to look for such solutions that could reconcile these both tendencies. The most proper way to solve the emerging problems is to realize the rules of sustainable development, and to treat biological, economical, spatial, and technological aspects in an equal way. It is specially important in lake districts which are multi-functional areas, diversified as regards biology and economy; where inappropriate and improperly coordinated activities may cause functional and spatial conflicting situations. The spatial research range comprises the whole lake district, whose borders were partly modified, since parish areas were accepted as the basic units for evaluation. Accepting the administration units-parishes as the basic experimental fields, resulted from accessibility of statistic data characterizing the biological and cultural elements of the environments which are being evaluated. In the analysis carried out, only rural areas were taken into account, that is rural parishes and town-rural parishes excluding the cities.

Joint area of the lake district zone (determined along the parish border) covers 99441km² which is 31% of the area of Poland. In 1993 this area was inhabited by 7.990 thousand people, that is 20,8% of the population of the country. This zone comprises totally or partly several provinces, 533 rural and town-rural parishes, and 62 city-parishes.

Natural resources, above all, the big number of lakes, create very good tourist conditions. In 1993 there were 201384 lodgings in the lake district which was 28% of all lodgings in Poland.

The theoretical part of this work deals mainly with spatial issues including landscape systems, and tourist spatial units and rules of sustainable development referring mainly to tourism and rural areas. In these rules special attention is paid to the interaction of tourism, the natural environment and the local economical development, as well as to the role of the local community in tourist investments and activities.

Some, earlier done, studies on the subject of this work have been presented, too.

In the study analyzing the issues connected with forming the spatial-functional structure of tourism, irregularities occurring in the course of spotting and using tourist objects have been pointed out. These irregularities cause natural resources degradation. Methods of spatial tourist units delimitation systems on the basis of physico-geographical criteria, presented in the same study, have been discussed, as well. In the elaboration concerning the tourist economical resources evaluation, such a test evaluation has been presented and disproportions which occur between a high value of natural resources and a relatively low value of tourist investment have been pointed out.

One of the basic parts of this study is rural areas tourist typology in lake district areas. It was preceded by multi-dimensional classification in which features and feature values concerning tourist phenomena and other elements exerting influence on the development of tourist industry have been included. In this classification both the potential of rest qualities, intensity of tourist base arrangement (which was estimated on the basis of the number of existing night's lodgings), and the degree of antropogenic transforma-

tions-defined on the basis of population density, quantity of greenlands within the parish, and the number of farms, and the area of arable lands have been analyzed. The number of individual farms is very important for the development of tourism because on the areas where this type of farms prevails, natural resources are preserved much better and there are much better conditions to supply tourists with night's lodgings, than on the areas where there were national farms before.

According to the classification carried out, 6 types of parishes have been distinguished, each with a different usability for performing tourist functions. Recommendations concerning methods of functioning of tourism in conditions of sustainable development have been defined for each of this type. Taking into consideration regional restrictions the whole lake district has been divided into 29 tourist areas.

Theoretically, the sustainable development principles which were assumed as the basic idea, and the purpose model, have been detailed in the form of rules and methods referring to tourist areas within lake districts. The rules referring to sustainable development of tourist industry include: tourist movement forms, exploitation methods, protection and shaping tourists natural resources, methods of tourist management realization, ways how to involve the local communities into the tourist activities. A model how to connect tourist issues with other fields of peoples' activities as well as with protective functions has been constructed., Also sustainable development rules of these fields, and the functions occurring in areas used in tourism have been formulated.

In this project big emphasis is put on the significance of tourism for economical activation of parishes, especially on the areas with big unemployment. Multi-functional rural development may contribute to limit this negative phenomenon.

In the whole lake district area the spatial diversity of examined phenomena is very big. The biggest differences occur among the most biologically attractive northern lake districts: Mazury Lake District, and the North part of Pomerania Lake District, central and East part of Wielkopolskie Lake District, and the Vistula areas which are strongly transformed antropogenically. It requires taking up various activities in the field of tourism functioning, and realization of sustainable development principles.

**Biblioteka Główna ATR
w Bydgoszczy**

81228